

ЗМІСТ:

МИХ. КОЦЮБИНСЬКИЙ: Fata morgana (з сільських настрів). Частина друга (докінчене).....	8
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: Спогади семинариста (далі).....	30
С. КОВАЛІВ: Американська хрисаня.....	45
М. ДАНЬКО: Вол. Винниченко (проба літературної характеристики).....	52
Х. АЛЧЕВСЬКА: Поезії.....	70
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: Литовське національне відродження (далі).....	71
А. ДІБРОВА: Смерть і життя.....	82
Ю. КМІТ: Бернштерне Бернзон.....	84
В. ТАРНОГРАДСЬКИЙ: Русалка.....	97
ЕВ. ЛЕВИЦЬКИЙ: Право до праці.....	98
С. ЛЯГЕРЛЕФ: Ельзаліль (Скарб пана Арне) (докінчене).....	105
М. ШАПОВАЛ: Новини нашої літератури: „Буденні оповідання“ Л. Пахаревського.....	133
ІВ. ФРАНКО: З австралійських новелістів: Альб. Дорінгтон: Невинна. Век: Остатній Моа.....	150 154
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Над свіжою могилою.....	157
М. ГЕХТЕР: З українського життя: Воля віри.....	159
Л. ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ: З австрійської України.....	172
Бібліографія.....	180
Книжки надіслані до редакції.....	191
Зміст 8-ої кн. ЛНВістника.	
Уголошення.	

1910.

РІЧНИК XIII.

ТОМ LI.

КНИЖКА VII.

ЗА ЛИПЕНЬ.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Бедзінського.

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Жертуйте на пам'ятник Шевченка у Києві!

Жертви слати на книжечку
Краввого Союзу Кредитового у Львові, ч. 5555.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

НОВІСТЬ!

ІВАН ФРАНКО.

НАРИС УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ до р. 1890

Стор. 444, з портретом автора.

Накладом Українсько-Руської Видавничої Спілки.

На складі в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10.

Ціна 3 К 60 с., в оправі 4 кор.

Лопулярна ілюстрована бібліотека „ЛАН“,

кожда книжка 70 сот.

Доси вийшли такі книжки: Ю. Сірий: Житє рoстин. М. Шаповал: Про ліс. Ю. Будяк: Дикі люди. М. Грушевський: Про батька козацького Богдана Хмельницького. Нелло та Патраш, опов. для дітей в перекл. Ю. Сірого. Р. Ніпайні: Казки. Ю. Сірий: Крим. Головний склад в книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові.

НОВІ КНИЖКИ!

Іван Франко: Великий шум, повість	1 К 40 с.
„ Укравене щастє, пєса на 5 дій	— „ 56 „
„ Лис Микита оправл.	1 „ 30 „
„ Анна Русинка, королева Франції, брош. 40 с. опр.	— „ 80 „
„ Фльорентійські ночі, брош. 1 К опр.	1 „ 40 „
Генріх Ібсен: Нора або хатка ляльки. Пер. Марія Грушевська.	— „ 42 „
Рудольф Єрінґ: Боротьба за право	1 „ — „
А. Оляр: Від монархії до республіки (сторінка до історії французької революції)	— „ 40 „
М. Грушевський: З біжучої хвилі, статі на теми дня 1905—6 р. р.	1 „ 20 „
„ Байда Вишневецький в поезії й історії	— „ 70 „
„ Вол. Антонович	— „ 35 „
Спиридон Чернасенко: Хвилини, збірка поезій	— „ 56 „
Марко Вовчок: Посмертні оповідання (що не вийшли в попередні збірки): Дяк, Пройдисвіт, Лист з Парижа, Як Хапко солоду відрік ся, Гайдамаки	2 „ — „
Ол. Грушевський: З сучасної української літератури. Нариси і характеристики	2 „ 24 „
М. Лозинський: Польська народова демократія	1 „ 40 „
Є. Ковалів: Похресник і інші оповідання, брош. 2 К 20 с., опр.	2 „ 60 „
Й. Бояр: Сила віри, роман.	1 „ 40 „
О. Кобилянська: „В неділю рано зіле копала“	2 „ 24 „
Кнут Гамсуи: Пац, пер. Л. Пахаревський	— „ 70 „
Л. Журбенко: Філістер, повість з життя української інтелігенції в Галичині, брош. 3 К 30 с., опр.	3 „ 90 „
Є. Ковалів: Чародійна скрипка. Оповідання для молодіжи	1 „ 20 „

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

РІЧНИК XIII

ТОМ LI

ЛІТЕРАТУРНО-

НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

ЛИПЕНЬ—ВЕРЕСЕНЬ—1910

MT
BY
308
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300

891.7905
LIN
v. 13
no. 7-9

3

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ.

Fata morgana. *)

(з сільських настроїв).

ЧАСТИНА ДРУГА.

Низько стелять ся хмари, ростуть, збивають ся в купу і опадають. Вітер наче покоси громадить на нічнім небі, складає в копиці.

На луці важко дримають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони роспливли ся і гинуть у пільмі, а Хома чує їх скрізь: отут, з правого боку, з-заду і зліва, над головою. Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити в середину руку, зворушити мертво стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун-зілля.

Гострий, колючий смішок ворушить ся в Хоминих грудях, підступає під горло. Ха-ха!..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство.

А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить — громадять сіно. Пан похожає, як черногуз. Нагнув ся, ткнув в покіс носом. — Добре сінце? — „Як золото чисте“... — Складайте ж, люде, складайте, щоб дощ не заскочив — і позирає на небо. Заклав руки в кешені, штани на ньому чорні, а куртка біла — і знов зацібав по луці, як черногуз.

А сміх танцює в Хоминих грудях.

Хома лїниво засуває руку в кешеню і не виймає.

Чого хапатись? Встигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч — наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ, нагайка при боці. — Сей рік більше маємо сіна. — „Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати“.

— Стане й продати, — говорить до себе Хома.

Він обережно насмикає сіна і потрусив. Потому вийняв з кешені сїрник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнув ся, поставив дашком долоні і задивив ся, як пелюстками троянди зарожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до очей димом. Се сердить Хому. Однак вогонь робить своє.

*) Докінчене, див. VI кн. ЛНВ.

ЛНВістник 1910 кн. VII.

Тоді Хома відходить під другий стіг, спокійно і діловито. Ближне на мить і знову щезне.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Лягає животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Стоги виразно чорніють, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить; потому вкривають ся димом і стають легкі й рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть на гору, а чорна маса то гнеть ся під ними, то виросте раптом, немов намагаєть ся знятись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій сповня його тіло, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчить ся сміх.

Стоги тим часом ростуть. Дим розгортає крила і пориває з собою вогонь. Се вже не діти в червоних спідничках. Се щось велике, завзяте, сердитий звір, що хоче скинуть з грудий вагу, що простягає з-під споду лаби з синими жилами, душить і підгортає під себе. Роззявляє криваву пащу й жере. Рве зубом й лютує.

Ворог скорив ся, а він все ще пирска зірками, як слиною кіт, все диха синим вогнем та хлюпає полум'ям в береги чорної ночі.

Хома тихенько смієть ся. Смішок добувсь йому з горла та покотив ся по зморщках обличчя і наче легше від того зробилось, наче випік вогонь у грудях болюче місце.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світлі, а тепер мстить ся за людську кривду.

Гори, гори...

Хомині очі теж мечуть іскри. Як би могли, вони б усе спалили, все спопелили, — сїно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем.

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь. Сам Бог у гніву кида вогонь на землю.

Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди, а вогонь впав — і де те все? Шукай у хмарі, порпай ся в попелі... Ха-ха!..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеть ся встати, крикнуть, зареготатись, зілляти регіт з вогнем. Але щось його держить, щось вяже з вогнем — і здаєть ся, що коли встане, або не буде дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті вянуть. Покірні, тихі, вони рівно палать, якю

свічки у церкві. Низькі хмари рожевіють на небі, далечінь тріпа чорним крилом, наче кажан.

Тіни копиць полохливо тремтять на осяяній луці.

Сіно дотліває поволі. Часом бухне з тріском сніп искор, або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками.

Од села чутно далекий гомін. „Се певно йдуть рятувати“, дума Хома важко й байдуже. Йому не хочеть ся встати. „Спіймають? Ну, що ж, нехай“...

Все ближче і ближче гомін. Вже чутно, як гейкають люде, як сапають коні і одкидають землю позад себе копита.

Хома нарешті встає. Розминає залежане тіло і лїново, поволі, весь кострубатий і чорний, відходить у пїтьму.

Збирали пізні гречки, коли вернув ся Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно і довго парубки трясли йому руку, якось по новому дивились в очи. Навіть Андрій вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміяв ся.

— Що, попросидів?

Знаєм, мовляв, за що.

Його питали — як? що? Що чути про землю, що по світах говорять. Він мусить все знати.

Гафійка почула про Марка від Підпарі. Він сердито жалів ся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи вона добре росчула?

Ледве діждалась, аж смеркне і побігла до дому.

Але по дорозі наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямил, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все стало ся несподівано й просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінким, уриваним сміхом, наче намисто низала. Вона сама не знала, чого смієть ся. Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

— Дивіть ся, а він з бородою, як дід...

Вони одійшли попід верби.

Марко роздивляв ся Гафійку. Вона була якась нова, прозора старша.

— Ти мене не забула?

— Ні, не забула.

— Ждала?

— Ждала.

— А тим часом роскидала листочки?

Голос у нього тремтів, теплий і тихий, як по весні вітер коли дерева цвітуть.

— Ти звідки знаєш? А вже ж підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люде, що перше. І в нас була забастовка.

— Ов!

Гафійка страшенно горда.

— А якже. Багачі так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку — не можу, каже. І все боїть ся.

— А батькови твому і досі досадно, що я не в Сібірі?

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Як сталось з татом нещасте — змінили ся зовсім. „Правду, кажуть, говорив Гуща“... Добре що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде...

— Кому се нам?

Тоді Гафійка розказала Маркови, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько, Панас. „Роскажіть, каже, про тих демократів“...

Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса.

— Такий кумедний!

Марко взяв її руку в свою.

— Хороша ти.

Гофійка зашарилась вся, навіть поночи видко було.

— Що — я...

Коло Гущі скоро скупчилась молодь. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртують ся в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. В своїм невеличкім гурточку він завів новину — гуртову працю. Разом орали і молотили — і все виходило краще та швидче у них, ніж у людей. Якось сама собою перевелась на селі цяна парубоча сваволя, бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, втяглись в роботу, у гуртове читання. Навіть старі хвалили Гущу. Вони ходили розпитать в нього, чи скоро буде нарізка. Він певно знає. Марко сміяв ся. Ніхто з доброї волі землі не дасть. Як! не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову відповідь:

— Як що робити? Бити. Не лишити і на насіння...

Андрій з-за плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварив ся нею і верещав :

— Бити й палити. Як хочеш, пане добродзею, покушать меду, викури бджіл...

Кого їм слухать?

Гуща говорить про спілку, Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сіяв очима нудьгу питання: кудою йти? де правди шукати?

Він нікому не вірив.

— Хіба мужик знає?

Як би прийшов хтось инчий, видющий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

Що ночі тепер пожежи. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укріє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним слявом і до самого рання осінні хмари наче троянди. Инколи сляво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спახне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під хвартушину й задивить ся на пожежу. Що горить? Де? Люде не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки. Пливуть голоси з п'ятьми, хто знає — чиї і гинуть у п'ятьми.

— Пан в Переорках горить.

— Де там! Десь блище — так у Млинищах, або у Рудці.

— Підпалено, видко...

Собаки виють скрізь по дворах і сумно і моторошно осінньої ночі.

— Вчора горіла економія в Гуті.

— А позавчора клуні хтось підпалив...

— Згоріли, кажуть, до щенту: сам попілець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогневи. Як тільки займеть ся десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що дієть ся, Господи Боже!.. Горять все пани, генерали, великі „члени“, що й доступить ся до них не можна було і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люде, як тіни, плакали діти і худоба обзивалась в хлівах. А вогонь то здіймав ся, то падав, неначе дихали

груци, роскидав ся снопом, роспливав ся туманом і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати, сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги по під віконню, літали чийсь слова, світились маленькі вікна і сумно вили собаки.

У ранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздри. Люде нюхали чад і позирали на панський двір.

Лукян Підпара аж почорнів. Що ночі здійсмає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тїнь за собою, що одділили від нього вогні пожежи і все наслухає. З під волохатих брів кидають очи далекий погляд, а вуха чуйно збірають в себе найменчий згук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає: щось чорніє на полі.

— Хто там?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, ідуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю і кида у пашу ночі:

— Хто йде? Буду стріляти. Стоїть міцний, як з криці і цілить ся в штьму.

Нема нікого, чи причаїлось?

Стріляє.

„Ох-ох-ох!!.“ стогне пїтьма над полем і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а і зубами.

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу і знову лізуть на нього важкі, ростріпані хмари. Якись жовті і каламутні дні родились по неспокійних ночах, а люде ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось гнало їх звідти між люде. Кожний хотїв бачити людське обличчя і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожарів, другі виганяли худобу на панське поле і не спали, щоб бути напоготові. Правда, після того, як економ ледве втік з поля

в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люде наче забули свою щоденну роботу. Свое поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги і лежало облогом несіяне, неоране навіть.

На зборні все було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки і поголоски, невідомо звідки узяті, місили ся вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очи дивили ся кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чагунка не ходить. Що ж, їм сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше і пхались у двері.

— Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж — тісно. Не потовплять ся всі...

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби.

— Заходь, почувеш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветь ся, а багатому черево дметь ся...

— Бідний роскидає, а багатий збирає.

— Нічого. Минеть ся. Доведеть ся і свині глянуть на небо...

— Як будуть смалити.

Мандрика сміяв ся на кутні і дрібно перебірав ногами, минаючи зборню. Забував наче, що він староста сільський. Підпара насував брови на очи і лаявсь.

Гуща часто десь пропадав. Повертав ся заболочетий весь мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпарі.

— На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Ну, і народ. Треба і нам скликати людей.

— Скликайте. І Прокіп радить.

— Не можна гаяти часу.

— А де?

— Може у лісі, по той бік балки.

— Ямищан кличте.

— Покличемо всіх.

Марко хотів одійти.

— Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла.

— Що там? Показуй.

Гафійка одвернулась од Гуці і витягла щось з під карсетки.

— Держи.

Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

— „Земля і во...“

— Ще не дошила...

Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.

— Я так... може здасть ся коли... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу...

І раптом замовкла.

Винуваті очи несміло шукали Маркових.

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходились в лісі і поклали забрати панову землю, минув цілий тиждень, але люде вагались. Всі напружено ждали, а чого саме — ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала чагунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутно, самотно якось і тільки граки чорним ланцюгом крил вязали з світом село.

Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить — незвісно. Важко, трівожно дихалось всім у ті похмурі дні і неспокійно минали довгі осінні ночі. Як би хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін, або розрізав густе повітря постріл рушниці, люде вибігли б з хат та кинулись осліп одні на одніх.

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував сінешні двері, пробував довго, чи добре замкнен, і перше, ніж облягатись, здіймав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасило ся світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворушив ся на лаві, важко сопів, сїдав і наслухав. Потому знову вкладав ся і лежав причаївшись, але раптом зривав ся і шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири. Знов тихо ставало на кілька хвилин, під лавками пищали миші, що вже перебірались на зиму до хати та таргани шаруділи у миснику. Але Підпара не спав. Гафійці здавалось, що вона бачить його розплющені очи, втуплені в пїтьму.

Нарешті Підпара вставав і виходив. В Гафійки калатало серце і в так його перебоєм гупали Підпарені ноги коло стодоли, біля стіжків, хрустїли на підмерзлих калюжах під стїнами хати.

Часом хазяїн вибрав ся на ніч на поле, під клуні. Тоді знов хазяйка товкла ся цілісеньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шкарбунами од вікна до вікна.

Гафійці часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч до дому.

Маланка облягалась не рано. Андрій вічно був десь на людях і повертав ся пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Щось буде. Прийде щось гарне і перемінить життя. Щось станеть ся раптом не сьогодні, то завтра. Чудо якесь. Їй не хотілось нічого робити і склавши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозі у сніях і довго дивились, як світять ся вікна скрізь по селі. Там, в кожній хаті, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. У кожній хаті цвіте надія, ростуть сподівання.

І певно ніколи ще стільки не сходило світла, як у сі довгі, трівожні осінні ночі.

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а сонце, бліде й зубожіле, висипало з-за хмар на землю своє останнє золото.

Гафійка ловила хустя, розметане вітром по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка, надувшись, котилась кругла, мов вагітна жінка, і рукавами ловила землю. Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула, що він говорить.

— Що там таке?

— Неси твій прапор.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і діти, що скакали під плотом, як горобці.

— Швидче винось!

Що сталося?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він вязав вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивив ся.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі і заскакали на ній слова, наче живі.

Земля і воля!

Всі зняли до гори очі і щось пройшло по юрбі, немов зітханнє.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Вона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталось. Сподіване, правда, бажанне, але неясне. Якійсь маніфест.

Біля неї був Прокіп і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону юрми виривались окремі слова.

— Хвалити Бога, дїждались люде...

— Всім буде, всім стане — дзвенїла Маланка. Вітер рвав ті слова і кидав назад :

— Всім стане, "наша земля...

— Тепер, пане добродзею, оділлють ся вовкови овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молодші вуси сидїли, як два голуби.

Панас Кандзюба світив ся.

— Озуєм, Андрію, пана у постолі!..

— А якже!

Під плотами червоні дитячі ноги одкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали :

— Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотав ся наче палав на вітрі.

З хат висипали люде. Вони здіймали шапки, хрестились і приставали. Стрічні завертали назад.

— На зборню! Там маніфест.

Було нове щось в людях. Глибокі очи горїли на сірих обличчях, наче світло по сутїнках в церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочи-сте було в трепетї корогви, в тихому сумі осіннього сонця, в трі-видно-ясних обличчях. Наче в темнувесняну ніч топились воскові свічи в руках і хором пливло аж під зорі „христос воскресє“.

Раптом передні спинились.

З-за вугла вплив другий потїк і перерізав дорогу. Там теж червоний прапор був попереду.

Прокіп високо підняв свою корогву.

— Земля і воля!

— Земля і воля! Будьте здорові з святом.

— Будьте і ви...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

— Слава Богови, слава...

Вітер зірвав в ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві короги, зєднавшись, поплили разом. Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром вогні.

Народ обліпив зборню так густо, що свити злились в одну суцільну лаву і не було чим дихать. На рундуці читав щось Гуца. Він вже втомився, захрип, але ті, що надійшли, теж хтіли чути. Дальні повитягали шиї, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати, щоб ще раз почути. А люде все йшли і одні другим налягали грудьми на плечи.

— Що він читає — воля, свобода, а де ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту — їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Се вже всі знають, що землю оддали людам. Краще б, ніж тут стояти, пійти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидче, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить люде й. Осе твоє, а се моє... Щоб порівну всім. А вони тут стоять! Дивіть ся! Навіть Андрій зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, не пам'ятлива, у неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміється до неї, подає голос. Он! як грає проти сонця рудою стернею...

Біля зборні зібрався весь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб солому по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Якась баба, вилізши з хати, трималась за стіни і сердито кричала в пустку:

— Де люде? Горить що? Га!

Ніхто не обізвав ся до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертав ся з зборні.

Двоє ідуть.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хіба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стрибив панів. Котрий, значить, живе з людської праці...

Баби :

— Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли б пару гусей на расплід. Такі хороші гуси...

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю снівом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали до гори корову і на весь голос гукали :

— Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Се їм як перець собаці...

Гуцу та Прокопа мало не розривали. — Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю — чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене... се я, Маланка. Почекайте ж бо, люде, дайте сказати. Чуєш но, Прокопе, чуєш... щоб мені одрізали блище, там де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона згиналась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали до щенту, там спалили гуральню, або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за се не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Що дня вітер приносив свіжі дими, а люде свіжі оповідання і ніхто більше не дивувався. Вчора се була казка, сьогодні дійсність, що ж дивного тут? Правда, гуральня панича Льольо, економія пана — мулили очи. Чого ще ждуть?

-- Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили.

Невдоволені були, але верх брали Гуца та Прокіп.

Проте вечорами де-хто запрягав коні і порожнем вимикався на ніч з села. Ходили і піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрозних дорогах безперестанку котились наладовані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кінно, на панських конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня і лиш по колесах, умаза-

них в кал, сусіди знали, що той чи інший їздив вночі на здобич. Часом діти грались новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей, або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок з пиматини, якою пани оббивають стільці.

Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішочок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смашні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла.

— Чому не їси? — дивувався Андрій.

— Не можу. Чуже воно.

— На що ж ти брала?

— Всі брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти.

Багачі причаїлись. Їх наче не було в селі.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах, — сміялись люде.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Прихожу в село, день будний, а люде до церкви. Спинили й питають — хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Шваґер теж в церкві. Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоїть, очи червоні та каламутні. Ах, Боже... Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач. — Не слаба, каже, бою ся. Од безсоння звелась. П'яту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо паліїв. — Кого ждете? — Голоти. Переказали, ждїть нас, будем палити. Щоб не було ні бідних, а ні багатих, самі середні. Страх боре людей. Ще в день нічого — видко, хто йде, хто їде, а прийде ніч — стережем ся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив в дзвони. У мене так серце і впало. Ніхто, як палії. Збігли ся люде, постягали тих з коней, звязали і повели на зборню. — Палити хочете нас? Бий їх! Ті в крик. — Ми самі їдемо, кажуть, за паліями, що повтікали. — Ніхто не вірить. Та вже церковний староста, каже, урятував. Як би не пізнав, було б вже по їх". Розповідає сестра, а сама аж трясеть ся. Ах, Боже...

А тут шваґер прийшов із церкви. Круги під очима, видко зморив ся. Ну, добре. — Яке у вас свято сьогодні? — питаю.

— Свята нема, а люде молебінь найняли, щоб одвернув Бог од лиха. Одна надія на Бога...

Сидимо, розмовляєм про се, про те, а шваґер й кивне головою, куняє. Сестра теж ледве продере очи, щоб кинути слово. Ну, добре. Вже смеркло, — який тепер день — повечеряли ми, світло горить. Пора б і спати — не сплять. Вийшов я з хати — на селі світить ся скрізь, ніхто не лягає... Ах, Боже... Так якось моторшно, лячно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони вже наставлять вуха. Не рано, вже й пізні ляги минули, не сплять. Чуємо — півні співають, а в вікно видко, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось — лусь! Стрельнув хтось з рушницї. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а шваґер зірвав ся — і в сїни. Вхопив залізні вила і далі. А я за ним. Біжу і бачу, як з хат вибігає народ, в руках — хто що попав... Ах, Боже... Куди бігти? де? хто стріляв? Вибігли за село, якісь люде стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав...

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуша прийшов раніше. Він трівожно блукав під ганком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходять ся щось, турбовав ся Марко.

— Ще рано, надійдуть.

Однак і Прокіп був неспокійний. Не легко було утихомирити народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслись по селах палючим вітром і все захопили у свому вихрі. Люде не хотїли одріжнятись од инчих, своїх сусїдів і багато треба було роботи, щоб спинить рух. Але Гуша і Прокіп перемогли. Вони довели людам, що не треба палити та руйновати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балки балку і все те мусить тепер служити на користь людам. Сьогодні мало рішитись, за ким перемога, за ними, чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягав ся. Он показав ся Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповняв ся і починав шуміти. Марко стискав всім руки. Щось душило його у грудях, підкотилось під горло і коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! Є! обізвав ся Мажуга і, розгорнувши, підняв.

— Більше не прийдуть?

— Мабуть усі.

Можна було рушати. Але не рушали.

Тільки коли прапор хитнув ся і тихо поплив у повітрі, зрушились з місця й пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку і кривобокі халупки, бідні й обдерті, якимсь неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дрімало, сонне й порожне. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ вілляв ся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки. На стаєннім порозі з'явив ся хурман. Гуца звелів покликати пана.

— Пана нема.

— А де ж він?

— Втік у ночі.

Хвиля пройшла народом.

— Утік? Ну, добре. Нехай вийде прикащик.

Ян вийшов з контори блідний і без шапки. Його холодні очі неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подав ся назад. Але Гуца спинив, витяг з кешені папір і почав розгортати. Серед великої тиши чуло ся тільки, як шелестіли листочки. Здавалось, що Гуца занадто довго се робить. Нарешті він кашлянув, підтягнув ся і високим, чужим трохи голосом почав читати. Всі уже знали той приговор, але тепер він здав ся новим, поважним, наче те слово, що вони чули у церкві. Так, так. Вони вже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбірає її назад, у свою власність. Ниву, освячену процею рук дідів та унуків.

Всі слухали мовчки і затаївши дух.

Прокіп скінчив і обізвав ся до Яна.

— Ти нам непотрібний. Складай ся і забірай ся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг і тільки безгучно ворухились його збілілі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточив ся і як п'яний подавсь до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

— Мусію! запрагай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вколело.

— Бричку! А на возі з під гною не хочеш? Чуєте, люде, він хоче брички...

Народ збудив ся наче. Почув ся сміх.

Ач, пан. Чого схогів. Минуло ся панство...

ЛНВістник 1910, кн. VII.

— Не давать брочки.

— Лагодь, Мусію, воза.

— З під гною.

Мусій кинувсь до воза.

Але Ян не схотів.

— Нетреба коний. Пустіть, я піду пішки.

— З богом!..

Економ насунув шапку і якось боком просунувсь крізь юрму. Його очі, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличчя, руки були на поготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинивсь за ворітьми, всім стало легше, наче порошинка випала з ока.

Треба було приймать економію.

— Як будем приймати?

— Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

— Доволі трьох. Прокопа, Гущу та Безика може...

— Ні, краще Мажугу...

— Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс на серед двору стіл. Гуща за ним при-
мостив ся.

Стояв сірий осінній ранок. Все було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люде. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримав ся в повітрі.

Стелив ся гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидче ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздри. Чому б не покушать? Хоч воно і народне добро, як каже Гуща, але в домі певно багато цікавих річий. Наливок, м'яких подушок, посуду та всяких чудних витребенків, яких мужикови і бачить не довело ся. Так воно й лишить ся там? Молодиці заглядали у вікна. Ключни-
ниця немов догадалась, винесла з льоху два кошики яблук і всіх частувала.

Тим часом Гуща скінчив. Народ підходив довго і довго важкі робучі руки грамузляли кривульки, або ставили хрест, щоб було міцно.

Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі.

— Хто не хоче служити громадї, може йди з двору.

Не схотіли ключниця й хурман. Їх не тримали.

Двір помалу пустів. Лишились тільки обрані—Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський масток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не дбав про „народне добро“, як Прокіп. По цілих днях він вештався од стодоли до стані, од обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував в книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою і дивувався: який нелад. Ні, таки з пана поганий господар. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина і досі стоїть без направи. Плуги поржавіли, без лешешів, на конях подерті шлеї. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадилися разом і Прокіп повіз продавати пшеницю.

Всі троє оселились в конторі, у тих кімнатках, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував в дома, їй було чудно без хазяїна в хаті, але він їй слухати не хотів: його обрали і тут його місце.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвірря. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глинула в вічі. Не буде більше бідних й багатих, земля всіх нагодую. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Осі будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуща людина—тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люде, там будуть читання. Уява малювала инче життя, ніч розступалась, сяяли вікна вогнями, гомін роспірав стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, звонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожную народню копійку, кожне стебло.

З села приходили люде.

— Ну, як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управителі роблять; що вигідніше — чи поділити землю, чи може гуртом оброблять поле і тоді вже ділити хліб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидче ділили. Їм поясняли, водили на тік, на обори, раділись, на що ужити будинки.

— Тут би варто школу зробити, говорив Прокіп.

Але Гуца йшов далі.

— Школу маємо вже. зробім краще народній університет.

Люде приставали на все, на школу й на університет. Нехай навчають ся люде, не все ж панам.

Панас Кандзюба дивився на поле, що простяглося од воріт

і уперло ся в небо і все зітхав. Йому було досадно, що пан утік, що він не побачить „пана у постолах.“

А по полю вічно блукали якісь фігури і чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись, скільки прийдеться ся на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля переставляла ноги по глеюватій ріллі.

Хома сміяв ся і погано сміяв ся.

— Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. А якже...

Зеленкуваті очи скакали в нього, як жаби по над болотом.

— Він дума один із другим, що як пан втік, то вже й пропав. Як раз! Такий не згине. Нажене козаків повне село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, люде, що зберегли. На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пустка смерділа. Викури димом й вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня..

Хома тицяв грубим пальцем в долоню.

— О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та инше добро, ловили Хомине слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуща, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тим часом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку.

— Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на гуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і буха безжурно димом, наче смієть ся.

— Пан втік, а панича Льольо на насінне лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе-хе!..

Хома сердито сапав.

— А тож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

— Спалити.

І те „спалити“ як вітер свистіло у нього в зубах.

Се було чудо, що гуральня доси стояла. Тільки мулила очи. Скрізь по селах покінчили з панами, скрізь димились руїни, а тут — гуральня. Куди не глянеш — вона. То комин упаде в око, та дим, як чорний кудлатий змії, тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очи і все так само, як доси,

наче нічого не сталося. Що за кара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, тай так минулось. Навіть сторонні сміють ся. Коли б не Прокіп, не Гуца—давно, зробили б кінець. А панич Льольо? Яка користь од нього? Як ссав народню кров, так буде і далі ссати. Андрія скривдив, нівже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій як і перше жалів ся, але тепер його рука зробилась гаслом.

— Дивіть ся, що роблять з нами в гуральні!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештав ся скрізь і скрізь, де він зявляв ся, його зелені очи ворушили народ.

Навіть прихильників Гуци.

— Хіба ми гірші за других?

В середу знали, що се буде в четвер. Хома ходив од хати до хати.

— Як вдарять у дзвони — виходь. Хто не вийде, буду палити. Він був рішучий; видно було, що він не жартує.

Пізно світилось проти п'ятниці світло, як в великодну ніч. Люде мовчки готували сокири, кілки, залізні лопати. Дитячі очи стежили з печи за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або впав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом здригалось повітре, немов од дзвонів.

— Тс! тихо!

Прислухались і, не вірячи самі собі, одхиляли сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялась з неба. Було вохко, непривітно і тихо. Здавалось—кінця сьому не буде. Нехай би вже врешті подали знак, коли воно не минуче. А може Хома збрехав, налякав ся і нічого не буде? Вертали ся в хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збивались в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фігури, покручені непомірною працею, сю в одно злиту з питьмою масу важких лантуховатих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед гуральнею юрма спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий і тільки одно віконце тмяно світилось, як око напіввідкрите. За те гуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стіною, злавив на сходи і чутно було, як гримнули двері. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в п'ятьмі драглїла юрма. Раптом одчинили ся двері і звідти почулось трівожне:

— Хто там? Чого вам треба?

Се панич Льольо... се Льольо..

— Чого вам треба?

Хома одділив ся од юрми.

— Ага! Се ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди! і погано налявсь.

Маленька, самотня на сірій стіні фігура Льольо подалась назад.

— Не підходь. Буду стріляти.

І зараз під будинком блиснув наче сірник вогонь, сухо тріснуло щось і розколело важким розкотом ніч.

Юрма завмерла й осіла. Сполоханий дух заколотив ся на мент в порожніх грудях. Але Хома його підняв.

— Го-го! він ще стріляє! Бий його... бий!..

Те „бий“ опекло тіло, як пуга, підняло ноги і погнало без тями вперед, в рухові тіл, у віддиху груди, в натиску сили, що раптом збудилась з дрімоти, як під кригою будить ся річка.

Темні сіни застогнали од тупоту ніг і під вагою тіла, збитого вкупу, двигтіли сходи.

Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він ще тут, чи може втік, чи його бьють, чи тільки ловлять. Тіло налягало на тіло і ззаду чуло на собі гарячий віддих, що гнав наперед. Перед дверима зробив ся тиск, а знизу все напірали. Двері були замкнені. Хома бив в них плечем і в густій п'ятьмі, де не видко було лица сусіда, глухо гупали плечи, тріщали сухі дошки. Раптом двері подались і щось війнуло звідти, як із безодні. Люди хитнулись вперед, у чорну пустку.

— Постійте, зараз! крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталось чудо, короткий сон, од якого усі посліпли. Електричне світло раптом залляло велику світлицю, наче махнуло сріб-

ним крилом і відбилось в помості, в ряді великих зеркал, в золоті рамах. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилялись над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла білі, здорові зуби. Ся зміна була така раптова, що схвильована юрма застигла і лица залляли усі дзеркала, ледве містячись в рамах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив кіл, замахнувся і спустив на рояль. А-ах!..

Треногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, регнув під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люде збудились зі сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали коли на тихі води дзеркал і бризнули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповняв ся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіній, як оси з гнізд і накидались осліп на все, що попадало під руки. Якесь шаленство всіх обхопило.

Бий все !

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, сціпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощом черепків, шибки під молотками осипали ся з вікон, як з дерева цвіт. Пьяніли все більше. Хотіло ся чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипінє кожної річи, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль Хомі не дававсь. Чорні блискучі боки його кололись і западались за кожним махом кілка, але він все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кровю.

Потривожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курив ся димом та крутив ся в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллі. Люде пили його один в одного з очей, з передсмертного жаху скалїчених річей, з криків скла і металю, з стогнання струн. Всі ті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пуста руїна — будили ще більшу жадобу нищить, ламати, бити, і ноги без тями доптали знищенє вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! ти ростеш! і упивав ся хрустїннем горшків під каблуками.

Хома з перекривленим ротом, весь мокрий, блищав од поту. — Гуляйте, діти. Прийшов наш день.

Панас Кандзюба силкувавсь до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутив ся під нею, крєктав, волїк до вікна. Йому помогли другі. Шафа лягла на вікно, задерла ніжки і білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувсь у вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвірі, у безпросвітній мряці, кишили люде, як гусїнь.

— Чого стоїте? Йдіть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась од нового народу, що насилу пролазив через купи уламків. Люде розсипались скрізь, по всьому домі і кожну кімнату сповнили гвалтом. Гупали кілля і молотки, наче в великій кузні, тріщали меблі і двері, скриготало залїзо, а скло дзвенїло й дзвенїло безперестанку і сипалось долї, як груши з дерева в бурю.

Весь дїм тряс ся од зойку, кричав на пробї в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерли ся рядна, літали, мов павутиння, мережки.

В Ковалихи очи горїли, вона трясла гладкими боками, порпалась в купах і все кричала:

— Не дерїть всього! Лишіть менї...

І здирала з поламаних меблів шовк жовтий, червоний, блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. З-за пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудий коробку з старим іржавим залїзом. Він сам не знав, куди її діти.

Олекса Безик сїв. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, рєзбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна, на холод. На вікнах хилитались од вітру подертї білі завїси, як перебитї крила. Тільки лампи та канделябри лишились цілими і завзято заливали цілу руїну світлом, до нестерпучости ясним.

Брудні, наче на лахмітя подертї люде спинились і дивились, щоб знищити ще. Але нічого не було. Голї стїни конали останнім диханнем оддертих шпалерів.

В кутку Хома старанно трошив ще простий, кухняний ослончик, брудний, у помях, на половину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а гуральня?

Хома підняв на нього безтямні очі.

— Як бити, то бити все.

І далі трошив недобитий ослончик.

— Годі, покиньте, — кричав Андрій. — Пора палити.

Хома опритомнів. Палити? Його очі на мить спинились і в них мигнув наче далекий відблиск пожежи.

-- Палити? Давай.

Вони склали на купу під сходи уламки меблів, ніжки стільців, шматки паперу і підпалили.

— Тікайте з дому, горить! кричав Андрій.

Люде, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси. Вогонь охоче поліз по серпанках і чорні отвори вікон ще глибшими стали в червсних рухливих рамах. Дві Андрієві тіни заметались на прощанне по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер гуральня. Чуєте, Хомо? гуральня, кажу.

Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніща по світлі. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл.

Тільки гуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих кам'яних грудях, ждучи чогось, трівожно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверей. Світло з вікон грало в калюжах разками золотого намиста.

Юрба й гуральня стояли напроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто перемаже.

Між ними раптом з'явилась важка, кострубата постать Хоми.

— Чого ждете? Паліть.

Вікна паничезового дому курились димом. Вогонь ліз по завісах, вьюнкий, веселий і вже облизував лутки з надвору.

Безлиця у п'ятмі юрма здригнулась і пішла на гуральню. Андрій біг попереду. У лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась як в трясці і блискавично мигтіла широким пасом. На мить Андрієві ніздри вхопили

знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі — і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зійшли ся вони — машина і її жертва. Андрій почув на руці одрізані пальці і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувсь на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав з свистом плавким лінним рухом, як мертва гадюка. Апаратна в останнє здригнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його дратували Андрія. Йому хотілось бити сю ситу, гладку скотину, почути, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і ударив залізом по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизька видавався гострим й блискучим, як шило, лютість одняла у нього тям, свідомість і розумінне. Він бив машину, що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і давав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про небезпеку. Він не бачив, що діялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих кожущків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, напів божевільних, поранених рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування і сповняла луною тисячи згуків високі стіни гуральні.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жужіль од горіння душі, викидав з себе :

Бити! палити!..

Де тільки зявлялось його обличчя старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напруджував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув утоми. Його руки наче залізні кліщі крутили мідяні труби і чим твердіші вони були, тим більшу розпалали охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки давно обливали ся кровю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити і підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогонь торкнув ся спирту і легка блакитна хмарка захилиталась над ним. З цілої гуральні збіглись дивитись. Синавий вогонь, такий легкий й невинний, що, здавалось, пекти не може, мягко згнинав ся і розгнинав ся, наче плавав на спирті і тільки часом здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі.

Се-ж горить спирт! Ніщо инше, а спирт! Було досадно. На саму згадку пекло у горлі, розливалось тепло у грудях. На що було падати, не давши навіть покушать! Тепер ні паничеви, ні людям. Вогонь жере.

Олекса Безик мало не плакав. Нівже пропаде?

Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути з-підсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок і протиснув ся крізь натовп.

— Куди ти?

Його хотіли спинити.

Але Безик вже розігнав ся і сунув руку просто в вогонь.

Сине полум'я стиха хитнулось, хлюпнуло в чорні криса цістерни і впало до долу кількома вогняними клубками.

— Ой, братці, пече! скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Се була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиш зверху; під сподом чистий, здоровий спирт, треба тільки дістати.

Натовп захвилював ся.

Тц! тц! скільки добра загибає. . скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити посуду? Пробити збоку? Дух спирту лоскотав ніздри і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боки цістерни, готові втягнути в себе, висушить повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чаші, повні вогню, як жертви невідомому богови.

Раптом з-заду почув ся крик:

— Розступіть ся! дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетіло щось мокре, все у рідкому болоті, забризкало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки мигнула перед очима чорна фігура, піднята рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курив ся як серце, тільки що, вирване з грудий.

— Пийте!

Але як пити?

— Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс воду, і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнув ся, дихнув в останне й сконав.

— Ура! горілка!

Руки здіймались і простягались—тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидче дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки. Їм треба було самим роздобути. Вони бігли в подвірря, скакали в калюжу, як були в одежі й качали ся там в якийсь горячкової нестямі, щоб краще змокнуть і не боятись скакати в вогонь.

З густої осінньої мряки безперестанку вривались в ґуральню і лізли в вогонь, наче нетля на світло, дикі, напівлюдські фігури, мокрі, покриті корою рідкого болота, з під якого блищали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і вже цвіли на вершечках червоним, як хмари при сході сонця. По обличчям розлились мертві синаві тони. А серед тіний од поламаних труб і машин, що з жахом бились по стінах, чорні заболочені люде скакали у дикім танці і черпали вогонь з палаючих чаш:

— Хто хоче? пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догорав. Падали балки у прірву отворів і розсипались снопами тріскучих искор. Ґуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаюча полум'ям в вікна і двері, як рана кровю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безодні ночі.

Другого дня скрізь було тихо. Люде ходили вялі, спорожнені наче, лінів. Чорний задимлений комин стирчав на горбку замість ґуральні; мимохить він притягував очі і було чудно, що око не упіралось, як доси, в стіни, а йшло кудись далі, в порожняву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок лїниво здіймав ся над грузом завалених стін, наче нара у холод з ніздрів худоби. В широких отворах вікон білили кафльові печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались в теплій землі, знаходячи всякі уламки та дрібні річи, напів зотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій війшов у ґуральню. В тьмяному світлі сірого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чуд-

ним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі, міцні апарати, що упирались і не давались, коли їх били. Сьогодні — вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облізли. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплющені, змякли, наче здоптані кишки, і червона іржа од вогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Нівже се він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очи од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Нівже се він? Не чув уже злости, як доси, вона десь щезла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів; він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось ворушить ся.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

— Геть все сплюндрували, обізвав ся Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивувався.

— Як то не ми? А хтож?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така певність і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила.

До гуральні підїздили підводи і відїздили повні заліза, цегли, обсмалених балок.

— Розберім все, зрівняймо з землею, говорили один одному люде, але вже оглядались, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась тривога.

Під вечір по селу розійшло ся, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона узялась, ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть — той не мине розстрілу.

Видимо, се справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер людям біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

Що діять? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть не важив ся думати, чим запобігти. Звістку приймали, як сподіване щось, як щось неминуче, мов по хоробі смерть.

Де-які мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став

забрате залізо, або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба се поможе? Хіба, як що до чого, не викажуть люди?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім заспокоїв село.

Хтось вигадав видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попалили і розбили панів, бо таке право настало.

Минало з полудня, а в селі тихо, нема нічого.

Прокіп хазяйнував на панському полі, орав на зяб, кінчав пізну сівбу. Робота ішла своєю чергою — пан не вертав ся одбірать землю, панич Льольо теж видко не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь було спокійно і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула і друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Однак новина впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевно. Олекса Безик їздив в містечко, але з дороги вернув ся. В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, инчих забрали у город. Трусять, вяжуть і бють.

— Ждіть і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Се було ясне.

Панас Кандзюба довго, уперто чухав за вухом.

— То се і нас постріляють?

Його налякані очи, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима.

— Я не палив, мені нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Борони Боже. Я сидів вдома.

— Отак. Я ж тебе бачив на власні очи.

— Кого? Мене? Хай тому повилазять, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на инчих. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на гуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалось затятись, той всіх винуватив. Село винувато, село буде і одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, на верх спливали забуті кривди й гріхи. Спокійніщі всіх гамували. Цитьте. Нічого не буде. Тепер наша сила і наше право.

В полудне од переїзжих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люде не схотіли виказати винувитих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав громаду? Хома і Андрій. Не мине лихо, видко, й за панську землю. Поки не було Гушці, в селі був спокій. Що тут казати. Гушца і Прокіп збунтовали народ, вони у всьому винні. Казали — народне право, наша земля, а тепер — козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

— А що? На моє вийшло. Озуть пана у постолі... от і озули.

Під вечір на селі появилася Підпара. З того часу, як прийшов маніфест, його ніхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не займали. Навпаки, йому заздро дивились у слід.

— Такому нічого не буде. Він сидів тихо.

Його уважали хитрим, розумним і обережним.

Що ж тепер діять?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чути було на далеких шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб. Жах малював усе страшніші й страшніші картини. Од неспокою люде не могли всидіти в хаті. Що треба робити? Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїна і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменчий галас будив тривогу.

Звісно, такий Хома або Андрій немали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпаки, злидні, призвели до біди тай поховались. Сьогодні спалили гуральню, а завтра підпалять у когось хліб. Не дурно каже Підпара: не жди добра од палаю.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менша вина.

— Ну, а гуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнітили, як нечисте сумління.

Одні питали, чи не краще б вийти на зустріч війську з хлібом та сіллю, упасти в ноги, скоритись.

Другі радили битись, не пустить козаків.

Але все се було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислу-

хав ся, а його очи, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усім здавалось, що Підпара щось знає.

Але Підпара мовчав.

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може Підпара посіяв своїм суворим зором, а може вона сама зродилась і осіла глибоко в серці, як камінь на дно. Доволі, що люде мовчки її прийняли, як останню надію, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, а ніж ціле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинив ся тайник, щось пропустив і зачинив ся знову. А в ньому, як сімя в жіночому лоні, росло щось і стигло і падало тіню на замкнені обличчя.

В осінній пустці, що облягала село, чулось зловістне дихання якогось лиха, щось невблаганне, неминуче, жорстоке і вимагало жертви.

У Підпари під образами горіла лампадка. Святочний настрій спливав з богів і ліг на обличчя Підпари. Він говорив поволі, важко, наче одраховував гроші і перед людьми знов був давній Підпара. Народ товпив ся в хаті і в сінях. До нього прийшли, він знов був потрібний. Тоді як инчим страх одняв розум, засліпив очи, Підпара не бояв ся нічого. Він був як скеля серед розхитаних хвиль, що мали надію спинити на ній свій біг та знайти рівновагу. Він знав, що радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Нехай приходить військо, коли вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтовало, а тільки привідці. Коли б не вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто гуральною спалив? Таки вони. А усім гинути за них? Рішитись хати—та що там хати — може й життя!..

Він хвилював ся.

Підпара насував брови.

— Тепер він панське бере, а пождіть трохи — візьме і ваше. У тебе, скаже, є десятинка зайва, оддай. Той склав яку сотню — рішай ся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме, а тоді і в бідніших. Від них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, вплив в сиву бороду жовтий кістяк руки.

— Що там! Постріляти тай вже.

Жорстоке слово, кинуте вперше, забряжчало як ніж серед тйші.

Світлиця важко замовкла. У мовчанці згоди, що затулила уста, страх родив подлість.

Коли б не було чого за се?

Тоді рудий Максим, староста сільський, витяг з кешені знак і почепив на груди.

— Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стрелять всіх бунтарів. За се нічого не буде.

Одною рукою він бив себе по кешені, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати. Скликайте сход. Нехай розсудять...

Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під оливним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю — одвічні рушниці, звязані мотузками, важкі іржаві обухи, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухать начальство. На сход скликали всю „мужеську плоть“, а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виражали своїх чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде?

Маланка не пускала Андрія.

— Не ходи. Щоб ще чого, боронь Боже, не сталось.

Андрій не слухав.

— Я, пане добродзею, маю одзнаку од пана, мені своїх не страшно.

— Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне, — шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнів од народу. В середині чоловіки, кругом, аж до калюжи, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпари. Видко лиш було, як він, високий, в святному жупані, махав рукою та зводив острішки брів. Кінець рушниці стирчав у нього при боці.

— Ой, Боже, щось буде! — лякалась Маланка.

— Погромників будуть судити...

— А кого саме?

— Виказують люде на Хому Гудзя, на Гурчина Саву. Глядїть, щоб не було чого і Андрію...

— Господь із вами, — жажнулась Маланка. — Мій так само був на гуральні, як ваш. Тоді пів села довелось би судити.

А сама озиралась: де той Андрій?

ЛНВістник 1910, кн. VII.

Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

— Усі прийшли?

— Всі.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всіх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборні верхи підіхав на панським коні Семен Мажуга. Привязавши коня, він простягнув руку Мандриці.

— Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш...

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

— За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одновісти, як Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

— Розступіть ся там, зараз!

Народ хитнув ся назад, наче хлюпнула хвиля і рівночасно ахнули люде й рушниця.

Завитий в серпанок білого диму, Семен зігнув ся і схопив ся за бік.

— Ой, братці, за що ж мені таке?

Він хитав ся і божевільним оком шукав страшної розгадки на сірих обличчях, що живим муром нахилялись з обох боків.

Там не було розгадки і не було надії. Тоді звирячий жах підняв його ноги і він кинувсь тікати на осліп, сходячи кровю, що червонила пальці і стікала здовж ногавиці на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив з-заду колом. Високе тіло зігнулось у двоє, як складаний ніжик і повалилось на землю.

Панас Кандзюба був уже тут. Безвладне тіло, ще тепле, що так покірно лягло йому під ноги, струснуло у ньому зненависть, якої не чув до живого. Його захопило непереможне бажання зробити йому шкоду, втоптати в землю, і знищить. Без потреби він вистрелив в нього і націляв ся важким чоботищем вдарить під груди.

— Доволі, готовий! — обіззавсь Безик.

Вони взяли за ноги тіло Семена, одтягли до б'юри і вкинули в воду.

Все сталось так несподівано й швидко, що люде закаменіли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля одділяла минуле од

того, що сталося, а здавалось, що проминула вічність, що попередне раптом впало у прірву, що шось порвалось і увільнилось од пут.

Од юрми рішуче одділились Іван Короткий, Дейнека та ще де хто з людей і стали біля Підпари, готові на все.

Підпара витягсь у весь свій зріст.

— Хома Гудзь тут? Виходь.

Голови повернулись і трівожно-жорстокі очі стрілись, наче мечі. — Де Хома Гудзь?

— Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша і натягла ся, наче струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить з рота і впаде на тімя, як камінь? Було чутно дихання.

— Прокіп Кандзюба!

Як! Прокіп Кандзюба? А сього за що? Його ж обрала громада?

Староста поясняв.

— Я по нього послав. Він зараз буде.

— Добре. А тим часом... Андрій Волик! Ведіть!

Волик... Андрій... прокотилось луною. Тут... ось він...

— Ой, Боже, що він вам винен! — кричала Маланка. — Не руште!

Йї голос заглушило тонке, гостре і невгавуче скигління, подібне до виття під ножем поросяти і тільки зрідка його рвали окремі слова. Не хотіло ся вірити, що то голос людини.

Тим часом юрма двигтіла, кипіла і викидала з себе, як страва на верх шумовиння, суху, скуйовджену постать каліки.

— Йди... йди... ось він... ось тут. Не поможе.

Його штовхнули і він впав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель з своїм цурпаком замість руки.

На устах в нього бив ся ще крик.

— Змилуйтесь... люде... я нічого не винен

Він уклонив ся, торкнувшись чолом землі.

Максим поставив Андрія на ноги.

— Хрестись.

Андрій зараз покірно підніс до лоба скалічену руку.

— Бийте його.

Так він і впав. З ним покінчили одразу.

І знов кривавим шляхом потягли тіло в калюжу.

Але зараз мусіли кинуть. Їх спинив галас. Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху, од шуму піднятих рук.

— Дивіть ся... он там... он там... встає... він ще живий... Семен... Семен...

З води баюри підняла ся спина, як острівець, на мить показала рука, наче ловила повітре і знову впала. Ще два-три рухи, вагання — і довга фігура розігнулась поволі та захиталась на нетвердих ногах, як привид у чорній сітці стікаючих вод. Великі Семенові руки, мов кліщи рака, надаремне шукали, за щоб схопитись.

— Він вийде!.. він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тіло Андрія, скочили в воду і одним махом сокири поклали Семена назад на місце.

І знов жарстока тиша здушила серце у жмені, знову болюча жага кривавого слова ростягнула хвилю у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало инчим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу ніщо не порушало. Підпара пошепки радивсь з Максимом і тільки за плечима у юрми билось і розривалось голосіння Маланки та плач жіночий.

Раптом все стрепенулось, ожило. Юрма зітхнула великими грудьми і наче брижі пробігли по ній, як по воді.

— Ведуть! Прокіп іде!..

Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи і неймовірним здавалось, що ся людина іде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кешені заялзений зшиток і прочитає громадї, скільки зорав, засїяв та що продав. Инакше не може бути.

Всі очи впяли ся в нього, а він спокійно все наближав ся.

Під ноги йому попалась пляма свіжої крови. Він завагав ся на мить, наче бояв ся ступити на криваву дорогу, поблід на виду і підняв очи. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі і купці людей, що вже стояли на поготові. Він зрозумів.

Однак привітав ся.

Підпара махнув до нього острішками брів.

— Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуй ся. Даси одвіт перед Богом.

— Хіба ти піп. Я дам одвіт громадї. Вона настановляла мене.

— Пізно вже, братіку. Зараз помреш.

— За віщо?

— Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидче кажи, що маєш.

— Громада так присудила?

— Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександр Дейнека, дядько Панас. Все одностуді.

— І ви проти мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече.

— Може покликать Марію? Прокіп безнадійно махнув рукою.

— Покличте.

Вона ледве протиснулася крізь натовп — в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину і зараз уклякла на обидва коліна на мокру од крові землю.

— Помилуйте нас, пане старосто і ви, чесна громадо... Коли-б його не обрали, він би в тому не був...

Вона кланялась низько, разом з дитиною, в один і в другий бік.

— Годі, Маріє... вставай... спиняв її Прокіп.—Слухай, Маріє...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

— Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... на що він вам...

— Ой, Боже, голосила Марія.

— Мовчи. З тих грошей оддай десятку Пилипу, що я позичив... хліб, як змолотиш, не продавай, своя мука буде... Мою одержу лиши для сина, як виросте — зносить...

— Швидче там! наглив Підпара.

— Ой, голосила Марія.

— Кланяй ся мамі... нехай простять.. тай вже. І ти прости...

Він трічи, як перед говіннем, поцілував ся з нею, приклав холодні губи до чола дитини.

— Готовий? питав Максим.

— Ще маю гроші громадські... ключі.

Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.

-- Полічіть... Тридцять вісім рублів і дванадцять копійок. Поэтому згадав.

— Ще дві копійки.

І вийняв з кешені разом з ключами.

Максим забрав.

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинуть жупан.

Він розцібнув ся і лишив ся в одній сорочці.

Круг нього з співчуттем гомоніли:

— Добрий жупан.
 — Шкода було б, як би умазав ся в кров.
 Підпара набивав ще рушницю, решта чекали готові.
 — Стійте, спинив їх Панас Кандзюба: я сам.
 Він все ще біля Прокопа тупав.
 — Кріпись, синашу. Служив доси громаді, послужи їй в останне. Страшно нам... військо іде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить Бог... Перехрестись.
 Прокіп перехрестив ся.
 Марія все голосила і рвала на собі кожух. Її одтягали між люде.
 — Прощай ся, синашу...
 Прокіп вклонив ся на чотири угли.
 — Простіть мене, люде... Може кому чим завинив... Прощайте...
 — Хай Бог простить... Прощай і нам...
 Панас Кандзюба знову торкнув ся небожа.
 — Куди тобі стріляти?
 Прокіп втупив у нього вже мертві очи. Подумав.
 — Стріляйте в рот.
 Білий, як сорочка на ньому, він намагав ся растулить рота, але не міг. Спідні щелепи трясли ся в нього, тверді і нерухомі, як дерев'яні.
 Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув.
 А в одповідь на постріл лице плюнуло цівкою крові і обілляло Панасові руки і груди.
 Прокіп впав на коліна. Підпара добив його ззаду.
 Народ пняв од запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму. А Гуща? А Хома Гудзь? А Іван Редька? Як! Він ще живий?
 Однак ні Хоми, ні Гущи не було. Вони десь щезли. Підпара послав їх шукати.
 Тих, що намагали ся потай втікти за спинами юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали по одинці між два ряди і брали в вогні, або у кілля. Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, останій за те лиш, що побив вікна колись в Гаврила, тесця Підпари.
 Трупи мокли в баюрі, наче коноплі і червонили воду, а над народом простягали ся пасма синього диму, мов упиреві руки шукали жертви.
 Короткий день скінчив ся. Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле диханне забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся далі у чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води колюжи...

Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала у п'їтьмі на лаву і на колїна впустила знесилені руки. Цїлий день була на ногах, цїлий день вбирала в себе муки та кров і стїльки людей поховала у серці, що воно сповнене стало мерццями, як кладовище. Аж занїміло. Нема у ньому нї страху бїльше, а нї жалю, вона вся дивно порожня, зайва на свїті і не потрібна. Добре, що хоч свїтла нема, бо її очі не змогли б бїльше нїчого вмістити. Вона нїчого не хоче. Аби тїльки поночі було, як зраза і тихо.

Все од неї тїкає, все одвернулось. Був у неї Андрій — цїлий вік гризла ся з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї ворожа, жорстока, збунтувалась і втїкла з рук. Як марево поманила і як марево щезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Маланці бїльше нїчого не треба. Аби тїльки поночі було і вічно нїмувала ся пустка, як в домовинї.

Рипнули двері.

— Хто там?

— Я.

Дивно. Прожила життя, а воно раптом впало у прїрву. Хоч би слїд залишило, хоч би згадку яку. Все запяв морок. Все чорне. Навїть нинїшній день одсунувсь далеко, так далеко забїг, що видаєть ся давнїм, давно забутим сном. Чи що було сьогондї, чи нїчого не було? Одно тїльки виразно яснїє у п'їтьмі: одрізані пальці Андрія. Три жовтих цурпалки, в олїї, з прилиплим піском. Шукала, десь був четвертий і не знайшла. Щоб пошукати краще!..

— Де ти була?

А пальці крутились перед очима, як хробаки. Синї нїгті мутно блищали, як мертве око, пожовка шкура зїбралась в зморшки і між ними чорнів робочий бруд... Вона їх поховала — тїльки забула, в якому місці. Голова в неї починала болїти од того, що не могла згадати.

— Де ти була?

— Марка рятувала.

— Утїк?

— Утїк.

— А батька забили...

Бїльше не було слів. Нїхто не будив вже чорної тиші, що наливалась крїзь вікна у хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею трїпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки.

На свїтаннї козаки вступили в село...

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.**Спогади семинариста. *)**

III.

Духовна школа завше визначала ся непридатністю своєї програми, відставши на добре півстоліття від тої нової педагогіки, що так могутче розвинула ся протягом кількох років. Вона не признавала примітивніших законів навчання, засмічувала природній чистий розум непотрібним науковим сміттем, давала поперед усього загальне, далеке, не знайоме. Малеча 12—14 літ вчила ся загальної географії, не знаючи своєї, рідної, не розуміючи нічого і з того, що є навколо нас. До 17—19 літ учні не брали ся за історію рідного краю, про те цілих два роки тратили на вивчення так званої „Всеобщей Истории“ славнозвісного Ловайського, з котрої можна узнати силу силенну героїв, царів, королів, маркграфів, герцогів, можна вивчити, хто якої вдачі був і які їм трапляли ся пригоди, можна довідатись як саме сї велетні „робили історію“. Але згодом блискучі наймення забували ся, а учні так і не знали, яким робом утворюють ся політичні або економічні форми життя, які причини спріяли визначним історичним випадкам. Семинарія дуже багато обіцяла, та дуже мало давала. Вступаючи до неї учні мусили вивчити теорію й історію літератури, історію загальну й російську, теорію й історію філософії, логіку й психологію, дідактику й педагогіку, алгебру, геометрію й фізику, крім наук богословських — але швидко вони розуміли що з усіх наук можуть вивчити хиба самі названня, коли не стануть працювати сами без професорів. Література обмежувала ся на самих творах до-пушкинських часів, докладно трактуючи про Тредяковських, Кантемирів, Теофанів Прокоповичів, Славинецьких і далі аж до Луки Жидяти, але з новітніх авторів торкала ся тільки „офіціальних“ геніїв: Пушкіна, Лермонтова, Гоголя й Кольцова. Що потім стало ся з російською літературою, чи були у нас оригінальні письменники на протязі останнього півстоліття, чи може весь час смакували Пушкіна та Гоголя, так учні й не знали, бо правду казати де-хто й охоти не мав до знаття.

З иншими науками справа стояла ще гірше. Алгебри ми вчили ся один рік, геометрії два, логіки, психології, історії й теорії філософії теж по одному, та ще на всі ті науки визначало ся так мало годин, що годі було й думати розібрати ся в них. Зате науки богословські, та всі

*) Далі, див. кн. VI ЛНВ.

інші, що дотикають ся священництва, бгали ся в голови учнів без усякої міри: ми вчили ся священної історії старого й нового завіту, катехизису, науки про службу Божу, біблейської історії, святого письма старого й нового завіту, церковної історії, основного, морального, догматичного та практичного богослов'я, літургії, гомілетики, пасхалії, історії розкольникства. Де які з сих наук були схожі, інші то й зовсім непотрібні, а втім на їх за десять літ вчення впадало 2,500 лекцій, тоді саме як на руську мову, словесність, історію літератури, арифметику, алгебру, геометрію, фізику, географію, історію загальну й російську, логіку, психологію, філософію, історію філософії, педагогіку й дідактику разом зоставало ся 2,700 лекцій. Тим часом що року нас годували ще грецькою та латинською мовою, та ще й не аби як: перші роки ми тратили на грецькі аорісти, латинські перфектуми та інші мудрощі античних мов по 10—12 лекцій на тиждень, а за весь час пробування в школі змарнували щось коло 2,000 лекцій. Занадто багато, коли взяти на увагу, що ми ледве уміли читати, а під кінець і то забували ся, бо й справді навіщо здала ся б та архивна наука будучим священикам!? Отже комусь треба було напхати в семинарську програму усякого сміття по троху, зоставивши на дійсне цікаві науки по одній — по дві лекції на тиждень. Тим то учні багато наук визнавали та й жадної не навчали ся як слід, — мовляв, „по усам текло. а в рот не попало“. Ми були справжніми неучами і в 15 літ знали менше ніж учні де-яких сільських двохкласових шкіл, хоч і були зверху помашені казённо-науковою оливою.

Сьому в значній мірі допомагали ще й професори семинарії, типічні жерді духовно-клерикальної педагогіки. Звичайно на сі посади поступають вихованці духовних академій, що не менше „чають двіженія води“, не менше прагнуть визволення з під бюрократичного ярма, як і семинарії. Правда студенти академій, се найкращі учні з усіх семинарій, але всім відомо що талановита молодь звичайно тікає з семинарій в інші школи, а академіям найчастіш дістають ся бездари, робочі шкани. Через усякі такі причини семинарії не мають добрих професорів, бо хоч би й знайшов ся хто ще не закаморочений семинарською трухлятиною і заходив ся б викладати науку трохи инакше, його б швидко укоськали. Здебільшого ми бачили автоматів, людей „20-го числа“, сухих формалістів з дуже обмеженими здібностями. Вони швидко втягали ся в хомут, що вигадав їм „Учебний комітет при Найсвятійшому Синоді“, що року казали й робили те ж саме, що року жували тіж зайозені допотопні підручники. Учні добре знали усі хиби, усі найголовніші риси характеру кожного учителя, уміли їх „підгвинтити“ і „підмазати“ мов справжні механічні апарати, навіть наймення їх забували, заміня-

ючи прізвиськами: Стратег, Буцина, Чухонець, Сірах, Савка, Мартин, Кипа, Пер, Гречок.

Стратег і Буцина навчали нас ненависних грецької та латинської мов. Цікаво було б знати, чи думали вони коли хоч раз, за для чого власне клопочуть собі й нам голову отими Ксенофонтами, Гомерами, Салюстіями та іншими авторами, але безперечно вони робили панщину, а учні й поготів: Стратег, що своїм рипучим голосом і безапеляційним тоном справді нагадував якогось диктатора, старанно ловив учнів на аорістах, Буцина страхав своїм невідмінним „Vocabula scis?“ Але обидва наче й не помічали, що кожне слово, кожен рядок в книжці учня пописані найдрібнішими літерами і він, замість перекладу, читає собі готовеньке, не розуміючи нічогосінько. Ще більше кумедії було під час іспитів, особливо у Буцини звичайно учні зарані намічали, хто який „білет“ (жеребок) мусить розказувати, готовили ся до їх і з найспокійнішою совістю виходили до стільця. Треба було бачити в сю хвилю Буцину, щоб упевнитись, що він усе знає і до всього йому байдуже! Він навіть сам допомагав учням дурити асистентів. Дістає, наприклад, котрийсь з нас 5 білет, кладе його на стіл перед очі професорів, а сам любісінько розкриває 30-й чи там 40-й, що йому призначений товаришами, і починає його читати. Буцина, розумієть ся, бачив се, але бучі ніякої не здіймав і навіть ні разу не питав: „який білет дістали“, а завше: „на якій сторінці будете читати?“

І от ми переходили з класу до класу з добрими балами, але ж правду казати де-хто ледве-ледве умів читати грецькою або латинською мовою а в 5 та 6 класі і того забував ся. Професором латинської мови в сих класах був „Чухонець“, добрий, гарний дідусь, нині небіжчик. Він сам бачив, що за рік уже не сила зробити те, що не зроблено протягом восьми літ і не дуже надокучав нам своєю латиною, навіть до того не надокучав, що на його лекціях часто не було й половини учнів. Він ніколи не викликав нас по списку, бо знав, що почує невідмінне: „вийшов“. Ні, він підходив до стільців, показував пучкою на першого ж учня і казав: „читайте!“ Коли той не добре знав, дідусь ляв ся „чухонцем“ і переходив до іншого. А в тім великої шкоди від такого навчання не було, бо однаковісінько за 7 — 8 літ ми визнавали якісь уривки з греки та латини і були вдячні хоч за те, що добрий Чухонець (земля йому пером!) не псує нам останні роки пробування нашого в школі. Та й навіщо б здала ся та грека та латина будучим священикам, коли справді переважна більша частина з нас ні до чого не була здатною і мусила сідати на „книшове продовольствіє“?.. Уже богословські науки більше потрібні були семинаристам, та й з тими справа була доволі кепська. Правду казати, був один професор, що дійсно розумів ся

на Св. Письму, — се славно звісний в N—ський семинарії Сірах. Він, кажуть, добре знав єврейську, грецьку, сирійську й арабську мови, був закоханий в старі фоліянти, але нам з того не було користи: гарний лінгвіст, що до Св. Письма, Сірах розберав кожне слово, кожен зайвий гачок, і водив нас по таких заплутаних етимологічних лабіринтах, що кінець кінцем ми добре знали, як написано незрозуміле слово в грецькому або там сирійському фоліянті, а змісту всього утвору не розуміли. Сірах чомусь закоханий був у книгу Іова, і ся книжка стала нашим страхіттем. Але ж і вчили ми її! Ми знали, на кілька частин вона поділяється і який зміст кожної, знали кілька відділів в частині і кільки глав у відділі, знали навіть на кільки частин поділяють ся найбільше цікаві глави, кільки відділів в частині, кільки окремих стихів у відділі і який зміст кожного стиха! Се був каторжний труд, і ми розплачували ся в дійсности за те, що Сірах кохав ся в сирійських фоліянтах. Також до найменших дрібниць розберав він з нами псалми Давидові, книгу Приповісток Соломонових, книгу Ісуса Сина Сірахового. І що ж? Давно уже забув ся зміст сих книжок і усі так звані „месіянські місця“, але, наприклад, надпис псалмів в грецьких, єврейських і славянських книгах і досі памятаєть ся!

В вижчих класах Сіраха замінили інші учителі, не такі ретельні, але правду казати зовсім не цікаві. Найважливіші богословські науки читав нам „Савка“, ще зовсім молодий професор, з дуже обмеженими здібностями і відсутністю найменшої крихти любови до богословія, а може й взагалі до всяких наук. Читав він нам в 5 класі Основне та Догматичне богословіє, науки в дійсности цікаві, що могли б викликать багато балачок і суперечок, могли б захопити учнів. Отже здаєть ся ні від чїїх лекцій не тхнуло таким мертвим духом, як від Савчиних богословій. А ні слова стороннього! А ні однієї думки своєї! Савка приходив у клас, читав без книжки, але слово в слово, докази істнування Бога, чи там розбивав антропоморфічні, історичні і політичні гіпотези, розбивав Канта, Шелінґа, Гегеля, Шопенгауера, Конта, і все се монотонно, голосом дядька, а потім викликав учня і йому те ж велїв розпорозити у щент усіх богопротивних філософів, та ще обовязково словами книжки, бо инакше „Савка“ почне поправляти, робити вказівки, ще й не гарний бал поставить. Ми всі учились богословія „від сих до сих“ і дійсне уміли хоч яку філософію одним помахом збити з позиції по підручнику, бо й справді там філософські системи виставляли ся якимись безглуздими вигадками. Але за рік ми вже забували вивчену „на зубок“ богословію, і в голові зоставала ся як мішанина з філософських гіпотез, біблейських текстів і доказів підручника.

Савки бояли ся, — та він був дуже нудним, щоб на його гніва-

тись: він автоматично питав, автоматично виставляв двойки і ходою старої ситої качки ішов собі з класу, не сказавши ні слова. Були в семінарії і такі вчителі, що мали смак в особистім знущанню над учнями і допікали було їм до живих печінок. Найбільшим хистом визначався в сьому напрямі професор словесности й історії літератури „Мартин“, людина черстої вдачі і далеко не блискучого розуму. Він не читав своєю науку, а кидав нам з катедри старі, заклознені слова відряпані з поганеньких підручників, з таким самозадовольненим виглядом, наче давав нам, неукам, струмок води живої. Він з призиством дивився на учнів, часто іронізував з їх, аж поки ся неприємна сцена не кінчила ся яким прикритим випадком. Бувало що учень плакав, але трапляло ся й так, що він дав професорови по пиці. „Мартин“ бито в класі не раз, та він не міняв своєї вдачі. Н-ські семинаристи й досі розказують, як славний артиста Максимович, викликаний до катедри з зшитком у руках, мусів вислухати силу неправдивих нарікань і без підставного глуму з приводу написанного ним і не змігши здержати себе, шарпнув чотири рази „Мартин“ по пиці зшитком, промовивши: „Цінитель, цінитель!“... Тай після Максимовича „Мартин“ бито ж за таке ж поведінне з учнями. Здасть ся нікого з учителів так не зненавидили, як „Мартин“, бо він з своєї олімпійської високости не признавав щирих відносин до учнів, а в науці ставив себе на таку недосяжну ступінь що, мовляв, нещасним семинарам ніколи туди не піднятись! Лекції свої він читав наче „бісер метав“ перед свині, хоч той „бісер“ видряпував з самих підручників, бо коли хто з нас прохав пояснень, він здивовано підводив у гору брови, здвигав плечима і проказував нам кілька рядків з книжки.

Літературу „Мартин“ признавав тільки „офіціальну“, кінчаючи Гоголем, в поезії мав стільки ж смаку, як відома всім надвірня особа в апельсинах, бо й найкращі місця кожного твору він указував згідно з підручником, навіть словами підручника, і так майстерно деклямував, що ми втрачали охоту до всього твору. Тим то значна частина семинаристів вчила ся літератури, не прочитавши навіть „офіціальних“ письменників і, без сорома казка, перед „Мартиновими“ лекціями роспитувала товаришів про дівих особ та про зміст таких речей, як „Ревизорь“, „Горе отъ ума“, „Мертвыя души“, „Борисъ Годуновъ“.

По правді, коли семінарія своїм завданням становила знищення усякого зацікавлення літературою то „Мартин“ як раз був на своїому місці.

(Докінчене буде).

СТЕФАН КОВАЛІВ.

Американська крисаня.

I.

— Посунь ся, дитинонько, посунь ся дальше — говорить суетлива мама своєму малому синочкови — бачиш, що огонь вигортаю і горнець з окропом не маю де поставити! Ще дальше... Ще дальше...

Малий відземковатий Стефан слухає, сунеть ся що раз дальше, аж навпослід очутив ся на самім краю припічка, зітхнув тяженечко, сказав: „уже не можу дальше“.

— То чогож сидиш, мов приліплений до живиці? Чому не біжиш поміж діти? Глянь, яке сонечко тепленьке, яка благодать Божа на світі.

— Нині і тота машина незадовго поїде, що воли везе — договорює тато Стефанови. — Послухай, як гудить, тільки що й не видати. Бігай! спіши ся...

— Я не можу, татуню — каже на тото Стефан.

— Та чому не можеш?

— Бо тому... Ходіть сюди ближче, нахиліть ся, щось вам скажу на ухо.

— Я не секретар, то й секретів ніяких не приймаю; говори голосно, нехай всі слухають.

Стефан почервонів мов півонія, сказав несміло: „гусак Ковалишин на вигоні пасеть ся“ і сидів дальше, хоч поїзд дійсно наближав ся і шиби в вікнах бренькотіли.

Та маленький Стефан Пелехатий Ковалишиного гусака на вигоні не бояв ся, він уже нераз і сам бігав під тор залізничий подивитись на тоту піч огненну, що тягне за собою довгим ужищом мудренні хижі і з вікнами і без вікон, і з кришами і без криш, а в тих хижках і люди і іміне, всяке добро везеть ся, летить по шинах, бистротою птиці летить. Він уже той маленький, Стефан Пелехатий, бігав нераз з ровесниками аж на дворець залізничий коло „рампи“ і придивляв ся крізь решітку дротяну тому чудакови, що закрутками при паровій машині порушає і свище, і стогне, і ричить, і сичить, і возить ся, то на зад, то в перед і ті мудренні хижі зісилює до купи, як мамуня коралі на нитку. Він нині о тім не гадає. Задивив ся на небувалого гостя, на стрика Гаврила Пелехатого, що приїхав з за моря з Америки на короткий

час до своїх рідних. Він маленький Пелехатий подивляє старого Пелехатого стрика панськовату ношу, грубий ланцух з годинником і чудові обручки на його пальцях. Він як раз гадає о тім, що хотів сказати татуньови на ухо, а власне: коли уже раз дасть йому той стрик американський тоту невидальщину, що о ній згадував в листі, як писав з Америки до тата. А тато уміє читати і читав голосно на цілу хату і він собі тоті слова добре затямив „для твого малого Стефана, для мого похресника також везу пригістник, скажи йому того від мене“. Щоби уже раз тоті нанашки перестали витати ся; одні приходять, другі відходять, годі д'стрикови приступити. Ну слава-ж Тобі Господи! в хаті проглотило ся: послідний вийшов нанашко присяжний. Аж тепер стрик і о нїм собі пригадає. І дійсно витягнув стрик з під стола паку, відомкнув аж дві колодки, малим Стефаном мов верло що з припічка, він і сам не знав, яким чудом воскрес при паці.

І витягнув стрик Гаврило невеличку крисаню з круглим стіжковатим наголовачом. Царю небесний! Утішителеньку предвічний! як світ світом, ще ніхто такої крисані не видав: зелена, що барвінок, двома червоними мотузочками препоясяна і спряжка блискуча з кругленьким зеркальцем, а за тою спряжкою ще й китичка з золотої четини, така аж очи пріймає.

Підніс стрик Гаврило чудо-диво крисаню в гору до сонця, киває нею незаметно, а маленьке сонечко літає по стінах, по стелі, по дідуневих срібних кучерах, по всіх углах літає.

— А що... сподобала ся?—питає стрик братанича.

— Чому ні — одвічає Стефан.

— А тепер мене уже знаєш?

— Знаю. Ви стрик Гаврило з Америки.

— А будеш згадувати мене, як я більше до вас не вернусь?

— Буду.

— Ладно, дуже ладно. На-ж тобі, тісонько, сесю крисаньочку, сходи її здоров і рости великий та розумний. Із за моря, з Америки з самого Ньюорку привіз для тебе.

Заложив стрик малому братаничови тоту американську крисаню, глядять всі, подивляють невидальщину; гарна, дуже придала і ще була би придалійша, щоби дрібку наголовач вузший і низший, але тото на „виріст“; а впрочім такій марниці можна зарадити, можна в середині ветхим папером або гнучким смерековим лубом підложити, все рівно, хто там під крисаню буде заглядати? І Стефан маленький тішить ся, заглядає з під крисані туди... туди... д'порогови, радує ся душа його, що хатні двері на остіж розтворе-

ні. Тепер скажіть йому „біжи на світ“; щоби так мамунечка або татуньо веліли, полетів би стрілою геть-геть далеко хоть би й на край світа. Але ніхто не говорить „біжи“, ніхто не відзиваєть ся, а в Стефануня аж пяточки лопотять, а ноги самі сунуть ся цесь туди д'прилавкови, д'кочержникови, тільки ще мав поріг переступити, та й татуньо задержали.

— Мой, мой... гооов! — кличуть татуньо, ніби жартом ніби на правду. — До Америки без пашпорту?.. Пашпортик мусимо іще в старостві роздобути, один для тебе, другий для стрийцуня Гаврила.

— Я так тільки... на вигін — говорить Стефан і стоїть одною ногою в хаті, а другою в сінях.

— А гусак Ковалишин що?.. Хтось недавно повідав, що гусак на вигоні...

— Я туди... по-за стодолу...

— Агаа, ти по за стодолу... Про мене лїзь і в перило, а крисаню лиши. На вигоні, синочку, порохи вбивати і в ярузі жаби ловити можна й без крисані.

— А коли ж я її буду носити?

— Підеш до школи, возьмеш і крисаню, а тепер бігай без неї.

Помаркотнів малий Стефан, наче скотив ся з високої дебри в студену воду і нерозібраний скупав ся. Повісив сам американський бриль на кульці побіч ветхої дідуневої крисані, пішов немирний простоволосий д'ровесникам.

II.

Аж на Успеніє Пречистої Діви убрав ся перший раз Стефан в американську крисаню, парадував з татуньом в другий кінець села до матерньої церкви на храм, на святий відпуст. Діточки босі, простоволосі тільки в рубаточках бігли чередою за ними аж до воріт церковних. Так само по водосвятію, коли вертали з церкви, знов малі чудачки десь невидимо воскресли, майже на пяти Стефанови і його татови наступали і подивляли тоту красоту, той бриль американський, найпаче ж манила тих босоногих безоперезків блескуча спряжка з кругленьким зеркальцем і китичка з золотої четини.

— Смотлїть, яке ясне сонїчко на Стефановій клисані, смотлїть! — кликав шепелявий, в обідраній рубаточці маленький сирота похатник, борщоїдик громадський.

— А бодай же тебе з твоїм смїшним язиком та з твоєю кострубатою ти чудаку неумиваний!.. Та де-ж тото сонце, де? Не бачиш, що тото небо, істинне свїтле небо — онаумлювали дру-

гі і дробили ноженятами, потикали ся, падали, вставали і бігли аж під саму Стефанову хижу за тим світлим істинним небом.

Нанашки коло церкви також чудували ся і твердили, що в такій крисані не ходити, лише повісити де на пострічу і на ню дивитись. Одного не могли нанашки порішити, з чого тота криса-ся, чи з листя, чи з моху, чи може з такої американської зеленої соломи? Старесенький богочестивий нанашко дяк, що вийшов по всеночнім під дзвіницю прохолодитись, хвалив також сю адову прелесть.

Стефан Пелехатий слухав пильно тих помічень, душа його радувала ся, що його американський бриль зелений в такім великім славословію. Колиж вернув ся з церкви і повісив крисаню на кульці коло дідуневої ветхої клапані, десь і тота велика радість улетіла, а що в його серденьку діялось, того й не можна висказати. На саму гадку, що йде знсв на вигін д' ровесникам стуліруч простоволосий, зітхав тяженечко, але йшов, бо иньшої ради не було, бо при дідуню сидіти, придивлюватись, як варошки, ложки ясеневі вистругує, або рогожі з шувару виплітає, на тото потреба було мати десять рази сім, а не самих сім літ. І біг д' ровесникам, ломаючи бараболю, чи хліб, чи пиріг, давав щиро кождому по дрібочці, затикав малі ротики, щоб не глаголіли, не троїли його печінок, не кололи серця, не спорили з ним за тоту американську крисаню, не жадали від нього того, чого він не міг зробити. Маленькі побратимочки поки кушали, гостили ся, поти й царював мир блаженний, як же розіли ся на якім смачнім пшеничнім колачику, тоді Владичице небесна! не було Стефанови простовільної години з американською крисанею. Молили, благали, щоби раз показав ся на селищу з тим сонцем, чи небом світлим. Стефан мов скала крем'яна опирав ся покусі, памятав, що тато не веліли.

Раз таки мало що не переступив заповідь батьківську.

— Винеси, Стефануню, винеси свою крисаньочку — лебеділи побратими кусителі. — Тільки на хвилиночку маленьку... Хоть крізь вікно з хижі вистав, нехай поглянемо.

Стефан здвигав раменами, перечив мовчки головою, опирав ся покусі.

— Де він має крисаню, де? — вмішав ся до сего невідлучний товариш малих нелітків арендарів Срулько. — Його крисаня уже давно пішла на вандер з його Гаврило стрик і з нанашко пашпорт до Америки. Я тото добре знаю, мені мій тати потребував тото говорити.

Слова сі викликали в Стефані гнів і відчайне. Він не міг рив-
нодушно знести такої нечуваної обиди.

— Отже покажу тобі і вам всім, що тото неправда! Маю!..
маю!.. — кричав гнівно Стефан і летів вітром до дому.

В кімнаті сидів дідунь сам на ослоні, вязав з шувару тор-
бину і гомонів тихонько собі „Під Твою милость“.

— Дідунцюню любесенькі, не видержу! — говорив Стефан в
своім превеликім горю — язва мене чіпає ся, я возьму!.. я возьму!..

— Що возьмеш? — питає дідунь.

— Тото... крисаню... тільки так... зараз принесу.

— Не важ ся!.. тямиш, що тато говорили?

— Повім, що ви мені веліли.

— О, о-о-о! туди стежечка? Ні, туди серденько заліземо як
раз знаєш де? В безодню, страшну безодню... Така путь все по-
гана.. Нічого дитинко не вдію. Хочеш, возьми собі мою.

— Коли ваша нездала.

— Ага! видиш го... нездала.. А знаєш, мій мудреннику, чому
моя крисаня видає ся тобі нездала?

— Чому дідунцюню?

— Тому, що моя уже з відтам давно вернула, де твоя до-
перва пустила ся.

— А де-ж ваша ходила?

— Сьвітами возила ся: і телігою і зелізнецею і кораблем, сло-
вом всім, чим хочеш; а які вона краї не бачила, з якими панами
„як сі маєте“ не держала... Раз в полонинах на Бескиді цілий
тиждень окривала міністрову голову і от бачиш вернула домів під
свою стріху.

— Або-ж ваша крисаня походить з нашої хати?

— А ти гадав не з нашої? Не то що з нашої, але й з тої
самої соломиці, що тота чорна стріха на хижі.

Забув Стефан маленький сварку з тим... з тим... арендаро-
вим руденьким, куртоногим з дрібонькими пейсочками, розважав
над судьбою дідуневої крисані: стілько світа впарила, стілько на-
їздила ся, стілько волі й неволі зазнала і на кораблі і на міні-
стровій голові сиділа, аж навпослід до себе вернула. Уже не вер-
тав ся на селище д'товаришам, сидів весь день в хижі, помагав
плести рогіжки: прятав злишне трине, приносив лепеховаті сніп-
ки, а з них витягав що найдовші, що найкращі фалудинки і пхав
дідунєви в руки. Того дня вечером довідав ся, що за три дні піде
уже до школи. — То значить позавтра — подумав. — Господи

Боже! а то буду парадувати в моїй зеленій як колись ту в святій день успенський з татуньом до церкви.

III.

Діждав ся маленький Стефан Пелехатий обітованої днини. Скоро світ зірвав ся з постелі, лазив з мамунею мов сновида і жабонів постійно: вбирайте!.. вбирайте!.. вбирайте!..

— Чи пригадав би хто таке покаяніє — говорила знетерпелівлена мати і „вбирала“,строїла свого Стефана, щоб тільки не нудив, не докучав, не сушив її журну голову. Дала Стефанови нову біленьку сорочечку, новенькі штанчата чорну барханову кацабайку і торбу з новим Букварем пердвісила йому через плече не на будь-якім шнурочку а таки на жовтій крайці, право тайстру мисливську.

— Ну, а тепер дайте крисаню! — допоминав ся малий настирчиво.

— Та пожди іще. Де так рано полетиш? Пані учителька іще спить.

— Дайте крисаню!

— Май милосерде хлопче... Пожди іще аж машини на шесту затрубять, аж татуньо коні з нічлягу приведе.

— Дайте, мамунцуню, крисаню!

— Господь святий з тобою!..

Помітила мама, що з упрямим хлопцем іще до гріху доведе, заложила йому на голову і американську крисаню, вивела за ворота, хоче вести дальше, а він ні...

— Лишіть ся мамунечко, я сам знаю де школа. Я не хочу щоби тітчина Паранька говорила, що мені воджія потреба.

— То йди сам з Богом в путеньку щасливу. Тільки тям собі, не задержуй ся по дорозі і не заліз в яку баюрище, бо в тебе тото не тяжко...

Попращав Стефан мамуню, пустив ся сам до школи. Йде дорогою, живої душі не видати, тільки клепане кіс в воздух розлягає ся на волю.

— Відай за вчасно — думає Стефан — коли чередар іще не трубить. Шкода, що я не послухав мамуні. А може би іще вернути ся? Ні, таки піду. Йде, та йде, аж йому навкучилось; приходить під ворота шкільні, хоче отворити, замкнені! Ворота справді немудренні, бо тільки мотузками до стовпчиків привязані, але все замкнені. — Коли привязані, то треба розв'язати — думає Стефан і розв'язує. Розв'язав один мотузок, розв'язав другий низше, пробує, ні, не отворяють ся; тільки дрібку верхом подали ся. — Треба ще й з другого боку розв'язати — розумує хлопець і розв'язує.

Тільки розпугав горішний мотузок а ворота бабавх! упали на землю, завалила ся шкільна брама. Хотів же Стефан тоту браму піднести і таки підніс одну меньшу й другу більшу половину, поставив бережно при плоті і сам пішов шкільні двері отворити. Але тут уже діло не удалось; двері шкільні були замкнені лучше, ніж ворота. Калатав закруткою, тиснув, напружав ся, не отворив. Сів під дверми, став дожидати аж надійдуть другі школярі. Тимчасом зняв крисаню з голови, любує ся, подивляє. — Чи дідунева була колись така гарна? — питає себе. — Я дідуневи сказав, що їх крисаня нездала, а вони мені відповіли як? Що моя там пустила ся, з відки їх вернула. Абож їх крисаня ходила до школи? Ні, таки їх не була так ладна і не мала ні таких червоних шнурків, ні такої китиці золотої, ні спряжки блескучої з кругленьким зеркальцем. Як раз з того зеркальця відбило ся сходяче сонце і прямо Стефанови в очи, аж його осліпило... Він звернув спряжкою від себе, під кушем рожевим в тіни показало ся ясне кругле очко, чудесне маленьке сонічко. Рушив знов крисанею, срібна лента опоясала весь кущик і щезла. В тій хвилі задудніло щось мов поїзд тягаровий, приперті до плота ворота повалили ся на землю. Стефан глянув на повалену шкільну браму, всміхнув ся. Писарів веприще, мов трилітна тирольська ялівка, влетів на подвірє, в миг зірвав якусь стару веретище з плота, дер кливаками, розмітував довкола, фучав, гороїжив ся, потрясав тяжкою головощею.

— Уже й ту ті занесло мерзавче поганий — говорив гнівно Стефан до великанської безрогої породи. Дали би тобі дідуньо дерти таку добрісіньку верету. Почіхрала би по макітрі ціпом, як колись ту в нашій стодолі. Всипали би вони тобі, всипали...

Бутний звір того не слухав. Подер верету на дрібні шматки, перелетів кілька разів колесом по шкільнім подвірю, пустив ся стрілою прямо д'Стефанови, вирвав йому з рук американську крисаню і пігнав звиваючи на вулицю.

Переляканий хлопець нежданною пригодою закричав не своїм голосом.

Вибігла пані учителька, розвідала в чім діло і сама розплакала ся. Завела Стефана до світлиці, посадила на мягкій софі, стала йому розраджувати, щоби не горював, бо крисаня навірно знайде ся. — Цить дитиночке, не заводи так жалібненько, аж мені самій серце крає ся — втихомирювала малого і післала свою служницю за злбним, поганим писаровим веприщом. Служниця вернула ся з нічим. Пізнійше тільки один з старших школярів приніс дві латочки зеленої краски, по котрій пізнав Стефан, що

Се тлінні останки з його американської крисанї. З червоних шнурків, з блескучої бляшки з круглим зеркальцем і з тої золотої китиці не знайшли й полики.

Учителька потішила на відходнім з школи відчайнного Стефана тим, що купить йому нову, таку саму, як колись сама поїде на першого по гроші.

— А що я говорив?.. Не дуже далеко зайшла американська— сказав дідуньо Стефанову, коли вернув блідий, заплаканий і простоволосий до дому. Відай нам всім з тих американських долярів стілько хісна, скілько тобі дитинонько з тої крисанї. Ходи ж тепер до школи в моїй „нездалий“, писарова свиня її не рушить, хоть і серед дороги положиш...

І погодив ся маленький Стефан Пелехатий з невідрадною судьбою: ходить в дідуневій ветхій крисанї, пильно ходить до школи і жде, аж дідуньо виплете і вшиє нову з тої житної соломиці, що на святій прадідній землиці прозябала, виросла і доросла.

М. ДАНЬКО.

Вол. Винниченко.

Проба літературної характеристики ¹⁾.

Перше, що мусить вразити уважного читача творів В. Винниченка, се незвичайно широкий круг життя української нації, обхоплений творами автора. Сільський, городський робітник, інтелігент нової формації і т. ин. мають у В. В. своїх представників.

З глибини пробудженого громадсько-політичного життя народу від перших страйків українського селянства автор переходить на широкий простір революційних хвиль доби 1905 року, і малює нам ряд характерів нового українського громадянства.

Вплив української літератури старіших часів на В. В. мало помітний. На протязі останніх років в українській літературі відбулась велика еволюція. Твори В. В. надають їй значінне революції. Щоб зясувати се я мушу нагадати, що уявляло з себе красне письменство російської України в недавньому минулому.

¹⁾ Вважаємо сю пробу характеристики з становища певного соціального світогляду цікавою однаково для тих, хто поділяє його і тих хто з ним не годить ся. Тому без заміток подаємо погляди і виводи ш. автора. *Ред.*

Література російської України з часів Котляревського до останніх часів була літературою *par excellence* сільською і селянською. Батько української поезії — Шевченко, селянин; цілий ряд письменників малюють життя селянина з його бідою і радістю.

Ся належність української літератури, ще недавніх часів, до села, пояснюєть ся тим, що городські елементи нації в значній мірі денационалізовані довгими роками національного гніту. На селі ж сила знаряддя русифікації — урядової школи, була занадто незначною, щоб асімілювати українське селянство.

Таким робом єдиним джерелом надхнення українських письменників являлось село. Село робить українську літературу демократичною по ідейному змісту і реалістичною по формі. Село мислить конкретно і його письменники — реалісти; селянин одержує порівнюючи небагато вражіннь, се почасти примушує його спинятись подовгу на окремому вражінню,—і письменник обробляє обібрану тему до найдрібніших деталей. До сього треба ще додати одну ознаку української літератури: тут є чудово змальовані жанри, типові обличчя різних верств селянства, напр. багатія-павука, кріпака і т. и.; але ся ж сама література майже не мала гарно намальованих психологічних типів. Я толкую се тим що вузкі рамки села і сама дрібнота сільського життя прибиває розвиток особи, не дозволяє особі піднятись над загальним рівнем, і письменник, не знаходить у окремого індивіда потрібного йому психологічного матеріалу. А навіть маючи в руках такий матеріал письменник тих часів не може сотворити з нього художній образ. Псіхичне життя людини змальовати трудніше ніж внішній побут. Тому українські письменники тих часів лишились письменниками побуту. Культурні силиу країньства були обмежені рамками сільського громадянства; хто виходив за сі рамкі збагачував звичайно своїм таланом російську літературу: Данилевський, Гоголь, Короленко та ин.

Згадані несприятелі умовини не давали українській літературі можливости нормально розвивати ся; вони-ж в значній мірі ставили її по за межі впливу інших літератур, які мали ширшу сферу в виборі персонажів і користувались більш досконалими способами письма.

Початок останнього десятиліття в українській літературі зазначив ся переходом до нового висшого ступня творчости. Виростає цілий ряд молодих письменників. Красне письменство увільняєть ся від виключного впливу села і селянства. Город дає письменникам ширший вибір тем, більш матеріалу для художньої творчости. В селі, не залишаючи селянства, письменники звертають увагу на робітників. Поруч з побутовими творами в українській літературі являють ся малюнки внутрішнього життя людини. Се особливо помітно в творах В. В. Де-які з його опові-

дань дають чудові психологічні малюнки. Уважний аналіз психічного життя людини треба зазначати і в його драмах. Але про се доведеться ще побалакати розглядаючи його драми. Тепер же я мушу роздивитись, під якими суспільно-політичними і культурно-національними впливами розвивалась українська література останніх часів та були написані і проаналізовані нижче твори.

Часи революційної доби 1905 року для України були не лише часами політичних розрухів, але і часом прискореного національного розвитку. На селі, в процесі індустріалізації і капіталізації сільського хозяйства, являється пролетаріат, як більш менш свідомо вже кляса. Розгорається ворожнеча проміж бідним селянством, та великими земельними власниками. В самому селянстві все різче намічається клясова диференціяція. Революція надриває кайдани національного гнету; Українці здобувають де-яку волю слова та друку; і починається українізація по всьому фронту громадського життя. Таким робом ми бачимо в українському суспільстві два соціальні процеси: процес диференціяції суспільства прискорений політичним Sturm und Drang-ом і процес українізації народа. Сі два процеси в українському громадянстві тісно звязані один з одним, і ми мусимо мати їх на увазі, розглядаючи твори В. В. Тоді ми порозуміємо появу в сих творах персонажів, досі чужих українській літературі, нову художницьку манеру письменника, та головні мотиви його творчости.

Літературна діяльність В. В. починається в 1902 — 3 році. Він пише декілька оповідань, в яких вже чується оригінальність та зростаючий талант письменника („Краса і сила“, „Біля машини“ „На пристані“, „Голота“ „Раб краси“ і багато инш.) В сих творах автор малює нам важку працю та злидні сільського робітника, його боротьбу з сільським капіталістом - дідичем, та-зростаючу клясову диференціяцію села. Малює наростаючу бурю революції, котра наближалась вже, та роботу агітаторів, що будять нарід. („Роботи“, „Салдатики“ „Боротьба“ та ин.) Його оповідання звернули на себе увагу українських читачів своєю безумовною талановитістю і глибоким знанем життя сільського робітника. Почувається ся, що автор рідний з тими, про кого він пише, від їх черпає специфічний українській гумор, що блищить і переливається ся майже у всіх його творах і надає їм стільки життя.

Я бачу також вплив часу і на літературну форму перших творів В. В. Переважно се невеличкі оповідання; ся форма найбільш відповідала часам, коли житте давало так багато вражіннь і хотілось їх швидко висловити і приймати нові; відповідає ся літературна форма і вдачі самого автора багатій емоціональними елементами, коли між вражіннем і його висловленням найкоротша дорога. Богатство безпосереднього по-

чуття у В. В. робить його оповідання дуже красивими. Се багатство почуття у автора в звязку з його доглядністю забезпечують його від небезпеки, яку не обменули де які з сучасних йому письменників революційної доби. У В. В. непомітно переваги горожанських елементів над художницькими, та ідеалізації його героїв. Сі хиби роблять звичайно, з невеликого твору добру прокламацію. Винниченківський Трохим з „Голоти“ пролетар до останньої риси своєї вдачі, хоч і не вигукує „пролетарі всіх країв єднайтеся“. Все його пролетарство поки що міститься в прихильності до таких же бурлак, як він сам, та ненависти до панів і селян-багатіїв. „Жаліти їх“? каже Трохим... У-у-у! зашипів він раптом з невимовною, скаженою, дикою, ненавістю. „Не жалій їх! чуєш Маринко! не жалій ніколи! Нікого не жалій з них, бо ніхто тебе не жаліє. Вироснеш, сама се скажеш. Гризи їх проклятих, одгрижайсь, кусайсь... І той же самий Трохим несміливо якось підніс руку до щокі і їй і ніжно обережно погладив її“. (Голота).

З цієї ненависти до гнобителів та прихильності до пригноблених виростає клясова свідомість робітників, персонажі інших творів В. В. Він помітив, що у певної кляси як і окремої людини почуття пробуджується раніш думки.

Російський уряд дав можливість В. В. добре познайомитись з життям тюрми, і він пише де кілька тюремних малюнків: „Темна сила“, „Щось більше за нас“, „Дим“ та ин. Тюрма являється досить важним фактором громадського життя в Росії, і цікавить ся нею мусять рішуче усі верстви суспільства. Сіж оповідання являються тим більш цінними, що автор проявив тут свою звичайну доглядність; він так зумів схопити характеристичні риси вязнів, жовтірів та тюремного начальства, що перед нами як живі стоять вільні і невольні мешканці „мертвих домів“ Росії. Російська література має багатьох письменників тюрми, але у жадного з них я не знаходив так яскраво висловленої думки, що тюрма страшна не голодом, холодом та хворобами, а тим, що вона тюрма — фактом позбавлення свободи. В. В. змальовує нам не людські фізичні умовини життя тюрми, він малює перед нами моральні муки людей, позбавлених волі, розумної діяльності і вражіннь широкого світу. Для автора тюрма перш за все для души людини. „Се не будинок, се — скриня здоровенная, мертва скриня, зроблена з каміння, старого промоклого слізми каміня“. Ся скриня зробила з людьми те, що „не було замість серця (у них) ні жарин ні попілу, а був тільки.. дим, густий бурний гнітючий дим. І бачив Вперед, як сей дим піднімався їм у голови і видно було йому, як від сього чаділи їх думки, як мляво вони рухались; видно було, як бились вони, сі думки, об стінки кліток, як товклись одна об одну, як від сього вони обтирались, робились малень-

кими, плескуватими, нікчемними“. („Дим“). А от що відчуває в'язень одиночної камери... „Дні, як тягучі краплі з якоїсь безкрайної ринви, капали одні за одними в темряву минулого, як краплі схожі одна на одну. Спершу я цікавився скільки їх накапало, а потім лїнь було рахувати і я погубив дні. Погубив і навіть приємно часом було: наче їдеш якимсь безмежним полем без шляху, без певности куди їдеш... Іноді здалеку заманячить думка: „Це ж, братіку, ти замерзаєш. Смерть це... чуєш“? „Смерть? Хм як то смерть? В такі хвилини смерть дуже погано уявляєть ся. І знов дрїмаєш собі“... Сї невеличкі наведені уривки краще характеризують психологію в'язнів ніж ціла книжка якогось битописателя тюрми. Далі В. В. малює взаємні відносини політичних в'язнів і, читаючи не знаєш, що більше принижує людську гідність, чи одиночка, чи спільна камера набита людьми, як бочка оселедцями.

Але що не може збудити приспану тюрмою душу, що запалить її полумем обурення? „Жінки в кайданах! пронеслось по тих, що стоячи купую співали в дорогу. І затихло в подвірі. А жінка йшла, і глухо, і страшно кляцало у неї під довгою одежою. Гроном греміло в подвірі; і блискавками блищали очі і єдиний червоний вогонь зєднав їх усіх і горів великою помстою, гнівом і гордістю. І гнівно і гордо лунала їх гордая пісня“. Автор з повним знанням психології тюрми вибрав подію, що могла обурити в'язнів. Образ жінки, навіть в тюрмі, являєть ся образою двічі. До місця буде сказати що в загальї в творах В. В. жінка займає дуже поважне місце, але про се може доведеть ся поговорити иншим разом...

Тепер я мушу зазначити головні моменти творчости В. В., що виявились при розглядї його оповідань. На тлі їх перед нами більш яскраво виступають персонажи його драм. В творах В. В. я не стрів того журливого настрія, того безмежного суму, що так характеристичні для української літератури старійших часів. Сї мотиви тут в старійшій українській літературі були вироблені як сумними історичними умовами життя української нації так і безвихідністю недавнього ще минулого. Але нові часи принесли нових птахів, нові птахи принесли нові пісні. В творах новійших письменників, а у В. В. особливо, вже чуєть ся пісня боротьби завзятої і упертої, могутчої і радісної. Вона згучить і в брудному помешканню робітників пана-дідича, і на широких ланах „біля машини“, згучить „на пристані“, провозаючи заробітчан. Лунає по хвилях революції в городі, і не можна задушити її в ганебних норах в'язниць. Сї елементи боротьби намічають ся і в драмах В. Винниченка в тій або иньшій формі в залежности від місця і обставин. З широкої арени громадського життя ся боротьба переходить в вузкі межі окремого гуртка людей чи родини, але не згасає ніде.

Сей ляйт-мотів творчости В. В. виробив ся остільки-ж під впливом революційної доби 1905 року, як і під безпосередніми впливами пролетаріату в часи боротьби.

Я сказав би що сей мотив характеристичний взагалі для новійшої української літератури; чужі їй — настрої смеркання, сірі тони та тмяні кольори декаденства.

Нація переживає ранок свого відродження, хоч і захмарений нині російською реакцією; вона не встигла ще набути в своєму аррієргарді хворих, знесилених, покалічених,—продуктів суспільного розкладу, які б виростили на літературній ниві „квіти зла“ декаденства.

Починаючи з 1906 року В. В. пише драми: „Дізгармонія“, „Великий Молох“, „Щаблі життя“. Появу сих драм можна витати, як ступінь в розвитку творчости письменника; від оповідання він переходить до драми. Драми сі являють ся тим більш цікавими, що вони написані з життя сучасної нам доби. Малюючи побут городської інтелігенції та робітництва революційних часів, автор дає де-кілька живо змальованих психологічних типів, якими досі українська література була не багата. Типові обличчя винниченківських героїв виступають перед нами тим більш яскраво, що вони, принаймні головні з них стрічають ся на протязі трьох згаданих драм, в різних обставинах, на різних ступнях свого розвитку. Мартин в „Дізгармонії“, Зінько в „Вел. Мол.“, та Антон Миронович в „Щаб. жит.“ мають багато спільного. Спільні риси можна найти і у другорядних персонажів драм. Одною з ознак, спільних майже для всіх головних персонажів драм, являеть ся те, що вони є люде сильні духом. Мартин з „Дізгармонії“ — се крайній тип сильних людей В. Винниченка. Правду і неправду, моральність і неморальність вчинку він оцінює з точки погляду людської сили чи безсилля. Катря і Зінько з „Вел. Мол.“ належать до тієї ж категорії сильних людей. Зінько не корить ся внішньому примусови, хоч йому загрожує виключення з організації і втрата Катрі. Катря не схиляеть ся перед волею Зінька, не погожуючись з його поглядами: „Ти мій здоровий, сильний“, каже вона йому. Можна так чи инакше ставити ся до Мирона Антоновича з „Щаб. жит.“, але треба визнати, що він людина сильна духом.

З сили винниченківських героїв випливає бажання витратити, використувати сю силу—жадоба до життя, великого, шумного, дужого. В кроваві часи російської революції, в часи утворення нових форм життя, коли в хвилину переживали годину і в день рік, один з них виголошує „хорошо жити на світі“. Катря каже Зінькови: „пам'ятаеш, ти казав, що любиш реготати в бурю“.

Ся жадоба до життя являеть ся характеристичною також для Мирона Антоновича. Він з докором каже Анї... „нема у тебе жадности,

жадности до життя! Ти не шукаєш, ти не мучиш ся, ти не тягнеш ся скрученими руками до невідомого, кращого, дужого. Ти повзаєш мляво, байдуже... в тебе нема великої цілі життя. Ти живеш так собі пасивно. А мене моє життя навчило“.

Жадність до життя героїв В. В. є відбитка дійсности. Вона являєть ся властивою для пролетарів. А бурна доба недавнього минулого підняла її до висшого степеню.

І поруч з сими сильними людьми, жадними до життя ми находимо в творах В. В. їх контрасти. Людей слабих духом. Житте часто здаєть ся їм тяжким тягарем. Такі: Грицько і Ольга в „Дізгар.“, Остап в „Вел. Мол.“, Жорж в „Щаб. Жит.“. Вони не вмюють тішитись життєм, жити сильно і красиво. Вони не можуть віддати ся цілком своїм бажанням; не мають сили виконати те, що вважають за свої обовязки. Вони дізгармонічні вдачі.

І аналізуючи їх автор самим заголовком першої драми намічає те головне, що перешкоджає жити повним, сильним і красивим життєм. Ся перешкода є дізгармонія. Дізгармонія проміж бажаннями інтелігента і накладеними їм на себе обовязками. У Грицька дізгармонія між моральним ідеалом соціаліста і соціалістом в дійсности. У Ольги дізгармонія між плятонічною любовю до Грицька і „любовю тіла“ до Мартина, і т. д. Ся дізгармонія конкретизуєть ся відповідно особистим обставинам кожного, істнує в самих їх вдачах. Протестом проти їх являєть ся Мартин, син міщанина, людина з гармонійно складеним характером. Він бореть ся з вимогами пануючої моралі, котрі звязують його волю. З його погляду вони стоять на перешкодї розвитку сильної людини. На місце принципю „мушу“ Мартин ставить „хочу“ і каже: „Чому я мушу здержувати мої сили? Я нічим не хочу звязувати себе і паплюжать мені на всі моралі, на всі поржавіли кайдани, якими сковують себе люди“.

Мартин виконує негатиwну частину роботи будування соціалістичної моралі. Він руйнує. За їм йдуть Зінько і Мирон Антонович і кладуть в основу моралі принцип „бути чесним з самим собою“.

В тяжкій боротьбі з самим собою, що складає властиве зміст драми „Вел. Мол.“ Зінько обґрунтовує принцип чесности з самим собою, принцип внутрішньої гармонії людини. Він каже: „коли я сам з собою в гармонії, коли і воля, і розум, і серце всі разом штовхають, тягнуть мене кудись і те, що я зроблю одобряють всі три, тоді я роблю морально, хоч би я і вбив чоловіка. Розумієте? От“. З погляду наведеного уривку Зінько відкидає обовязки, бо обовязки се те, що накладаєть ся на нас зовні, визнане ж моїм „я“ вже не обовязок, а моє щире бажанне, яке я виконаю без усяких обовязків. І Зінько каже: „я з примусу не признаю обовязків“.

Розглянути моральні норми „чесности з самим собою“ і „увіль-

нення від обов'язків" pomoже нам ілюстрація їх в драмі „Вел. Мол.“. Коли Зінько відмовляється допомогти товаришу лишаючись чесним з самим собою, його чесність буде об'єктивно шкідливою. І в цьому випадку Катря дає Зінькови справедливую оцінку: „... в тебе, я бачу, нема вищого інстинкту. У тебе тільки інстинкт твого „я“, інстинкт самця, інстинкт того дикаря, що за кістку міг загризти свого товариша“. Нарешті в Зінькови переважає вищий інстинкт, інстинкт суспільности в індивідуумі, і він іде допомогти Василю. Принцип чесности з собою самим буде тепер об'єктивно користним. Таким робом в драмі „Вел. Мол.“ ми знаходимо вищий критерій, з погляду якого можемо оцінити і моральний зміст постулату „бути чесним з самим собою“. Таким критерієм є ступень розвитку соціального інстинкту в людині. Як інстинкт в розвитку життя він старіший ніж сама людскість. В стадії звірів він примушує сильних самців виходити на зустріч хижому звірю, обороняти собою самим, маленьких і старих. Чуття єдности свого „я“ з загалом, в момент свого напруження стирає границю проміж „я“ і „ми“, веде людей на смерть стільки ж за себе як і за других. І в історії людскости переважали завжди ті суспільства, а в суспільстві ті класи, в яких інстинкт єдности одиниці з цілим був найбільш розвинений. Внішній примус та обов'язки, що накладаються одними людьми на других, можуть лише принизити соціальний інстинкт, а не підняти його. Коли зникає внішній примус, котрий чувся Зінькови в постанові організації, в йому прокидається краща частина його „я“ і він іде рятувати товариша. Його „я“ зливається з „Великим Молохом“ „ми“ і прощаючись з матір'ю він каже: „Тепер, мамо, „я“ і Молох одне... Мене глїтнув Великий Молох. Тепер же у мене сила є, мамо я дужий тепер, я став собою“.

Пролетарі — класа з найбільш розвиненим соціальним інстинктом. Тому найвищим критерієм пролетаря в определенні моральности або неморальности якогось вчинку може бути внутрішнє „я“ сеї людини. В цьому смислі пролетар може бути аморалістом.

На перший погляд здавалось би що „моралей“ буде стільки, скільки людей; але так було-б лише тоді, коли-б люди жили робінзонами, кожен на своєму острові; в дійсности-ж, кожна класа, кожна соціальна група має власну мораль; мораль селянина різниться від панськєої; капіталіст вважає моральним видушувати додаткову вартість з робітників; а робітники побільшувати заробітню платню. Одже мораль кожної класи є купність вимог, виконання яких найкраще захищає класу в боротьбі за існування. А що психіка кожної людини складається з того, що вона одержує від інших, то і мораль окремої людини є мораль її класи. Сей зв'язок одної людини з другими чудово висловлений Катрею з „Вел. Мол.“. „Твого в тебе тільки твоє... як би тобі се сказати?... ну твоя

комбінація не твого. Тільки! Все з чого ти складаєшся то не твоє, а як ти складаєшся—то твоє. Як же ти хочеш розірвати себе? відними те з чого ти складаєшся і не стане того, як ти складаєшся. Ти злитий з людьми, ти сам „ми — ти — людина“.

Мушу тут пояснити, що мораль людини складається не лише під позитивними моральними впливами, але і під негативними. Негативні людина змагається відкинути, позитивні приймає. Се одержане від інших, герої Винниченка, чесні з собою, перетворюють у власній психиці, усвоюють собі, і з погляду своєї вже моралі роблять так або інакше. Людина, чесна перш за все з собою, буде чесною з іншими остільки, оскільки інші входять в її „я“. Людина, що ставить на перше місце чесність з іншими остільки, оскільки вона входить частинками в інших людей.

Гадаю, що в першому випадкові утворюється цілком людина, в другому — розпилюється в пристосованню до чужих поглядів. Об'єктивна-ж цінність моралі, як окремої людини, так і цілої класи визначається ступенем розвитку в ній соціального інстинкту. Зінько іде рятувати товариша не з обов'язку, якого він не визнає, але тільки під впливом внутрішньої потреби, під впливом свого соціального інстинкту. І впливає сей інстинкт на людину сильніше ніж казання усіх моралістів. Його назвав В. В. „щось більше за нас“; і се „більше за нас“ примушує одного товариша, ризикуючи свободою, на власних плечах нести від тюрми другого раненого не дивлячись на ненависть до його. Сей могутній інстинкт „більший за нас“, закладений в людині так глибоко, що він часто впливає на вчинок не відбиваючись в свідомості людини. Незрозумілим він буває і для інших, що бачать його проявлення. Се помітив В. В. пишучи наведений уривок: „Іноді він зупиняв ся, клав мене на своє коліно, озиравсь до тюрми і витираючи піт, напружено дививсь туди. А я заціпивши зуби від болю, гостро впивав ся в лице йому, шукаючи те, що перемогло ненависть до мене, любов до волі, страх смерті, що вернуло його до стіни. („Щось більше за нас“ „Рада“ 1909).

Раніш ніж перейти до аналізу думок висловлених в драмі „Щаб. Жит.“, я хочу спинитись на де-кілька хвилин біля одного з найкращих, позитивних типів жінки у В. В., революціонерки Катрі. Се цілком реальний образ жінки, партійної діячки, що з'явилась на тлі життя революційної доби 1905 р. Вона самостійно веде роботу на селі; виїзжає туди на тиждень тоді, як їй так хотілось би зостатись біля Зінька, в трудну для його годину. Перевагою громадських елементів своєї вдачі над особистими вона нагадує другий чарівний образ позніших часів творчости В. В. — Зіну, з оповідання того-ж імені. Катря має тверду і рішучу

вдачу: вона каже Зінькови: „я перша буду стояти за те, щоб тебе виключити з організації“, коли вона думає, що він заслугує того. Ся риса її вдачі особливо помітна, коли порівняти Катрю з м'яккою і ніжною „пушистою самочкою“, Лесею. Але поруч з рішучістю чоловіка Катря зберегає в собі і чулість жінки; її чулість допомагає їй зрозуміти душевну драму Зінька і збудити кращі частини його душі. Вона змогла глибше заглянути в душу людини ніж формалісти партійної організації, що стояли на букві статуту. Вона спромоглась довести їм, що інколи найвище право буває найвищою несправедливістю, і удержати в організації цінну людину. Чулістю жінки Катря так вигідно відрізняється від книжника партійного закону, Абстракта.

На жаль я не можу спинитись на другорядних персонажах драми. А між ними є дуже характеристичні фігури, як от ех-революціонер Остап, що підкручує свої нерви чаркою горілки; Олена Максимовна, що вище всього на світі ставить сімю та інші. Перехожу до „Щаблів Життя“.

Мирон Антонович, студент, недавно повернувся із ссилки, живе учителем сина багатого дідича з селян. Як я зауважив вже раніш, він має багато спільних рис з Зіньком; але порівнюючи з ним він являється більш закінченим типом в розвитку своєї вдачі. „Чесність з собою самим“, яку Зінько здобуває шляхом тяжкої душевної драми, Мирон Антонович вживає вже за твердо вироблений їм життєвий принцип; від нього він не відступає ні на крок в самих тяжких обставинах. І невпинно тягнеться злобними руками до свого щабля: „Роздушить, розметать ту шкарлупу, в яку затиснуто мою душу. Одкинуть все зайве все що оджило своє. К чорту зайве. Чесним з собою! Оце мій щабель“. Діло у Мирона Антоновича не розходить ся з словом і думка не іде різними дорогами з словом і ділом. Мушу се ілюструвати: Мати його, хвора божевільна стара, відбирає на своє удержання останнє у брата Мирона Антоновича, Луки, який робить у друкарні; нарешті друкаря, хворого на груди, викидають на вулицю за страйк; сестра Мирона Антоновича, Маруся, робить ся проституткою, щоб піддержати існування матері. Мирон Антонович думає, що нікчемні, гнилі, непотрібні не мають права відбирати сили у молодих та здорових; і він кладе кінець мукам матері дозами опіума. Брат, котрий проклинав раніш Мирона Антоновича за саму думку про можливість смерті матері, погожується, що інакше не можна було зробити. Розбирати питання про те, чи гарно убивати безнадійно хвору мати, було-б звичайно так же розумно, як мислити над тим: а чи добре, що на світі існують хвороби. Але треба признати, що для такого вчинку треба дійсно бути чесним з собою до кінця. І ся чесність у Мирона Антоновича іде ще далі: він думає, що праця про-

ститутки остільки-ж чесна, як і праця якогось иншого робітника і пропонує Анї, дівчинї, яку він любить, пійти хоч на день у публичний дїм, коли вона справді думає так, як він, кажучи, „що се буде жестокою і отчаянною операцією над її (Анї) шкарлупою“. Про проституцію доведеться ще побалакати в кінці статї, а поки що можна погодити ся з Анею, яка характеризує так Мирона Антоновича, що він „страшенно правдивий, сильний, не пошлий“. Я не бачу компроміса у Мирона Антоновича з його поглядами, коли він поважаючи проституцію, вириває свою сестру із публичного дому, бо можна поважати роботу друкаря і старати ся найти своєму братови иншу роботу, бо олово літер багатьох веде до сухоти.

Для повноти характеристики Мирона Антоновича треба додати, що у його абсолютно немає драматичних фраз про свої страждання. Мирон Антонович — одна з найбільш трагічних фігур творів Винниченка: він примушений убити матір, бачити сестру в публичному домі, розлучитись з дівчиною, яку любить, і прощаючись, він має силу з іронічною усьмішкою познайомити сестру-проститутку з її товаришками по заняттю — матерью і дочкою Тишкевич. Лише раз у Мирона Антоновича виривається крик болю: „Мирон Антонович (сильно давить руками голову й застигає. Потім тихо безсило): Слухай у тебе було коли небудь так, що чуєш як щось тріскає в мозгу! Аня (здивовано): Тріскає? Мирон Антонович (раптом): Знаєш від якого злочинства найбільше страданне? (Аня дивить ся на його) Мирон Антонович: Від злочинства проти себе, проти своїх законів!.. Цього не одкинеш... Да ніяк не одкинеш. Все, а цього ні“...

І окрім сих простих слів і декількох далї тут же в драмі немає висловлень страждань Мир. Антон.

Може хтось матиме сумнів: чи існують Мироні Антоновичі в дійсности? Подібні у всякому разі існують. Мусять існувати, як реакція проти тих інтелігентів наскрізь проїдених сумнівами, які кожне слово, думку і вчинок змагають ся втиснути в якийсь програм; кожен вчинок почутте розглядають з погляду ріжних відомих їм і маловідомих моральних теорій і мучать ся, мучать ся каяттем. Кращий порівнюючи з сих типів Грицько з „Дізгармонії“; взагалї-ж імя їм леґіон, особливо в російській літературі; трапляють ся вони і в українській.

Думаю, що не випадково автор називає Мартина, сином міщанина, а Мирона Антоновича сином торгівки яблуками; серед інтелігентів висших верств громадянства такі типи стрічають ся рідко.

Тепер подивимось, як пробує Мирон Антонович розрішити деякі питання пола. Починаючи з перших оповідань В. В. присвячує багато уваги психології любови. Далї він консеквентно порушує в своїх творах полове питанне. Розглянути се питанне в процесі його розвитку в тво-

рах В. В. тут я не маю можливості. Досить буде проаналізувати ті виводи, до яких він прийшов в своїх драмах, головним робом в „Щаблях життя“. Виводи сї висловлені в поглядах Мирона Антоновича. А він каже: „Можно любить душу і не любить тіло, можно любить тіло і не любить душу. І нема нічого поганого ні в тому, ні в тому“.

Під „любовю тіла“ Мирон Антонович, очевидно розуміє всю ту сумму психічних переживань, що будують ся безпосередно на половій повабі двох осіб ріжних полів. В психологічному аналізі „любов тіла“ дасть половину повабу плюс емоції ніжнього тіпа. В „любви душ“ переважають в людській психіці елементи свідомости, ідея тут іде попереду фізіологічних явищ.

Для зручності аналізу ми можемо звичайно якесь психічне явище розложити на його складові частки; в дійсности-ж поділ любови на „любов душ“ і „любов тіла“ не існує, бо наші психічні процеси тісно асоційовані один з одним. Можна лише говорити про перевагу того або іншого тіпа.

Альтернатива поставлена Миронем Антоновичем являєть ся питанням полові морали і має свій ґрунт в явищах щоденного життя. З розвитком культури психіка сучасної людини, принаймні інтелігентної стає все складнішою; її душевні переживання більш тонкими і оригінальними. Поруч з зеднанням людей біля певних гасл, стає все більшою різниця класових і ґрупових інтересів, переконань, почувань всякого рода. І людині одного пола все трудніше стає найти людину другого пола, з якою можна „сплести душу“ в гармонійному зеднанню. „А ти думаєш легко полюбить чиюсь душу?“ питає Мирон Антонович у Анї.

Маючи такий складний психічний апарат, людина, дякуючи присутности в ній полового інстинкту, в певному відношенню липаєть ся животним. Мирон Антонович каже Анї: „Ну да, я животное і ти — животное і що-ж з того?.. Да і нічого в цьому поганого нема, щоб ти знала“!

Се двоєдїйство людської істоти, присутність в ній поруч з „душею“ „животного“, та складність людської психіки давно спинає на собі увагу В. В. В „Дізгармонії“ Ольга любить душею хворого чоловіка, разом з тим її тягне до Мартина. В „Великому Молосі“ Зінко кохає Катрю але і в його буває настрій, коли йому більше подобаєть ся „пушистая самочка“ — Леся. Мирон Антонович каже Анї: „Душу твою я не так люблю“... (як тіло). Таким робом полова поваба двох індивідів є фактор більш менш постійний, можливість „сплести душу“ явище досить рідке. В більшости випадків чоловік і жінка сходять ся на ціле життє лише для задоволення своїх сексуальних потреб. Факт не дуже почесний

для „вінця творення“ — людини. Філістри старають ся виправдити ся, будуючи в своєму уявленню на половій повабі неіснуючу в дійсности гармонію душ. Мирон Антонович дивить ся на се більш реалістично і дуже влучно плямує їх: „Заговорить у йому половий інстинкт, і він уже дурноляп, дума, що душі їхні злились, що сам бог звів їх... А душі їх, може, як раз так можно зліпить, як горбатого зо стіною“. Не можна також не витати протеста Мирона Антоновича проти сімі заснованої лише на необхідности двох особ задовольнити їх полові потреби. „А дітей плодять, роздирають їм душі і в решті решт дають обществу калік... Ти теж цього хочеш? ну так я цього не хочу. Я маю самолюбіє, повагу до себе, я не можу знать, що мої діти будуть каліками. Я тільки з тою людиною можу родить дітей, з якою я справді можу сплести свою душу“, каже він до Анї.

Таким робом з погляду Мирона Антоновича „вільне коханне“ зовсім не обовязково веде до „вільного побрання“, для сього останнього потрібна можливість гармонійно „сплести душі“. В протилежному-ж випадкови задовольнені поваби тіла лише доведуть відсутність „любви душ“.

Погляди Мирона Антоновича на „любов тіла“ послужили причиною одному критикови зачислити його мало не до прихильників полігамії. Але се звичайно непорозуміння, яке стає очевидним, коли прослідити хід думок Мирона Антоновича в цілому. Він гадає, що душу чиясь полюбити не легко... „Любов тіла“ являєть ся не досить міцним ланцюгом для союзу чоловіка і жінки. Природно, що чоловік може зійтись і розійтись не з однією жінкою, ранійш ніж заснує сімю. Але ся вже буде вищою формою моногамного союзу. І ні примус установленого шлюбу, ні випадково народжені діти не мусять впливати на сей союз.

Розглядаючи полове питання у всій широті В. В. мусив торкнутись і питання про проституцію. Не що давно се питання могло бути зачеплено в медичному докладі, публіцистичній статі, а не в творі красного письменства. Але емансіпація думки останніх часів зняла фарисейське покривало філістерів і з питання про проституцію. В російській літературі його не обминули такі поважні письменники, як Андреев „В туманѣ“ і „Тьма“, Шолом Аш — „Богъ мести“, Купрін „Яма“ та інші. В українській літературі, коли не помиляюсь, В. В. перший торкнув ся сеї болячки сучасного суспільства, що зветь ся проституцією. До сього питання Мирон Антонович підходить досить оригінально і хоч з деякими думками його не можна не погодитись, то поруч з ними висловлені думки більш парадоксальні ніж правильні.

„Пора признатись“, каже Мир. Антонович, „що проституція є та-

кий же користний і злий інститут, як і всякий инший. Да, да товаришка, простітутка є такий же користний член общества, як і носильщик, банщик, лікар, наймит, поет, філософ. Простітутка так же задовольняє потреби, як і лікар, носильщик, поет, філософ. Чули? Що простітуція є злий інститут, з тим погожуюсь, і додав би, що злійший від багатьох инших. Зло творене нею остільки загально відоме, що мені про його писати було-б зайвим. Але користним її назвати не можу. Я визнав би простітуцію необхідною „примѣнительно къ подлости і слабости“ сучасного суспільства. Своєю думкою про необхідність простітуції в буржуазному суспільстві, я не перечу авторитетови Бебеля, який пише „Простітуція стає необхідним соціальним інститутом для буржуазного суспільства, також як поліція, постійне військо, церков, підприємці. ¹⁾). Ся болячка суспільного організму сидить головним робом на пролетарській його частині. Статистикою взятою у Бодє, Бебель показує, що з 2224 простітуток, записаних поліцією в Берліні в 1871—2 році, з сімей ремесників походило 1015=47⁰/₀; з сімей фабричних робітників 467=22⁰/₀, дрібних урядовців 305=14,4⁰/₀, торговельного та комунікаційного персоналу 222=10,4⁰/₀, походження останніх невідомо. Той сумний факт, що простітуція для буржуазного суспільства необхідна, а переважаюча більшість простітуток походить з пролетарських станів, зясувати дуже легко. Буржуазне суспільство утворило хозяйствену одиницю, що зветь ся „сімя“, для виготовання продуктів sui generis — дітей, будущих членів суспільства. Жінка звязуєть ся в сімі з чоловіком юридичними нормами, як звичайний контрагент; се необхідно для цілости підприємства і передач в спадщину його майна. Жінка, що насмілила ся б по за межами установлених норм увійти в близкі зносини з чоловіком, позбавляеть ся надії стати членом сімі; коли вона до того не має инчих засобів до життя, то мусить обрати собі ремеслом задовольнене полових потреб чоловіка — стати простітуткою. Чоловік, як звичайно буржуа, шукає розривки за межами свого підприємства — сімі в простітуції. Робітник же по мірі зросту людських потреб і відносного зниження заробітної платні, все частійше позбавляеть ся можности мати сімю і примушуєть ся звертатись до того ж інституту, що і роспустний буржуа. Ті ж самі економічні причини примушують робітниць збільшувати кадри простітуток. Осе суспільно-економічні предпосилки, що неминуче привели до існування простітуції. А чи веде її знищення необхідно до будовання тюрем і божевільень, на се питання в короткій статі відповідати дати не можу. Досить буде зауважити що в межах капіталістичного ладу знищення простітуції неможливо. Се ж шлях з найменшими

1) Die Frau und Soc. 177. 25. Aufl.

ЛНВістник 1910, кн. VII.

перешкодами до задоволення одної з гострих потреб людського тіла. Мусимо визнати той сумний факт, що боротьба низших верств громадянства за перше необхідне для життя остільки важка, і рівень їх культурних і естетичних потреб остільки низький, що кількість тих, що звертають ся до простітуток, ще довго не зменшить ся. А буржуа, звичайно, зможуть підносити простітуцію до „високого“ рівня їх „естетичних і культурних потреб“. В одному я можу цілком погодитись з Мироном Антоновичем, що „Зкинуть її ті, хто постачає сьому обществу своїх сестер-простітуток, хто і простітуткою любить свою сестру“ себ-то кляса пролетарів. Але заспокоїти себе думкою про знищення простітуції при соціалістичному ладі соціаліст себе не може.

Для пролетаря простітуція є злом, бо являєть ся для нього джерелом венеричних хвороб і принижує його моральний рівень.

Соціаліст аналізує сумну дійсність життя, а не одвертаєть ся від неї по фарисейськи, як то роблять аболіціоністи англійські і всякі інші. До аболіціоністів всякого рода він мусить ставити ся вороже, не лише за їх фарисейство, а і тому, що вони відмовляють в охороні закона тисячам упосліджених простітуток. Віддати їх в розпорядження адміністрації було б не справедливо, особливо в Росії. Але коли хтось хоче одержати охорону і запомогу, мусить заявити про своє існування. Визнавши се ми мусимо прийти до необхідности регламентації простітуції. Ся регламентація звичайно не мусить мати нічого спільного з сучасною, примусовою, поліцейскою реєстрацією простітуток. Вона мусить вестись не ображаючи людську гідність особ, завятих працею, котра не заслужує поваги. Мусить мати на меті остільки ж поліпшене становища простітуток, як і оздоровлене суспільства. Але всі змагання зробити щось в сьому напрямі в законодавчих інституціях Західної Європи не мали жадних конкретних наслідків. Головною причиною сього треба вважати те, що в громадянстві не виробились ще певні погляди на простітуцію. Навіть на обговоренне самого питання в значній мірі накладений інтердікт опінією буржуазного громадянства. Можна погожуватись чи не погожуватись з думками Мирона Антоновича, але треба віддати належите сміливости В. В. що виніс се питання на сторінки української літератури.

Одже що тичеть ся до порівняння праці простітутки з працею робітника, то на се перш усього треба зауважити, що з порівнянем треба поводитись дуже обережно; тоді воно буде сприяти виясненню думки, а не перетворенню її в парадокс.

Вірно те, що продаж тіла простітуткою і продаж своєї сили робітником веде до руйнування організма продавця і в другому випадкови інколи більше ніж в першому. Але на псіхіку їх вона впливає не однаково.

Продаючи робочу силу пролетар може одгородити своє псіхічне „я“ від покушця, тоді як у простітутки кожен може ганьбити найбільш інтимне почуття жінки. А се не може не мати деморалізуючого впливу на псіхіку людини. І від сього знушання не позбавить її цілком поліпшенне її матеріального, юридичного і громадського становища. Воно задовольняє потребу, що якісно різниться від інших наших потреб, задовольняючих лікарем, баньщиком, носильщиком і т. д. Емоції, що звязані з задоволенням голода, згаги, потреби в відпочинку і т. ин. дуже незначні, майже непомітні. Тоді як на наших сексуальних потребах будесть ся купність досить складних псіхічних переживань, які Мирон Антонович називає „любовю тіла“ додаючи: „Да це є така ж сама любов, як і любов душі. І хто зна, яка з них дужча“. У простітутки звичайно не може бути і сліду сієї „любові тіла“, не багато більше її і у чоловіка, що іде до простітутки. І в тому є ганьба інститута простітуції, що люди сим позбавили свої фізіологічні сексуальні потреби тої псіхічної надбудівлі, яку мають навіть вищі кляси животних. Поліпшити становище простітутки в економічному, і юридичному відношенню необхідно, і домогатись сього найгострійше звичайно будуть робітники — оборонці усіх скривджених і уполсіджених. Але підняти працю простітутки до рівня праці робітників річ неможлива. Бо неприродно тим половим актом що мусить задовольняти наші потреби, задовольати потреби інших. Не природно жінці бути лише інструментом для задоволення сексуальних потреб чоловіка.

Не погожуючись з думками Мирона Антоновича про простітуцію, треба признати, що питання ним поставлено оригінально і в такій формі, котра полекшує можливість нарешті дати певну відповідь на се питання.

Своїми поглядами на „любов тіла“ Мирон Антонович намічає шлях, яким піде боротьба з простітуцією в низах суспільства. Се вільна любов по за межами шлюбу.

Дійсність додає до сього бездітну сімю і сімю з обмеженою кількістю дітей. Остання стає все більш звичайним явищем середь пролетарів країн розвиневого капіталізму. Трудність засновання сімі для пролетаря, а часто і повна неможливість її мати, мусить змінити негативний погляд на жінку, що живе не побравшись з чоловіком або ж зходить ся з ним на якийсь час. На се мусять бути уставлені певні погляди, позбавлені від усіх фетишів буржуазної моралі. За жінкою треба признати права рівні з правами чоловіка, в сфері сексуальних відносин також як і в сфері усіх інших. Се мало б більше значінне для боротьби з простітуцією ніж усі казання направлені безпосередно проти неї.

Умовини життя обусловлюють собою погляди людей, а не навпаки. Для того ж щоб погляди на се житте наближались до об'єктивної пев-

ности, потрібно уважно аналізувати явища життя. І художній твір являється ся могутчою запомогою в сій роботі. Тим більше твір художника соціаліста збудований на аналізі дійсности. Треба тільки читаючи його перш за все мати на увазі його художню правду. Більшість же вимагає від твору лише ствердження своїх поглядів; не бачить того, що містить твір, і бачить те чого він не містить.

Не маючи спроможности тут роздивитись усі помилки критиків В. В., мушу лише зазначити основні причини хибности їх поглядів. В образах дійсного і необхідного в творах В. В. вони бачили образи бажаного. Вони не могли вибачити його художній творчости, що вона не звязала себе пунктами партійної програми та ідеалами загально визнаної моралі. В. В. не пощастило на критику людей одного з світогляду, ще менш вдатною була критика моралістів різних кольорів.

Уже по написанню і відісланню сеї статті вийшли дві нові пєси В. Винниченка „Базар“ і „Чужі люди“, про котрі не можна не додати тут хоч кілька слів.

Драма „Базар“ являється одною з найкращих пєс В. В. Се мусять нас тим більше тішити, що в звязку з попередніми „Шабл. жит.“ в „Чуж. люд.“ ми можемо зазначити великий поступ в драматичній творчости В. В. в багатьох відношеннях. В драмі „Вел. Мол.“, яку я вважаю одною з найбільш цінних змістом висловлених думок, помічається брак дії, життя. В драмі „Шаблі життя“ сеї хибности ми вже не бачимо. По своїй конструкції „Базар“ стоїть значно вище „Шабл. життя“. Вся драма уміло скупчена автором в одній точці, красі головної героїні — Марусі. Увага читача привязана до сеї точки на протязі всіх дій драми. З першої дії повстає трагічний конфлікт проміж інтересами революційної роботи і конкретною втечою вязнів з тюрми з одного боку і відношенням революціонерів до Марусіної краси з другого боку. Сей конфлікт поступово наростає. Трохим під впливом ревности до Леоніда відмовляється допомогти втечі товаришів. Маруся ласкою заспокоює його, дурить його щоб забезпечити успіх втечі. Се ускладнює її душевну драму і викликає підозрінне Леоніда. Трохим побачивши раз, що Маруся цілує Леоніда, розлютований залишає справи і хоче їхати за кордон. Тоді Маруся пєсе свою красу, щоб примусити Трохима взяти участь в справі втечі, та щоб здобути собі можливість спокійно робити в партії. Таке розв'язане трагічного конфлікту опреділюється остільки ж об'єктивним ходом драми, оскільки і вдачею самої Марусі. Таким же консеквентним розв'язанем психологічної драми Марусі являється її смерть.

Хто загубив цінність, той не має чого робити на базарі життя. Маруся загубила велику цінність — красу, і не здобула можливости спо-

кійно віддати ся революційній роботі, бо спомин про її красу стояв примаром в ній і над нею. Вона побачила також, як змінилось відношене до неї Леоніда. Всього сього було занадто багато для слабкої жінки і вона рішає вмерти. Вибух бомби руйнуючи стіну убиває її також. Її смерть являєть ся гармонійним кінцем її революційної діяльності.

Інші персонажі змальовані яскраво, участь кожного з них необхідна і зрозуміла; психичні переживання їх спиняючи на собі увагу читача, але не заслонюють хода самої драми. В творах В. В. вони являють ся типами в відомій мірі новими, як і героїня драми. Трохим — дика і цільна натура, з сильними страстями і слабо розвинутими задержуючими центрами. Віддаєть ся цілком почуттю хвилини. Лишаєть ся вірним собі на протязі всеї драми. Цілковитою протилежністю йому являєть ся Леонід. Поверховим ідеалізмом він викликає прихильність до себе у Марусі. Ідеалізм не шкодить йому з підозрінем дивити ся на відношене Марусі до Трохима. Незабаром Маруся бачить, що Леонід в істоті своїй такий же самень, як і Трохим, до того ж ще і не щирий. З характеристичним для „інтелігента“ бажанем робити все „чесно“, Леонід змагаєть ся зберегти свою любов до Марусі, після того, як вона загубила свою красу, але без успіху.

Оригінальним типом партійного діяча являєть ся Маркович з його теорією „цінності“. Для його ж властиве цінністю здаєть ся лише те, що має цінність для партії.

Нарешті мушу зауважити що драма „Базар“ стоїть значно вище останніх по своїй сценічності. Особливо цінними в сьому смислі являють ся сцена перед воротами тюрми по художньому обробленю деталів, та останній акт — втеча в'язнів по своїй драматичності.

В драмі „Чужі люде“ В. В. знайомить нас з частиною громадянства, досі невідомого українському читачеві, — з босяками. Силою художньої творчости викликає автор з глибини суспільного дна ряд босяцьких типів. Їх в песі де-кілька: Семен, Чиркун, дядюшка Палькарась, Душа. Вдачі їх ріжнять ся, кожен з них має своє власне обличе, але всі вони мають спільні характеристичні риси босяків. Вони непозбавлені певної групової моралі, і всіх їх зеднює ненависть до не босяків „чесних“, „гадів і мурлів“. Друга група дієвих особ — заробітчана; вони ще не справжні пролетарії, зберегли де-які риси „добрих хозяїв“, се особливо помітно в їх призивстві до босяків. Серафіма і її батько являють ся цікавими представниками верхів громадянства. Драма концентруєть ся біля любови босяка Семена до Гані. Всі змагають ся перешкодити їх шлюбу. Босяки не хочуть втратити цінного співробітника в злодійських справах. Заробітчана бачуть в шлюбі Гані з босяком образу власному стану, та глузують з Гані. Серафіма хоче мати Семена кучером а її батько Ганю економкою.

З властивим йому хистом психолога малює автор стремліне Семена до життя чесною людиною. Наївно висловлює Семен своє сильне почуте, невідоме йому досі: „Розмняк я понімаєш? Мнягко, тьопло міне. Другой челаек теперь я“. Злодієм вже Семен бути не може, бо для сього треба „в серці злобу іметь“. Семен любить Ганю і вірить їй широким розмахом босяцької душі. Але і помста його по босяцькі жорстока. Психологічно вона зрозуміла: Семен мстить ся за обмануте довіре, за розбиті надії на честне жите, мстить ся „гадам“, ненавистним бродязі. Також зрозуміла і психологія Гані. Вона полюбила Семена; але перше захоплення починає проходити. У селянки мало спільного з босяком, в дійсности вони лишають ся чужими людьми; вона боїть ся шлюбу з босяком, їй тяжко бороти ся глузуванем своїх; нарешті посада економки та двадцять карбованців місячно ламають її рішучість побрати ся з Семеном. Ганя ж не героїня, а лише слаба дівчина. Крім Семена та Гані драма має цілий ряд живих, реально змальованих типів. Де-кілька сцен повних руху та життя роблять драму цінним здобутком для українського театру. Реальність драми побільшуєть ся тим неможливим російсько-українським діалектом, на якому говорять босяки. Лише В. В. міг одважити ся на такий ризикований художній засіб побільшення реалізма.

Останні дії драми відбуваються ся на селі; а тут і співи та танці; і мимоволі приходить на думку який великий крок вперед зробила українська драма. За яких-небудь десять років вона відбула еволюцію від сентиментальної мєльодрами до сучасної драми В. Винниченка.

Х. АЛЧЕВСЬКА.

Тане день і сходе зоря,
 Смуток душу обгорта,
 І над рідними ланами
 Дума вільная літа..
 Що тій думі гніт неволі?—
 Ідеали їй зорять!
 Їй у відповідь на квітах
 Сльози чистії тремтять...
 Срібний місяць думу любить,
 День блідий їй коха,
 А вона за щастем краю
 Тихо плаче і зітха...

* * *

Я бачу, що весна цвіте,
 Що розцвітають в полі квіти...
 Ой чом же сонце золоте,
 Душі народа не засвіте?..
 Я бачу яснучю блакить
 І сяйво неба й море світла...
 Ой чом же доля сих країн,
 І доси пишно не розквітла?
 Я чую пісню солов'їв,—
 Сей спів, надією проїнятий...
 Ой чом же голос сих країв,
 Мовчить і доси як заклятий?!

МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ.

* Литовське національне відродженє. ¹⁾

Перші три роки після упадку „Auszt-и“ в литовській національній праці наступає застій. Треба було якогось часу, щоб відбула ся оцінка дотеперішньої праці і щоби з тої оцінки зродили ся нові висновки і нові діла. Дві нові газети, які повстають в тім часі, „Garsas“ („Голос“) і „Szwiesa“ („Світло“), швидко падають. При тім їх поява бліда, безбарвна, їх вплив на литовський національний рух дуже слабкий. Новий тільки—клерикально-антисемітський напрям „Szwies-и, який являєть ся висловом еволюції литовського національного руху в напрямі диференціації на політичні напрями і партії.

Крім сих двох органів виходили тоді в Америці національно-радикальний „Lietuviszkasis Balsas“ (Литовський Голос“) і Vienybė Lietuvpiņku“ („Єдність Литовців“), але ці газети були висловом еволюції в Америці і на краєві відносини не могли мати значного впливу.

Та незабаром вище зазначена еволюція починає обявляти ся назверх. В 1889 р. починає виходити поступово-демократичний „Varpas“ (Дзвін“); в 1890 р. являєть ся клерикальна „Aržvalga“ („Огляд“) по її упадку в 1896 р. „Tevynės Sargas“ („Сторож Вітчизни“); в 1895 р. з поступово-демократичного табору, згуртованого коло „Varpas-а“, виділяють ся в окрему групу литовські соціальні демократи.

Ініціатива до заложення „Varpas-а“ вийшла від групи Литовців у Варшаві, які гуртували ся в товаристві „Lietuva“ („Литва“). Се товариство мало національно-культурний характер; головним елеметном у нім були литовські студенти університету, між якими найвизначнішу роль відгравали Кудірка, опісля аж до своєї передчасної смерти в 1899 р. провідник литовського постопово-демократичного табору і автор знаменитих фейлетонів у „Varpas-і“ п. н. „Tevynės varpai“ („Рідні дзвони“), і Шернас. Ся група, порозумівши ся з групою литовської молодіжи в Москві і з окремими діячами в краю, дала почин до заложення „Varpas-а“. На ідейне обличє „Varpas-а“ мала рішачий вплив та ідейна атмосфера, серед якої жила литовська молодіж у Варшаві. Варшавський позитивізм дав їй філософію політичних і суспільно-економічних явищ, а народництво варшавського „Głos-у“ укріпило її в переконанню, що національне відродженє литовського народу повинно опирати ся на широкіх народніх масах, служити їх потребам.

¹⁾ Далі, див. кн. VI ЛНВ.

„Varpas“ появил ся, як уже сказано, 1889 р. як „місячник літературний, політичний і науковий“, „видаваний коштами зєднання литовських інтелігентів“. „Varpas“ був органом теоретичним, призначеним для інтелегенції; для селянства сама редакція почала в 1890 р. видавати популярний орган „Ukininkas“ („Хлібороб“), „часопись призначену для литовських хліборобів“. Від „Varpas-a“ цілий поступово-демократичний табор, який гуртував ся кругом нього, дістав популярну назву „варпасовців“ (по литовські: „varpescizai), напряду „варпасовського“.

Під політичним оглядом у „Varpas-і“ бачимо вже ясно зазначене с становище національної самостійности литовського народу супроти Польщі і Росії з домаганєм автономії для Литви, з яке переходить до програми усіх литовських партій.

Литовсько-польські відносини стають у сїм періоді що-раз більше ворожі. Поляки нападають на литовський національний рух з усіх сторін. Консерватисти бачать в нїм „нігілізм“ і „анархізм“, за який денунціюють його перед російськими властями. Клерикали вважають його напрудом, зверненням проти католицької церкви і духовенства, а тих литовських священників, що беруть участь у литовській національній роботі, замаскованими безбожниками,—дарма, що ті, „безбожники“ стоять на клерикальнім становищі. Поступові круги дивлять ся з висока на литовську культуру, протиставлячи їй „загально-людську“ культуру польську. Соціалісти цягнувають змаганя до литовського національного відродження вузким націоналізмом, який незгідний з інтернаціональними інтересами і задачами пролетаріяту. Одним словом, усі ідейні напрями польської суспільности старають ся на свій лад виказати непотрібність і шкідливість литовського національного руху. Кождий з тих напрямів поборює його з иншого становища, але поборюють усі.

Як же відповідає на ті закиди „Varpas“?

„Здавало ся би, — пише він в статі „Ми і Поляки“ (ч. 9 з 1891 р.) — що однаковість теперішнього положеня, подібні потреби, змаганє до збереженя свого національного істнованя, в кінці спільна минавшість повинні би Поляків зблизити до нас й улєкшити порозуміне, одначе випадки з жити стверджують щось инше“. „Varpas“ зазначає, що ціла польська публична думка, ціла міродатна часть народу, репрезентована літературою і пресою, звернена проти процесу національного відродженя, який переходить литовський нарид. Не дивуєть ся „Varpas“ польським консерватистам, бо литовський національний рух, як дальший і повнійший розвиток визволеня селянства з під панованя шляхти, містить у собі елементи, небажані для консерватистів. Не дивуєть ся також „Varpas“ спольщеній литовській шляхті, яка, проьявляючи неприхильність до Литовців як „хлопів“ і до литовської „хлоп-

ської“ мови, кермуєть ся суспільно-політичними мотивами, які диктує їй її класове становище. Але-ж також ціла демократична преса, не виключаючи варшавського народницького „Głos-y“, виступає проти литовського національного руху, хоч для неї повинно би бути саморозумілим право литовського народу на самостійний національний розвиток. До сих демократичних кругів і звертаєть ся „Varpas“, виказуючи їм, що литовський національний рух лежить також в інтересі Поляків, бо коли російський режим переможе Литву, то стане небезпечнійша для Польщі, та що оба народи повинні спільно бороти ся за ліпші умови національного життя. Але се можливе тільки тоді, коли Поляки признають в Литовцях окремих нарід, який має такі самі права до національної самостійности, як нарід польський, коли вони схотять лучити ся з Литовцями як рівні з рівними.

Розумієть ся що слова „Varpas-a“ прогомоніли безслідно. Поляки не думали признавати литовський нарід рівним польському і помагати йому проти російського режиму за його власне національне визволення, — вони вважали його своєю історичною власністю, яку треба відвоювати для себе, щоб могли без перешкоди вести супроти нього ту політику, яка довела вже до спольщення литовських висших верств. І вони вимагали від Литовців безумовного признання того польського державного права до Литви, закидаючи їм з приводу їх змагань до національної самостійности, невдячність супроти Польщі, сепаратизм і т. д.

На се відповідає „Varpas“ в статі „За що маємо бути Полякам вдячні або не вдячні“ (чч. 1, 2, і 3 з 1892), в якій вияснює своє становище до історії польсько-литовських відносин. Він виказує, що з державної злуки Польщі і Литви мала користь не тільки Литва, але й Польща, отже та користь була обоюдною і на сій підставі Литовці не обовязані до ніякої особливої вдячності для Поляків. Що більше, чим далі, тим більші користи з тої злуки тягла Польща, ослаблюючи національно-культурний розвиток Литви і вбиваючи в ній думку національно-політичної окремішности. Принесене християнства до Литви не може також Польща вважати своєю особливою заслугою, бо Литва приняла би була християнство і без посередництва Польщі. За те треба Полякам закинути, що вони, приносячи до Литви християнство, не примінили ся до литовських обставин, не дали Литві християнства в її мові й її національним характері. Коли розвиток литовської мови і литовської культури знаходить ся в порівнаню з польською мовою і культурою на значно низшим ступні, то сьому винно польське пановане на Литві. Але коли задля сього низшого ступня Литовці мають виректи ся своєї національности і підпирати процес польонізації, то чому Поляки не роблять так само супроти Німців і взагалі заходу, але боронять ся перед германізацією, — адже німецька культура висша від польської! На закид, що

Литовці користають зі скарбниці польської культури, отже повинні приймати ту культуру в її національній одіжи, „Varpas“ відповідає, що та польська культура зросла в великій мірі працею й силами Литовців отже Литовці мають повне право користувати ся нею для своїх національних потреб. В кінці на закид „сепаратизму“ „Varpas“ заявляє, що се самі Поляки відділяють Литовців, домагаючи ся від них, щоб вони в імя „історичної єдності“ вирекли ся своєї національності і стали Поляками. Тимчасом Литовці хотять остати Литовцями і працювати для власного національного розвитку.

В відносинах до Росії „Varpas“ ясно здає собі справу з політичного характеру литовського національного руху, з того, що національні права литовський нарід може здобути тільки шляхом політичної боротьби. Коли „Auszga“ поручала посилати до царя петиції о знесенє заборони друку, вірячи, що цар зглянеть ся на просьбу своїх вірних підданих, то „Varpas“ признає таким петиціям тільки демонстративний характер.

„Varpas“ при тім відріжняє російське правительство від російської суспільности. Становище литовського народу до правительства означає він девізою „redde, quod debes“ (ч. 11 з 1891 р.), домагаючи ся для литовського народу всіх належних йому прав без обіцюваня за те якої-небудь вдячности. Для осягненя тих прав він не бачив иншого способу, як тільки боротьбу. „Нам остає — читаємо в ч. 7 з 1895 р. — тільки боротьба, боротьба і боротьба з усіх сил з російською бюрократією. Але ту боротьбу вести-мемо не відокремлені: те саме робити-муть усі, хто ще в Росії живий і йде наперед. Певне наші „добродії“ видумають ще щось нового, щоби зробити з Литовців російський кусок, певне не одному з нас доведеть ся бути замученим і зогнати або в тюрмі або в Сибірі. Не сумніваймо ся і витреваймо: наша справа живе і видасть буйні плоди!“

Отже боротьба з правительством і союз з усіми тими елементами російської держави, які домагають ся переміни державного ладу, — се політична програма „Varpas-a“. Ми вже бачили, як він закликав до такого союзу польську демократію. В статі „Росия, Росияни і ми“ (ч. 8 з 1891 р.) вказує він на потребу злуки з російською ліберальною опозицією.

Те своє становище зберіг „Varpas“ і тоді, коли в його власнім таборі почали проявляти ся опортуністичні тенденції. Так прим. з початком 1904 р., незабаром перед знесенем заборони друку, він остро виступив проти вічних поголосок про недалеке знесенє тої заборони, зазначуючи, що ширене таких поголосок впливає шкідливо на національну акцію Литовців і стає просто „хронічною недугою“ її. Ті поголоски маплять людей надіями й ослабляють у них активність, бо повстає боязнь,

щоби рішучістю не зразити правительства; вони — каже „Vagrās“ — „почали нас уже просто деморалізувати, передчасно присипляти“. А тимчасом знесене заборони друку залежне виключно від відпорности литовського народу супроти плянів правительства, отже всяке ослаблюване тої відпорности тільки шкодить справі“.

Під суспільно-економічним оглядом становище „Vagrās-a“ являється висловом суспільно-економічних потреб і змагань широких селянських кругів. В статі „Потреби хліборобства“ (ч. 5 з 1891 р.) стрічаємо такі домагання: „законодатна конфіскація майоратів, які походять з правительственного надання (бо особи, яким їх надано, через довге володіння чейже вже дістали нагороду за свої заслуги), в цілі винайму їх малоземельним селянам; урядкуване кредиту для хліборобів; закладане хліборобських, ремісничих і торговельних шкіл; зменшене податків, справедливіший розклад їх на окремі групи людности й обертане їх на потреби краю“. Далі радить ся в статі селянам, щоб вони на основах самопомочи організували спілки кредитові, консумційні і торговельні, закладали приватні школи хліборобські, ремісничі і торговельні, брали ся до ремесла і торговлі, лучили ся в спілки для куповання землі, особливо поміщицької.

Отсе суспільно-економічне становище „Vagrās-a“ довело його також до антисемітизму, якого початки бачимо вже в „Auszr-i“. Та сей антисемітизм більше припадковий, ніж програмовий; його мотиви не релігійно-расові, а суспільно-економічні. Зродив ся він зі здорової суспільно-економічної тенденції селянства визволити ся з-під залежности дрібних торговельних посередників і лихварів, а також з так само здорової національної тенденції знаціоналізувати промисл і торговлю, щоб перестати бути народом хлопів, що своєю працею держать промисл і торговлю, які ставлять ся байдуже, а то й непряхильно до національних змагань тих самих хлопів, з яких живуть, і підняти ся на ступінь новочасної нації, яка має в собі всі суспільні верстви і сама заспокоює всі свої потреби. В здійснюваню тих тенденцій литовський національний рух наткнув ся на Жидів, які були власне тими посередниками і мали в своїх руках промисл і торговлю по литовських містах. Через те рух, який в дійсно-сти звертав ся не проти Жида, як такого, тільки проти посередника, проти лихваря, проти чужонаціонального характеру промислу і торговлі, стрічаючи на всіх тих становищах Жида, почав переносити свою нехить на всіх Жидів. До того треба додати ще й те, що Жиди, вважаючи себе в часті за Поляків, в часті за Росиян, скріплювали національну силу тих завойовницьких елементів, проти яких звертав ся визвольний рух литовського народу. Все те складо ся на литовський антисемітизм.

Але сей антисемітизм виродив ся в „принціпіяльні“, релігійно-ра-

сові форми тільки в литовських клерикалів. „Vaivas“ розуміє суспільно-економічний підклад відносин Литовців до Жидів і хоч голосить потребу економічного унезалежнення литовського народу від Жидів і в загалі не сподівається від Жидів нічого доброго в найближшій будучности для литовської справи, то рівночасно вказує також на причини, які зробили Жидів такими, виступає проти переслідування Жидів і голосить ідею асиміляції як спосіб вирівняння різниць між Литовцями і Жидами.

Наші уваги про се становище „Vaivas-a“ в жидівській справі вважаємо в с'їм місці зайвими, бо не ходить нам о вказане шляху для розв'язання жидівського питання, тільки о представлене становища „Vaivas-a“.

В релігійних справах „Vaivas“ займав становище антиклерикальне. Се його становище було причиною безнастанних клерикальних нападів на нього на шпальтах названих висше клерикальних органів литовської преси, хоч серед литовського духовенства була якийсь час також група, яка, цїнячи заслуги „Vaivas-a“ для литовської національної справи, ставила ся толерантно до його антиклерикалізму.

До 1895 р. в групі „варшавців“ знаходять ся також литовські соціалісти. За слабі, щоби творити окрему організацію, старають ся вони зі шпальт „Vaivas-a“ голосити свої ідеї і впливати на цілий напрям литовського національного руху в душі своєї доктрини. Аж в 1895 р. соціалісти виділяють ся з поступово-демократичного табору в окрему групу й організують литовську соціально-демократичну партію, про яку ще буде мова.

Але й після виділення соціалістичної групи в таборі „варшавців“ не перестала йти дальша диференціяція. Доки литовський національний рух був слабкий, доти приставали до нього тільки одиниці і групи найідейніші, найсильніші, які готові були до боротьби на жите і смерть за свою справу. Але в міру того, як він почав розливати ся в шир, почали приставати до нього елементи умірковані, опортуністичні, яким не вигідний був радикалізм руху. В відношеню до правительства той опортунізм проявляв ся в тенденції до угоди, до дипломатичних заходів задля зменшеня гнету і до полученної з такими заходами тактики недразнення правительства. В відношеню до власної суспільности опортуністи клали головну вагу на національну єдність, стараючи ся в імя тої єдності злагоджувати радикалізм, диктований політичними і суспільно-економічними потребами робочих мас.

Отся диференціяція зазначила ся в другій половині останнього десятиліття XIX ст., підкопуючи що-раз більше політичну єдність табору „варшавців“, в яким одначе провід усе ще мали радикальні елементи.

З початком біжучого десятиліття в таборі „варшавців“ підносять ся що-раз голосніші домагання партійної організації з означеною про-

грамою. На зїзді „варпасовців“ в 1902 р. приймаєть ся рішене зорганізувати ся в „литовську демократичну партію.“ Зїзд вибрав комісію для виробленя проекту партійної програми, який появил ся з датою 15 падолиста 1902 р. в 12 ч. „Varpas-a“ й окремою відбиткою.

В сїм проєкті програма подїлена на три часті: I. „наші цілі“, II. „наші домаганя“ і III. „наша тактика“.

Кінцевою цілю партії програма проголошує „свобідну й незалежну в відносінах до інших народів і держав Литву“. Але се тільки ідеал, про якого здійснене в теперішних обставинах не може бути мови. Найперше треба досягнути в теперішних державних рамах „безпосередне народоправство“, яке „можливе тільки після упадку бюрократичного ладу в Росії“. А що здобує такого політичного ладу являєть ся спільною потребою цілої держави, то „ми повинні йти разом з партіями, які виступають тепер у Росії проти теперішнього режіму“. Домагаючи ся народоправства, „ми бажаємо здобути для нашого народу такий політичний лад, в яким Литовці могли-б самі собою управляти, незалежно від чужих, і їх культурний розвиток не був би здержаний чужоплемінцями. Се може стати ся тільки через здобує повної автономії Литви в етнографічних границях.“

Друга часть програми („Наші домаганя“) містить домаганя: 1) „в справі збереженя нашої мови“, 2) „в справі навчання нашої молодіжи“, 3) „в справі народнього правління“, 5) „в справі урядженя парохій“, 6) „в справі відносин до ріжних клас“. Не будемо сих домагань переходити детально. Зазначимо лише, що перші дві точки домагають ся прав для литовської мови в друку, школі, церкві й публичнім життю; третя точка домагаєть ся організації самоуправи з низу в гору, від громад і міст до краю як цілости, для якого має бути установлений сойм з компетенцією, яка обнімала би економічні справи краю, просвіту, гігієну, установлюване й розклад податків та інші краві потреби, які будуть віддані під компетенцію сойму; четверта точка домагаєть ся управильнення економічної господарки парохій на основі самоуправи парохіян; в кінці в пятій точці зазначене становище партії до економічних інтересів робітників, селян і висших верств.

Що-до сього партія „в першім ряді своїх заходів ставить поправу положеня робітників міських і сільських, малоземельних і безземельних селян, дрібних ремісників і торговців“. Інтереси робітників полишає партія опіці литовської соціальної демократії. Для селянства домагаєть ся партія зменшеня податкових тягарів, вигідних кредитових уряджень, інституцій для піднесеня хліборобської культури; безземелю думає партія зацобігти при помочи земель, які належать до правительства, і земель, які були сконфісковані підчас повстаня 1863 р. і які повинні бути звер-

нені або спадкоємцям, або, коли-б тих не було, для поділу між безземельних. Ремесло, промисл і торгівлю партія думає скріпляти економічно й націоналізувати. „Оборони потреб поміщиків і священників, як кляс найсильніших у нашій суспільности, не підіймаємо ся, але домагаємо ся, щоби їх члени, які протягом історії покинули свою народність, вернули до неї і прийняли литовську мову. Обі ті кляси повинні зайняти ся добром нашого народу, бо вони виховали ся й вирости його потом кривавим. Отже можемо домагати ся від них виповнення певних обовязків супроти народу“.

В третій часті („Наша тактика“) проект програми вказує шляхи діяльности для національного освідомлення. В відношеню до правительства зазначає, що правительственный гнет є спільним ярмом для всіх. В відношеню до інших народностей на Литві вказує на потребу охорони литовського народу перед денационалізацією. Про польсько-литовські відносини і про польське становище до Литви як до польської окраїни проект програми висловляє ся ось-як: „Проти сього протестуємо й відкидаємо всякий провід Поляків в області наших потреб, хоч не відкидаємо солідарної з ними акції, так само, як із іншими народами, прим. Латинами, Фінляндцями, Українцями або Білорусами, хто тільки стає до боротьби з правительством в імя ліпшої будучности“.

Та сей проект програми не вдовольнив партійних кругів. „Vargas“ закинув йому недостачу наукових основ і такого сформування, щоб було видно, чим різнить ся литовська демократична партія від соціально-демократичної і клерикальної й на чім полягає її власна акція. Партійний з'їзд в 1903 р. відкинув сей проект, поручаючи управі партії кінцеву редакцію її, а тимчасом прийняв отсі три принципільні точки своєї програми: „1) Ідеалом литовської демократичної партії є свобідна і в своїх етнографічних границях незалежна в відношеню до інших держав і народів Литва, якою мають правити безпосередні її мешканці на основі голосування тайного, безпосередного, загального й опертого на рівности, 2) В здійснюваню своєї цілі партія опираєть ся не на економічних потребах якоїсь окремої кляси, але на політично-культурних потребах цілої суспільности. 3) Свою ціль сподіваєть ся партія здійснити тільки шляхом боротьби“.

Так представляєть ся розвиток та ідейне обличє поступово-демократичного табору в литовським національним руху в часі від заложення „Vargas-a“ до знесеня заборони друку.

Як уже було зазначено, литовський національний рух по унадку „Auszt-u“ рознав ся на два напрями: поступовий і клерикальний. Висше ми схарактеризували напрям поступовий, довівши ту характеристику до 1904 р., себто до часу знесеня заборони друку. Тепер же перейдемо

до характеристики напрямку клерикального, якого початки бачили ми вже в „Szwies-ĩ“ і який довела до повного сформування заложена в 1890 р. „Arþvalga“ („Огляд“), „часопись католицька, видавана спілкою любителів своїх братів хлїборобів, для користи всіх католиків Жмуди і Литви“. Повний титул „Arþvalg-и був: Žemaiciu ir Lietuvos Arþvalga“ — „Жмудський і Литовський Огляд“. До речі: назва „жмудський і литовський“ неправильна, бо „Жмудь“ — се льокальна назва долїшньої части Литви.

Генеза сього клерикального напрямку така :

Ми бачили, що діяльність „Auszt-и“ не знайшла прихильности між литовським духовенством. Дві були причини сього. Духовенство, в масі спольщене, не могло прихильно відносити ся до змагань, які мали на метї вивиснити „хлопську“, „поганську“ мову, особливо, що „Ausztга“ домагала ся й від духовенства литовського національного духа, домагала ся, щоб воно сповняло свої національні обовязки супроти свого народу, і критикувала його за занедбуване тих обовязків. А духовенству, особливо знатнійшому, дуже не хотїло ся покидати товариства висших, спольщених верств і сходити на хлопські низини. І воно, непривичне до нїякої критики своєї діяльности, почало пятнувати ту критику, як підкопуване авторитету церкви, боротьбу з релїгією, хоч в дійсности справжнього антиклерикалізму в „Auszt-и“ зовсім не було. До сього треба додати відношене „Auszt-и“ до старинної литовської, отже поганської, культури. „Ausztга“ відносила ся до неї як до національних святощів, і се був для духовенства один привід більше вважати „Auszt-у“ органом антихристиянським.

Але й духовенство, особливо низше, яке безпосередно стикало ся з простим народом, почало що-раз більше переймати ся ідеєю національного відродженя. При тим воно бачило, що коли церков поборювати-ме національне відроджене, то се вийде тїльки на її шкоду, бо нарид, в міру зросту національної свідомости серед нього, відвертати-меть ся від церкви. Отже треба інтереси церкви й національного відродженя звязати в органічну цілість. Висловом сього змаганя явила ся власне „Arþvalga“.

В відношеню до посторонніх ворогів литовського національного істнованя, до Росії й Польщі, „Arþvalga“ займає, загалом беручи, таке саме становище, як і поступовий напрям литовського національного руху.

Правда, в відношеню до російського правительства її християнська етика накладає на неї деяку здержаність. Вона завзиває витревати у власній совісти, не уступати перед домаганнями гнобителя і, де тїльки можна, виявляти супроти нього пасивний опір. Одним словом, тактика „Arþvalg-и“ супроти російського правительства нагадує Толстовське „непрогивленіє злу насилїєм“. Але жите проломлювало сі етичні накази і супроти ярких фактів гнету

„Aržvalga“ вибухала боввим тоном. Зрештою само видаване „Aržvalg-и“ і ті способи праці для литовської національної справи, які вона поручала, як нелегальне ширене літератури, тайне навчане литовської мови і т. д., все те в дійсности виходило далеко поза рами чисто пасивного опору. За те в критиці системи російського правління супроти Литви „Aržvalga“ була не менше радикальна від поступових органів литовської преси.

Так само радикально відносила ся „Aržvalga“ до висших, спольщених верств литовської суспільности, не щадячи слів критики для шляхти і духовенства за їх еґоїзм і відчужене від народніх мас. Вона домогала ся, щоб ті висші верстви вернули назад до литовської народности і сповняли свої суспільні обовязки супроти „меншого брата“, вказуючи, що в противнім випадку нема чого дивувати ся, коли народні маси горнуть ся до соціалізму.

Та взявши з загально-національного литовського руху національну ідею, „Aržvalga“ владала в неї свій політичний, суспільно-економічний і культурний зміст, — зміст, витворений новочасним клерикалізмом. На її думку литовський нарід повинен розвивати ся на національній основі не сам для себе, тільки на хвалу Христа і його церкви, і тому інтереси католицької реліґії й церкви повинні неподільно панувати над цілим змістом литовського національного житя. Виходячи з того становища, „Aržvalga“ виказувала, що націоналізація всіх областей суспільного житя литовського народу, отже й націоналізація церкви лежить в інтересі реліґії й церкви, бо церков швидше зможе сповнити своє післанництво, коли буде національна. Але відвотною стороною сього становища було домагане, щоби все національне жите литовського народу мало на увазі інтереси реліґії й церкви, щоб литовський національний розвиток не виходив поза межі, зазначені церквою.

І тому „Aržvalga“ не менш завзято, як „внїшнього ворога“, себто Росию і Польщу, поборювала також „ворога внутрішнього“, литовських поступовців. В цілім світі, а бодай на Литві, „Aržvalga“ бачить тільки два табори: в однім засідають „справедливі“, себто національне духовенство й ті, що його слухають; другий — се табір „безбожників“, які тільки називають себе „патріотами“, „любителями Литви“ і т. д., в дійсности-ж є найбільшими ворогами литовського народу, бо хотять відвести його від єдиного жерела національного розвитку, від католицизму. В тій своїй завязтості проти світської поступової інтеліґенції „Aržvalga“ доходить до того, що дає до зрозуміння, що висша освіта з природи річи веде до безбожности і національної зради.

Річевої дискусії з „безбожниками“ „Aržvalga“ уникала; за те радо послугувала ся „арґументами“ які найліпше характеризує допись в ч. 11 з 1895 р. (стор. 87.). Автор тої дописи описує, як то один з зісучлих литовських студентів дав йому число „Apszviet-и“ з 1892 р., соція-

лістичного місячника, що виходив в Америці. Він те число сховав і в вільних хвилях почав читати. Але бачучи, що воно звертаєть ся проти релігії й церкви, порішив його спалити. Отже закликав якусь свою приятельку і разом вкинули „безбожну“ газету в піч. „Але який страшний переляк обхопив нас усіх разом з дітьми, — пише автор дописи далі — коли ледви кинув я книжку до печі, як там розгорів ся страшний огонь, неначе запалило ся девять бочок смоли. Огонь почав клубами валити з печі, в печі повстав нечуваний тріск і сик. Чуючи се, діти почали страшно кричати, бо здавало ся, що не тільки піч не витримає й розлетить ся, але й ціла хата за хвилию стане в огні. Бачучи се, приятелька почала кричати: „Маєте тут хліб св. Агати, маєте тут хліб святої...“ Я вхопив кусок хліба св. Агати і швидко кинув до печі. Зараз усе затихло, тільки страшний чорний клуб диму вилетів з комина. Ми-ж усі, відітхнувши, подякували Богу, що відвернув від нас нещасте. З сього випадку я добре зрозумів, що ширене між людьми таких книжочок, се справа чорта“.

Клерикальне становище „Aržvalg-и“ вело її з природи річи між иншим також до антисемітизму в тій його „чистій“ формі, яка бачить в Жьдах усе зло єдино для того, що вони — Жьди. Ми бачили, що і в литовським поступовім таборі проявляв ся антисемітизм, але він мав економічні причини. Тимчасом антисемітизм „Aržvalg-и“ був чисто релігійно-расовий, а до яких границь доходив він, про се може дати понятє хоч-би фраза клерикального органу. „Tėvynės Sargas“ („Сторож Вітчизни“), який виходив після упадку „Aržvalg-и“, що мовляв — „нам мабуть лекше було би поцілувати пса в хвіст, ніж Жьда в бороду“ (ч. З. з 1898 р.).

„Aržvalga“ перестала виходити в 1896 р. Того-ж року, ще перед її упадком, почав виходити „Tėvynės Sargas“, який став головним органом литовських клерикалів. „Tėvynės Sargas“ у відношеню до литовських поступовців і соціалістів проявляв більше об'єктивности, признаючи також їх добрі сторони. Не відносив ся він також так абсолютно вороже до зазначуваня суспільних ріжниць в литовським національним організмі, тільки сам накликав до суспільної акції в користь народніх мас на т. зв. християнсько-соціальної основи.

Закінчуючи сю характеристику литовського клерикалізму, годі нам не вказати на те, що всі його негативні риси, вся його ворожнеча до поступового табору аж до подробиць пригадують наш український клерикалізм на галицьким ґрунті. Тільки замість національного радикалізму литовських клерикалів супроти Росії й Польщі наші галицько-українські клерикали проявляють національну угодовість супроти польських пануючих кругів.

(Докінченне буде).

А. ДІБРОВА.

Смерть і життя.

Тихий сум повив його думки, і, похиливши голову, він помалу бродив по цвинтарі. Під ногами шелестіла м'яка, як шовк трава, ніжно обвивалась кругом ніг і потім, хитаючи делікатно вершечками, відхилялась. Цікаво позирала на незнайомого ромашка; деревій, скупивши тисячі своїх очей-квіточок, силкував ся глянути ними повище шовкової трави; сила пахучих, ярих колірів квіток вихилялось за ґратки оградок, де в середині завінчані хрестами, анголами, різними статуїками, стояли легкі з білого та чорного мармуру й важкі, гнітючі з червоного ґраніту обеліски. Деякі обрамлені рядками дерева, інші просто високим бурьяном.

Онтам, під високою липою, могилка з хрестом почорнілим; по їй густо барвінок розіслав ся, зелений блискучий. Ось, у гущині, за старою огорою, чотири могили. Стоїть межи ними, похилив ся поточений часом—непогодою ґранітовий монумент; напис на йому заповідає: „Моліть ся, подорожні, за спокій рабів Божих (имя рек).“ Тут похована вся родина, і, певно, нікого з близьких не лишилось, то звертають ся до добрих людей щоб замолували.

„Хіба ж ще й там є життя? Невже ж і там спокою не буде людині без молитов та заступництва? Хай тут ми покарані, ходимо скутими, пригнобленими безпорадними. Хай тут царює зла воля людини-звіра. А там не повинно бути нічого подібного. Коли Бога там не має, то принаймні розуму хоч більш... Та ні! там і життя, яке ми знаємо тут, нема. Там є тлінне, перехід у землю... Але душа лишаєть ся жити й по смерті... А що є душа?..“

Ішо вдалі. Тихісінько шепотіло листе на дереві вгорі, денеде перекликали ся пташки... Не чуло ся в тому життя, повного сили; то був лиш гармонійний додаток до поезії смерті, що розкидала кругом свої чудові, мелянхолійні сюжети.

Що то? А, то живі переходять через цвинтар, тихо обережно, щоб не порушити спокою мертвих. Вони боять ся тайни могили, їм моторошно, їм невідомо, що там.

„... Але я знаю... Я спокійний і байдужий, як і сі могили, сирі та холодні... Я живу і почуваю тільки тут... А чи був же ти там, знаєш?..“

Вийшов на просторе. Сонце вже стояло над вечір і жовтогарячим промінням освітлювало на могилі, свіжій, чорній жіночу

чорну постать. Вона втирала сльози, схилена над могилою, стоячи навколішках.

„...Мабуть чоловік похований... Що то за поміч слізьми... та й нащо?“

Повернув ся й ішов під дерево, між могили. Увійшов через дверці в огрядці в середину. На парі могилок слав ся барвінок, у боці стояла лавка, сїв, а думка далі снувалась.

„... Нащо ж ти було плачеш, коли врїжеш ся бувало малим?... Привикне людина до чогось і відірватись зразу не може без болю. Ось одніми людині віру в душу, і зараз же сами вмруть тисячами, мільйонами... Ми так віддаємо ся фікціям“...

— А ви тут? Я вас шукала — шукала, аж утомилась. Ви так замислились, що мені боязко було й підходити. Перебила вам?“

— Нічого, се краше...

— Знаєте, мені тут не подобаєть ся: якось тут сумно, тихо. Ходімо на просторе, квіток нарвімо на могилах“.

— Воно так-таки, сумно; тільки мені більше думно“.

— О, ще надумаетесь. Ходімо“.

— Тільки я квіток рвати не люблю, та як і другі рвуть, то не подобаєть ся: квітки тоді вже не квітки, а забавка, сіно“.

— Ікий же бо ви! Що то й за квітка, коли її зірвати неможна? Ось наприклад, чудова квітка.

Вона нахилилась зірвати рослину, але він не дав.

— Нехай вона прикрашує мертвим могилу, ви ж однак її кинете“.

— Як зівяне.

— От... се символ із життя.

— Що там із життя! То квітка, а то життя, людина.

В ту мить забігла, нарвала й обсіпала його квітками. Стало й нїяково, що не встиг припинити зривання, і приємно, що вона посипала ті квіти на його.

— Ах ви ж! Що робите?

Навіть не обернув ся, як вона вже знову в иньшому місці нарвала й сипнула на голову, обличче.

— Ось що, о!

Він зірвав ся з місця й кинув ся за нею. Вона по дорозі на швидку хапала квітки й кидала йому в лице. Далі він і сам почав робити те саме. Бігали, обоє обсіпані пелюсточками різнокольорових квітів, їх жовтеньким порошечком.

— А ви нащо зриваете? Ага! От же вам за те, от вам.

Сипались головки квіток з обох боків. Потомлені вибігли на просторе. Раптом стали обоє одно проти одного й дивились, мов

пуперше бачили ся. По пучку квіток у руках у обох. Замірились і замісць кинути квітками, обнялись.

Кругле, велике, червоне сонце, що було вже над землею на край-небі, ще більше посипало червоного проміння на пару людей, що стояли обнявшись.

Од кльомб на могилах росходилося пахуче диханне квіток, а дерево тихенько шепотіло про таємниці мертвих, дивлячись на дві живих постаті. В останнє бризнуло сонце на верховітте та на монументів і людей, і сховалось за горою...

Ах! і ся чудова картина була тільки гармонійним додатком до поезії смерти, що роскидала кругом свої дивні, меланхолійні сюжети...

ЮРІЙ КМІТ.

Бернштерне Бернзон.

Бернштерне Бернзон помер... Смерть добирала ся, добирала, аж дня 26 цвітня 1910 р. таки перемогла сильний організм. Його кінчина викликала по всіх-усюдах щирі спочування, важкий жаль, головно в усіх угнетених, поневолених та окрадених зі своїх належних прав. Сі знову, що торгували правдою, що наживали ся добром других, що фальшували сучасність і минулість для свого упривілейованого становища, відітхнули вільнійше; утаена втіха пролетіла по їх естві, що не стало сторожа правди і невідкупного местника всякої кривди. „Європа, писав свого часу Брандес, знає Бернзона як великого поета. Для Норвегії він більше, ніж поет. Для свого народа писав не тільки гарні повісти, пісні і драми, але щоденно жие з сим народом, є з ним у постійних зносинах. Уміючи писати найтонші, найніжнійші поезії, Бернзон не залишує і найгрубшої роботи, праці публіциста і народнього бесідника тоді, коли поборюваннем похибки і брехні, поширюваннем звичайної, але ще непризної правди, причинити ся може до морального або політичного розвитку норвежського народа. Від його віє житем. Де пройде його дух, там зринає самопізнання і любов правди, там пропадають народні похибки, там виростає заінтересованне духовими чинниками, публичними речами, а до того витворюєть ся здорова віра у свої сили. Бернзон зрозумів завданне поета в найширшому розумінню свого слова“ *) Сими величними чинниками кермував ся поет і поза межами своєї країни. І тут являєть ся Бернзон нестрашимим борцем за правду, за повне визволення індивідуума і поневоленого народа; домагаєть ся повних необкрое-

*) Moderne Geister.

них прав для його розвитку, стає завзятим противником брехні і облуди.

Ся цінна риса людяности в поета була причиною, що нелукавий жаль визвольних елементів супровожав його до могили на вічний спочивок по тяжкому труді. Таких спочувань і такого жалю не вилято над домовиною другого велитня Норвегії, над домовиною Ібзена, а й бо й їх шляхи розійшли ся. Ібзен відокремив ся від „юрби“, він найщасливіший, коли „стоїть одинцем“, коли крізь призму символів малював похибки, брехню, облуду та розсівав величні ідеали, своєю творчістю, яку зосереджував у одному напрямі як драматург. Бернзон знову кидав ся в найбільш розбурхані філії життя і се жите вказувало йому, що треба робити, тим то й діяльність його різнородна. Бернзон являєть ся новелістом, повістярем, ліричним поетом, драматургом, публіцистом і бесідником. Як різнородне жите, так і ріжноманітна його діяльність. Се признав і Ібзен у листі з 1882 р. ч. 162, що був привітним письмом на двадцятьпятьлітній ювілей письменської його роботи: „В історії стоять твої твори в першому ряді і все там будуть стояти. Коли б я одначе хотів означити який напис мав би колить отримати твій пам'ятник, то я вибрав би слова: Його жите було його найліпшою поемою“.

Літературну роботу Бернзона ділять на два періоди: на романтично-релігійний, що починаєть ся одноактівкою „Між битвами“, яка вийшла друком у 1858 р., і тягнеть ся аж до р. 1874, значить, по появи твору „Банкротство“. Від тепер іде другий період: реалістичний. В тому першому періоді появили ся твори: *Synnöve Solbacken*“, мужицькі оповідання; драми: „*Halte Hulda*“; „*Король Сверре*“ (1861); трильоґія „*Sigurd Slembe*“ (С. лихий — 1862): перша частина „Перша утеча Сігурда“, написана п'ястоповими ямбами; друга частина „Друга утеча Сігурда“ і „Поворот Сігурда“ написані прозою, стилем так званих „*saer*“; „*Марія Стюарт у Шотландії*“ (1864); комедія „*Новоженці*“ (1865); „*Sigurd Forsalfar*“ (С. ерусалимський путник — 1872). До сього періоду треба ще зачислити епічну поему в п'ятнадцятьох піснях „*Arnlfot Gelline*“ (1870) і збірку „*Вірші і співи*“.

На сї писання мали визначний вплив родинні обставини. Як син сільського пароха (ур. 8 грудня 1832 р. в Естердалю) пізнав дику й непривітну природу своєї країни, як теж і її красу та приманливість. Наслухав ся народніх оповідань і пісень про геройські подвиги давніх предків, надивив ся на різні події й ситуації з мужицького життя. Все те доповнив опісля відповідною лектурою, головно етноґрафічними збірниками. До сєї чисто льокальної риси долучуєть ся патріотичний чинник. По зложенню екзамену в Християнії стає театральним критиком, хоче усунути зі сцени твори Данців, а на їх місце поставити норвежські. Сим робом витворює біля себе однострумний гурток, а з другого боку зринає теж гурток противників. Іде сміло, відважно, з молодечим

завзятем, на ніщо не зважає... За його отже заходами входять на рідну сцену перші твори Ібзена. „В тім часі читав твори Гайберга, Сібберна, Кіркстаарда, — а трохи пізнійше почав поглиблювати твори Грундвіґа. Наука Грундвіґа про „веселий християнізм“ заінтересувала його як антитеза до понурого пієтизму його родинних сторін, а знову міцна віра Грундвіґа мусіла зайняти ум, так типово північний, а з Європою необізнаний, вірою у високі здібности і в місію скандинавської півночі“ *). Се теж було товчком, що Бернзон бере участь у поході скандинавських студентів 1856 р., що поклав собі метою злучити в одно племена Скандинавії та вказати на важну місію, яку мала вона сповнити перед зіпсутою Європою. Похід незвичайно розворушив молодого Бернзона і настроїв його вельми патріотично. Величні вражіння перехрещували ся в його уяві, а дійшли до вершка сі настрої, коли дівчина подала йому лавровий вінець, який він собі зараз уложив на голову немов би яка сила підшепнула йому, що він призначений до сповнювання великих завдань у житю. Гарно описав Бернзон сю подію в творі „Як я став поетом“. Настрої, винесені з сього студентського походу, заставили його забрати ся до літературної роботи. Зараз написав „Між битвами“, невдовзі прийшли мужицькі оповідання „Symöve Solbakken“ і драма „Halte-Hulda“. Вже сі перші писання звернули увагу на себе деякими ориґінальними рисами. „Між битвами“ стоїть у генетичному звязку з розпочатою кампанією проти театральних звичок і традицій. Вона йде в повний розріз із прийнятим методом сучасних писань. Стиль відмінний. Досі панував бомбаст, вишукана, неприродна елеґанція. Бернзон взорує свій стиль на людовій скарбівні: на старо-ісляндських саґах, героїчних оповіданнях. Стиль його прецизний, природний, спокійно-ешічний, легкий, невимушений.

Герої Бернзонових річий носять виразні риси самого автора. Чують у собі вроджений нахил стати провідником народа, хочуть дійти до власти і сили, щоб опісля принести щасте своїй країні; прямують до назначеної мети безпардонно, невмолимо і завзято; не слухають криків, насмівів і лайки; усувають перепони, прояснюють непорозуміння, не зважають на клопоти, ідуть, приносячи иноді й жертви, щоб під кінець могли другі про них сказати: „Таки було се добре, що він хотів“. „Як Бернзон у театральному спорі стояв просто, переслідуваний, висміваний своїми противниками, в своїх замірах незрозумілий, так теж король Сверре (герой першого твору). Як король Сверре дійшов на останку до перемоги, так теж і Бернзон, бо вони оба бороли ся за добру і велику справу, як король Гекон Ібзена, бо вони вірять у свою перемогу, як і сей... „Між битвами“ була перша правдиво норвежська штука. Як

*) Brandes, Moderne Geister.

Лессінг уложив свої теорії і опісля як пробу для прикладу написав твір, так зробив Бернзон, він, що домагався норвежської театральної штуки. Стоячи глибоко під впливом ісландського стилю саг і під впливом психології ісландського прозаїчного оповідання, стрінув норвежський стиль. І поглибив його, злучуючи його з мовою і манерою мужиків, яких знав зі своєї молодости. Головна характеристика цього стилю — маломовність його мужиків. Се схоплено з життя, але і старі ісландські мужики були такі, воно взагалі прикмети мужика, однак рідко з таким майстерством зазначена *).

Гарна теж драма „Halte-Hulda“. Герой стоїть під впливом двох жінок: демонічної Гюльди і незвичайно ніжної та меланхолійної Свангільди. Невмолима Гюльда спричинює йому смерть і собі в жарких полоніях. Ця драма написана білим віршем. Уже тут бачимо в ньому великого ліричного поета. Тут розсипане велике багатство прелищної лірики, яка може рівняти ся з найпершими майстрами в тому напрямі.

За найкрасшу та найліпшу річ з цього першого періоду треба покласти мужицькі оповідання. Автор показав себе великим обсерватором мужицького життя, знав ударити в такі струни душі, до яких досі ніхто не прикладав руки. Бернзон став порівнювати риси селянина, якому приглядав ся сам уважно, з прикметами, які стрінув у народній творчості; лучить свої помічення з характеристикою, знайденою в усній словесности; виже сучасність з минулістю; намагається увійти в душу сучасного і давнього мужика, первісного мешканця, яка понайбільше виявляла себе в „спорах, вбивствах, кровавій пімсті, підпалах, принагідних мандрівках і геройських учинках“, старається порозуміти генетичний їх звязок. Перед нами стає первісна душа з демонічними нахилами і пристрастями і сучасна душа, убагороднена християнством, з гарними бажаннями та величними змаганнями. Возьмім пр. Торберна, Арне, рибарську дівчину. Торберн і його окруження носять у собі багато первісних чинників, грубоватих, понурих, замкнених, недовірчивих, Арне — се розніжнена, розспівана натура; в його серці зароджується міцне бажання вирвати ся з тісного, понурого місця. Прошу прочитати чудову його пісню „Понад високі гори“, а розкриється, як на долоні, душа цього розміряного молодця. „Хочу полетіти геть, геть за високі мури! Тут так тяжким кроком іде мій час...“ Йому ввижало ся, що коли б тільки міг вирвати ся зі свого дому, а там розвернули б ся його сили й спосібности і він довершив би щось велике, значне... Але на перепоні велика любов до матери. Посеред цього розсіяння, неспокою та приготування в далеку дорогу стрічає Елі, гарну дівчину, яка тепер зайняла вповні його єство, його уяву. Проміння любови від-

*) В Kahle, Henrik Ibsen, Björnstjerne Björnson und ihre Zeitgenossen.

роджують його в нового чоловіка. Пропала туга за чимось далеким. Що було непривітне, перемінило ся в одному моменті в гарне, приємне і миле. В рідному місці віднаходить тепер щось таке, що його займає, манить і привязує до себе...

І в „Рибарській дівчині“ змальована майстерно туга за чимось висшим. Донька рибаря забажала стати визначною артисткою, тим то зусильно трудилася, щоб дійти до успішного кінця...

„В сих мужицьких оповіданнях, говорить проф. Кале, висловлюється повне довіре Бернзона у здорову силу мужицького стану. Поодинокі особи переростають своє окруженне, розвивають багату, корисну діяльність; звичайний хлопак-мужик стає замітним господарем, дівчина рибаря доходить до вершини штуки“.

З драматичних писань сього періоду треба покласти на першому місці двоактову комедію „Новоженці“. Тема ської штуки: міцна любов молоді жінки до своїх родичів, яка спроваджує конфлікт між нею і її чоловіком. Лявра віддала цілу душу, ціле своє ество своїм родичам; вона не може навіть порозуміти, як можна ще когось иншого любити. „Я знав про се, говорить Аксель, муж її, що Лявра дитина, думав одначе, що коли наблизить ся любов до неї, зробить з неї жінку. Дарма — не наблизилася, а душа її, як чаша цвіту, замєнена, а його не можу розвинути“. Аксель не може сього стерпіти, аби Лявра цілу себе віддавала родичам. Придумує, що чинити? Порішив розлучити її з родичами. Забирає отже жінку з села від родичів до міста, де уряджує помешканне для неї саме так, як у родинному домі. Але і тут не зроджується в неї подружня любов. Туга сповиває її серце. Родичам не описує свого горя, оббріхує їх. Аж по році під впливом уданої любови своєї товаришки Матильди до Акселя зроджується в її серці заздрість, а з заздрістю любов і нове позиття...

Тема незвичайно цікава і часто трапляється в життю. Тло добре обмальоване. Богаті родичі стратили всі діти, полишила ся їм тільки одна донька. Тремтіли над нею, щоб що зле не найшло на неї, всі чуття пересляли на неї; вона була всім для них; поза нею вони не знали нічого і не хотіли знати; бажали її затримати все біля себе; не могли навіть уявити собі, щоб Лявра мала коли розстати ся з ними. Лявра виростає в надмірі своєї любови; вона звязує її як найтісніше з родичами, так що все инше стає безінтересне для неї. Велика отже трагедія мусіла відгравати ся в серцях родичів, коли почули від зятя, що він єдину їх дитину забирає до иншого, далекого дому...

Є річи в сій штуці, які потрясають та викликають міцне вражінне, але є річи, що ослаблюють його. Поважні закиди підніс Брандес. „Сам собою насуваєть ся глядачеви запит: невже Лявра на початку штуки є жінкою Акселя в цілім того слова значінню, або чи не є нею?

Мусить бути його жінкою, бо байдужність її не дозволяє догадувати ся аби вона не була нею, а одначе не може бути його жінкою, бо коли б була нею, трудности дали б ся усунути і зродило би ся чуте само собою, без усього того крику перед усіми тими свідками. Але другий важнійший ще закид можна піднести проти перепровадження теми. Як Аксель, натрудивши ся чимало, аби забрати Лявру з рідного дому, може бути так слабий і дурний, аби дозволити забирати частину сього дому, в особі Матильди? Адже без неї пішло би все лекше і скорійше. Правда, при кінці штуки дізнаємо ся, що без неї подруже було б ніколи не порозуміло ся, одначе се не дуже промовляє до переконання, на кожний спосіб неолодно. Головне завданне поета лежало виказати, що двоє молодих стає подружем без чужої підмоги; що якась *deus ex machina* пише повість, не подаючи авторства, що зміст сеї повісти, заснований на подіях новоженців, так їх перестрашує, що спроваджує згоду: все се лиха розвязка пляну“. З виведених осіб найвлучнійше зображені отець і мати.

„Короля Сверре“, трилогію „Лихий Сігурд“ і „Марію Стурт у Шотляндії“ не можна назвати правдивими драмами. Се радше драматичні оповідання. Драми: „Король Сверре“ і „Лихий Сігурд“ виходять з одного заложення: герої їх пройняті як найкращими бажаннями, хочуть дійти до влади, щоб опісля здійснити свої пляни для добра вітчизни, одначе важкі перепони ломлять крила і вимітують їх поза назначений шлях. В серці пр. Сігурда горить велична туга* дійти до влади, щоб опісля створити щасте для Норвегії, щоб зазначити своє жите гарними ділами, щоб полишити по собі невмирущі сліди, але пасербний брат Гаральд зраджує його; за се зрадника постигла смерть, але й жите Сігурда зломане, внутрішня боротьба спричинює йому невисказані муки і страждання...

Драма „Марія Стурт“ мала б чималу вартість, коли б головна героїня була належно зображена, але особа її губить ся між иншим багато нагромадженим матеріалом. Навіть Брандес, який ставить сю драму дуже високо, признає, що риси характера невизначні. Марія зображена як істота, якої таємна натура проявляєть ся в двох противних собі бігунах: у повній слабости і повній силі жінки. Доля її зависить на стілько від її уособлення, на скільки ся слабість условлює її силу над чоловіками, а ся сила пропадає в таких обставинах і даному часі.“

Масова еміграція до Америки мешканців Норвегії затрівожила Бернзона і подала йому товчок до написання історичної драми „Сігурд, ерусалимський путник“, де зображена доля двох братів: спокійного і авантурного. Провідна гадка, головний клич сеї драми висказаний в сих словах: „Коли пожертвуєш военну славу задля народа, то вчиниш найбіль-

ше, що вчинити можеш... Отак, є деякі місця, де легше жити, ніж тут. Але як я далеко подорожував, то таки не бачив я народа сильнішого і проворнійшого — отже й жите тут не мусить бути так мізерне“.

На закінченне огляду сього першого періоду треба ще сказати кілька слів про поезію Бернзона, головню про лірику, яка ставить його в рядах найвизначніших майстрів того напрямку. Поет показує не аби яку силу в віддаванню вражінь і настроїв, які творять природа і ріжні події. Найкращою з тої царини — се пісня „Туга Арнльота за морем“. Я не читав іще так майстерного змалювання меланхолії, мрійности, таємности, повсякчасного поворушування філь, могутньої сили „закрити всі зітханя“, заспокоїти ненаситну тугу, вгасити „жар серця“, мовчальности, холодної байдужности, які викликає море в уяві вразливого чоловіка... Поет кількома штрихами, кількома рисами вміє добути весь чар, усю приману та пишноту, які містять ся в природі. Бернзон ударяє в ріжні струни: настроєві описи природи, патріотичні пісні і принагідні вірші. По моїй думці, найгарнійші річи сї, що підходять під склад людової пісні, а які розсипані по його новелях і драмах. Щирість, сердешність, невимушеність, простота, велике багатство образів, легкість, мелодійність, прецизність — се найважнійші прикмети Бернзонової лірики, з яких кожда манить своїм питомим чаром... Його людові пісні, говорить Брандес, відзивають ся найщирійшою правдою. Його патріотичні поеми стали народніми піснями. Його немогі описи і старопівнічні монольоги відзначають ся так докладним тоном стилю старинної півночи, якого Еленшлегер і Тегнер не зобразили ніколи. Прошу пр. відчитати драму „Гульда“ коротку, в людовому діалекті написану поемку, про яку Модеганц говорить справедливо: „В норвежське літо, що не знає соловів, зима суворо заглядає в пісні Нільса Фіппа“. Ся пісня — се рід баляди, яку поставити можна побіч „Короля вільх“ Гете. Се звичайне оповіданне про малого хлопчика, що губить чоботи, які хоронять його перед снігом, і, тягнений силами глубин, поринає в снігу. Звичайна ся пригода зображена з так великою силою уяви, що записує його в памяти раз на все: головню острахом проймає кінцева строфа, в якій на поверхни снігу полишили ся вже тільки оба довгі чоботи...

З поміж усіх инших коротких композицій Бернзона треба вкінці виріжнити монольоґ п. з. „Берґліот“. Се скарга жінки вожда з причини вбивства, довершеного на її чоловіці Енарі Тамбарскельві і одинокім її сині. Посеред новочасної репродукції старопівнічної поезії не знаю нічого, що зробило би таке вражінне, як під такт повторювані слова Берґліоти, якими промовляє до візника, що відвозить труни :

- Їдь вагом, бо так Ейнар усе їхав.
- А до дому й так вчасно вернем.

Перший вірш малює з пречудною простотою спокій і гордість забитого вождя, другий містить у найкоротчих словах горич осироченого життя“.

Коротка характеристика Бернзонової поезії була б така: Поет знає людське серце і знає теж де брати йому відповідні тони, належні мелодії.

Бернзон під кінець першого періоду почав робити вражіння, що вже виписав ся, що стають слідні деякі повторювання. Прихильники побоювали ся, що його талан змарнується, затратить ся. Не видко було сюжетного і ідейного розвитку; світогляд не поширював ся і не поглиблював ся. Дехто закидав йому вузкоглядність, наївність і дитинячість. По мойому, се, що не було в його писаннях глибоких, філософічних ідей, суспільно-політичних питань, етичних проблемів, не велика шкода, бо не в тому головне завдання артиста. Важне було се, що Бернзон не проявляв європейського літературного вишколення, з того виринчала біднота тем і при збираного матеріалу. Вказувала ся конечно потрібка відсвітити себе, збогатити розум і уяву новими вражіннями, новими матеріалами... Поет і сам мабуть відчув се, бо почав обїздити свою країну з відчитами, щоб призбирати деякий гріш до виїзду за гряницю. По двох літах своєї проїздки (1872 і 1873) виїхав ся до Італії. Пробував у Фльоренції, Римі, а відси перебрав ся до Тиролю. Тут розвернули ся нові духові шляхи перед тим... Зазнайомив ся з писаннями Стюарта Мілля, Дарвіна, Макса Міллера, Штайнталя, Тена і ин. Вони поширили його світогляд, сюжети зринали в його уяві один за одним. Відвертаєть ся від романтичної минулости, а звертаєть ся до критичної сучасности. Бере під розвагу сі річи, сі ідеї, які були на денному порядку, інтересуєть ся актуальними питаннями і ріжними проблемами. Все те стоїть отже у тісному звязку з писаннями другого періоду, що пронесли імя Бернзона далеко поза границі Норвегії...

З заграниці прийшли два театральні твори, що носили на собі сліди нового напрямку: „Редактор“ і „Банкротство“. В першому виступає автор з острою сатирою проти зіпсутя преси. Може автор у дечому трохи переборщив, а то в тому, що на редактора консервативної партії нагромадив самі грубо чорні тіни, а на провідника поступової партії самі добрі прикмети. Штука замітна лише тим, що має за тему актуальну, сучасну річ.

Більш талановито написана друга штука „Банкротство“. Композиція препишна, обмальованне характерів вельми влучне. У всьому видко сміливий розгін, який не зменшуєть ся в половині дороги. Автор виводить нам тип поганого спекулянта, що не жахаєть ся нічого, щоб ратувати підорвані, обдовжені інтереси. Сей твір підбадьорив незвичайно прихильників Бернзона і звернув очи Європи на його.

По „Редакторі“ і „Банкротстві“ прийшла драма „Король“ (1877), де автор виступає проти дідичности королівства. Ся інституція повинна змодернізувати ся, улягти основній переміні. До сеї переміни склонюють ся сам король, який хоче впровадити до своєї родини і до свого правительства людей з низших верстов. Але його змагання покінчили ся нещасливо для него і його нареченої. Упривілейована верства з одного боку, а з другого підюджена темна юрба мали ще досить сили, щоб зломити сміливих реформаторів та спинити демократичні течії. Драма написана гарно, події розвивають ся з логічною і психологічною конечністю. Штука мандрувала десять літ, заки зайшла на сцену...

В 1879 р. вийшла драма „Нова система“, якої провідна гадка: царствованне правди. Молодий інженер веде завзяту боротьбу, щоб впровадити свій залізничий винахід, бо сей винахід, який впроваджено, добрий тільки для кишені генерального директора, а краєви спричинює безповоротні грубі видатки. Залізна консенквенція, і молодецьке завзяте інженера робить де-яке вражінє, інші речі в сій штуці вийшли слабі.

Драми „Леонарда“ і „Рукавичка“ — се недошошені річі. Широко діскусії, без належного психологічного розвитку. В першій темою подвійна мораль: инша для мушчини, инша для женщины. Для мушчини з тими самими гріхами, що і в женщины, а може й більшими двері відчинені всюди, а для неї зачинені; инакше поведать ся супроти мушчини, а инакше супроти женщины... Друга драма задня своєї теми стала широкозвісна в літературі. Як знають Нору Ібзена, так теж знають Сваву Бернзона. В сій драмі обговорена тема дівичтва для обоїх сторін: для молодця і для дівични. В подружє мають увійти обоє непорочні, чисті, з доношеним вінцем. Свава довідуеть ся, що її суджений мав уже зносини з якоюсь женщиною, тим то зриває заручини і кидає йому рукавичку в лице.

Найбільш звісна річ з драматичних пісень Бернзона се його драма „Понад наші сили“ (перша частина з р. 1883; друга частина вийшла 1895 р.¹⁾) Доля її схожа в де-чому з поемою „Марія“ Шевченка, а то в тому, що ріжні люди підсувають їй ріжні провідні думки. Згадаємо про оден висказ, який приблизно, з більшими або меншими додатками може бути сінтезою всіх инших. У передмові до німецького перекладу бібліотеки Рекляма читаємо: „Понад наші сили“ обговорює драматичність віри в чуда. З бажаня чуда, не віруючи в чудо, виринають питомі противности та суперечности, які не найшли повного вирівнання ані в поемі, ані в поета“. Я не беру ся конструовати провідної думки, але беру під розвагу се, що написане. Маю перед собою пароха Адольфа

¹⁾ Переклад в ЛНВістнику, т. XII.

Замба, що хоче бути правдивим християнином, не тільки в словах, але і в ділах. Невже християнство, говорить парох, щось неможливе? Чи тільки люди не зважують ся на се? Коли-б лише оден зважив ся, чи не спробували-б тисяч інших? І я почув, що сей оден мушу бути я. Думаю, що кождий повинен спробувати се. Без сього не може бути віруючим. Бо вірити, значить, знати, досвідчити, що віра може все“. Позабув за себе і за свою рідню, а віддав ся в повні для других. Коли прийшов до парафії, віддав цілий свій великій маєток між тих, що потребували; бувало таке, що останній кусок віднімав від рота жінці і дітям, а віддавав бідним. Спочивку не було в нього. В його міцна віра в силу молитви. Милями спішив до хорих, молив ся над ними горячо і привертав їм здоровля; його не спиняла ні північ, ані лиха хвиля, ні голод, а ні холод, а ні безмежне утомленне, спішив і ніс нещасливцям чудодійною молитвою ратунок. „Він ходив по горах у мраці і блукав три дні, без страви і питя. Шували за ним і принесли його до людей. Але в найблизший тиждень хотів знову в мраці зробити сю саму дорогу. Бо оден хорий ждав його! Йому бракує вповні змислу для дійсности. Він не бачить нічого, крім того, що він хоче бачити. Для нього пр. немає нічого злого в чоловіці. Значить, він бачить зле, але не журить ся ним. „Я тримаю ся того, що добре в чоловіці“, говорить він. Для всіх він вельми толерантний“. Уздоровлює всіх молитвою, тільки своєї жінки не можевилічити. Вона знеможена надмірною працею лежить від кількох літ на постели, прикована тяжкою хоробою, а від кількох тижнів не може ані трохи заснути. Адольф жде своїх дітей, аби спільно з ними помолити ся над Клярою. Але діти заявляють, що не мають віри, бо ходячи по світі, не стрінули ані одного правдивого християнина. „Тільки сього, говорить син, найменую християнином, що научив ся від таємниці досконалости і по її вказівкам поступає у всьому“. Зворушений і збентежений сьєю заявою дітей забираєть ся, сам до сього великого діла. Його молитва робить чудо і хора засипляє, а опісля, встає і йде напроти свого чоловіка, що вертає з церкви. Вона простягає свої руки до його, паде йому обійми, а по хвилі падає нежива. Ся напрасна смерть так переразила Адольфа, що й він падає неживий.

Се трагедія чоловіка, що забажав творити щось надлюдське, але се вийшло понад його сили. Не умів, чи не хотів уміти відрізнити природне від надприродного... Замітні його слова: „Я тільки чоловік чутя“. І сей надмір чутя мусів спровадити катастрофу...

Майстерне змальованне долі сього чистого, чутливого, фантастичного ідеаліста робить величезне вражінне. Його подружне пожите зворушує до краю... Важка трагедія, відгравала ся в душі Кляри. Жити в

повному занедбаню, дивити ся на недолю своїх дітей, зрестись усіх приємностей життя, щоб тільки не ставати перепоною подругови в альтруїстичних змаганнях — се все мусіло завдавати важкого внутрішнього болю. Одначе любов у неї не погасла до Адольфа. Ганна, сестра її говорить: „Кляра! Ах, як ти тепер тут лежиш! — Пригадуєш собі, як ти ніжною та втішною особою була ти колись?“

„Ми дві різні натури... Подумай собі, що в нашім домі не чути було ані одного твердого слова. Ані одної так званої сцени! Хто міг би йому противити ся, де нема нічого, тільки доброта, тільки пожертвування для других?“

Є от і де-які сценічні моменти, що побільшують дізнане вражіння: голос дзвонів, напружена цікавість зібраного народа, цікавість, а рівночасно і збентеження дітей Адольфа...

В другій частині драми „Понад наші сили“ виступають полишені особи з першої частини. Головними героями являють ся діти Адольфа Занга і Кляри, Рахеля і Ілія, що унаслідили велике майно по своїй тітці, а перейшли до соціальної програми. Рахеля будує шпиталь за унасліджені гроші, а Ілія забираєть ся до поправи долі гірничих робітників, що тяжко карають ся по пекельних норах, а багатий фабрикант Гольбер пишаєть ся в розкішних палатах. Ілія не може спокійно дивити ся на сей нерівний суспільний поділ. Висаджує в повітре ціле зібрання фабрикантів, а при тому й сам гине. Одначе сим не поправила ся доля робітників, настав іще більший гнет. Полишена сестра забираєть ся инакше сповнювати соціальну програму. Вона починає від наймолодшого покоління, яке поперед усього стараєть ся відповідно виховати...

„Друга частина, говорить проф. Кале, не така повна сили, як перша, і не так артистично опрацювана. Одначе можна її поставити біля попередньої. Майстерно зображено, хоча може трохи за довго, збори фабрикантів, майстерно віддано, як страх смерти впливає різно на різні характери. З великою ніжністю введена любов брата і сестри, взаємна любов Рахелі і її вихованців, майстерно проведено антитезу між життям у норі і блиском панського дому, майстерно представлено характер самого пана“.

Рік 1898 приніс доволі гарну штуку „Павло Лянґе і Тора Парсберг“, яка наближуєть ся до типів, зображуваних у першому періоді. Маємо тут чоловіка, що намагаєть ся зайняти визначне становище, щоб обісля працювати успішно для рідньої країни. Одначе невмолима дійсність ломить його і вкладає йому револьвер до руки.

Дві дальші штуки, говорить цитована нами стаття проф. Кале, „Laborismus“ (1901) і „На Сторгові“ (1902) — се тільки варіяції про сю саму тему, як висказав ся сам Бернзон, се штуки сестер, а титул першої на-

даєть ся і для другої. І його „Daglanet“ належить сюди ж під де-яким зглядом. Усі три голосять похвалу праці. Перші дві штуки мають се спільне, що в тишину родини втискають ся темні, стихійні сили природи, які треба відперти, щоб діяльній праці, яку вони нарушили, відчинити знову вільне поле. В обох штуках ся демонічна сила втілена в жінці.. „Daglanet“ — се боротьба молодого зі старим, або, сказати-б докладнійше, молодих зі старими“.

Гарна, безпретенціональна, остання штука Бернзона „Коли цвите молоде вино“. Ся комедія подала нам влучний образ двох родин пастора Галя і його швагра Арвіка. Уся стійність твору, по мойому, в майстерному обмалюванню характерів і в препишному діяльогу. Маєть ся вражінне, що се не твір старця, але чоловіка в самому розгарі віку...

З початку ведеть ся розмова між дівчатами і пастором про подруже. Дівчата критикують його погляди, оперті на висказах св. ап. Павла; домагають ся повного визволення для себе, сліпі захвати й обожане не можуть мати місця в подружі. „Хочемо рівно-управнення. Отверті очі і вільна воля“. Ся розмова так влучно дібрана до їх темпераменту, віку і світогляду. Погляди зловлені на борзі, тим то пізнійше не придержують ся вони їх, й поступають навпаки.

П'ятдесятьлітній пастор Галь, вдовець, сватає шіснацятьлітню дівчину, доньку свого швагра Арвіка. Арвік знову нарікає, що від коли в його домі почали ся заручинові сходи, від тоді пропав його спокій; жінка вповні занедбала його, цілу увагу звернула на доньки, а навіть став підлюбовувати ся в кокетній донці Галя, яку наділив грішми і збірив ся поїхати з нею до Лондону. Але в останній хвилі отямив ся, повернув до дому, де взаємно виповіли собі подруги всю правду про занедбанне і опісля настало поєднанне...

Тепер звернемо ся до важнійших белетристических писань. Найінтереснійші річи, по мойй думці, сі: „Магнґільд“, новеля; роман „Коргові над містом і портом“; оповіданне „Волосе Абсальона“ і „Руки матери“.

В романі і двох оповіданнях виступають матери, що старають ся належним методом виховання ухоронити свої діти від лихих, атакістичних нахилів своїх батьків... Перед нами просувають ся світла й тіни, розвертають ся сумні драми, иноді зринуть веселі комедії, а опісля настає тяжка праця, щоб направити лихо...

Тема новелі „Магнґільд“ недібане подруже. Він старий, немічний, вона молода. Бідна, мужицька дівчина Магнґільд не здає собі справи з подружжя та виходить за старого, який навіть фізіологічно не може вдоволити її. Вона залюбила ся в сухітнику артисті. Настала для неї важка внутрішня борня. Що робити? Невже полишати старого? Трапила ся

товаришка і своєю порадою довела до того, що Маґніґльд рішила ся розірвати подруже.

Автор мабуть виходив з того, як се можна виміркувати з уриваних натяків при розстанню, що радше розірвати подруже, як поповнювати у ньому брехню. Та відай ся тенденція була причиною, що новеля з артистичного боку вийшла слаба. Маґніґльд у подружі стає вельми проворна, мудра, відкидає біблійні вислови, а вказує на чоло, себ то на розум, а перед подружем не робить ніякої застанови.. Все насильно підтягнене під ярмо тенденції.

Ся новеля споріднена провідною думкою з великим романом „На дорогах Бога“. І тут маємо недібане, страшне подруже, яке розв'язуєть ся і зав'язуєть ся на взаємній любови, взаємній симпатії і взаємному поважанню, і для того, по думці автора і введених осіб, не зійшло з Божої дороги....

Годить ся під кінець згадати про гарний роман „Мері“, перекладений і на нашу мову.¹⁾ Введена тут дівчина, за яку стараєть ся двох муштин. Другий пристав їй більше до вподоби. Вона ще перед вінчаннем, яке аж геть, геть на пізнійше відложено, віддаєть ся своєму любкови. Але любко не кермував ся ніякими величними почуваннями... Вона завважила се по проспаний з ним ночи, почула острый біль і забажала знайти полекшу в смерти. Приступає перший коханець, якого вона відтрутила, і хоче її ратувати, а навіть повінчати ся з нею. В її упадку не добачує він великої провини, бо вона йшла з найвеличнійшими почуваннями...

Так отже перейшов я в хронологічному порядку, усі майже писання Бернзона, аби вказати, якими ідеями і проблемами вони пронизані, з яких товчків і мотивів зринала його літературна діяльність... Не одно можна оспорювати, не одно можна опрокинути, але всі мусять ушанувати велику любов Бернзона до правди і справедливости. В його немає місця на безнадійність й песимізм! Найкрасша його прикмета — се чисте, людяне серце. Ся людяність зеднала йому симпатії гарних людей зажите, ся теж людяність, яка мінить ся чистими блисками в його творах, буде й по смерти їх автора заедно гостювати в себе згорювані, покривжені людські серця, та вливати в них горяче бажане життя...

Ся теж людяність подиктувала Бернзоні виступити в обороні потоптаних прав українського народа. Він то найперше забирає голос проти ославленого указу з р. 1876. Його слово пронесло ся широким відгомонам по сьвітовій пресі і вдарило в лице снх, що міцно не бажали собі того, щоб хтось з визначною, європейською маркою

¹⁾ В ЛНВ. за р. 1907.

зважував ся видвигати якийсь там народ на порядок дня і виставляти йому гарне свідоцтво на повний розвиток у кожному напрямі... Опісля звертаєть ся поет до других кривдників, себ то до Поляків, що в Австрії, конституційній державі, загороджували дорогу нашому народови до придбання належних прав; знімає перед очима Європи з їх голов блистячий німб, що буцім то вони перші і чисті борці за правду і волю свого й чужого народа. Під впливом свого людяного серця мусів він вивести перед очи поступових людей, перед очі цивілізованого світа острашні картини з величніх змагань нашого студентства в університетському ділі, які дійшли аж до судейського стола... Ворог затремтів під ударами грімкого, справедливого слова, корчив ся, вертів ся, оправдував ся, закривав, але не зміг вибілити плями... Ся оборона записана золотими буквами в сумній-невеселій нашій історії... Вона підбадьорила, підбадьорує і буде підбадьорувати щирих робітників за визвольне діло України; вона підняла підєм нашого духа і сповила нас величньою гордістю на успішне завершенне важких наших змагань... Думаю, що до такої самої вдячності супроти Бернзона будуть почувати ся й Словаки, бо й за їх гнет та поневоленне мадярським правлінням підняв поет голосний протест.

ВАЛ. ТАРНОГРАДСЬКИЙ.

РУСАЛКА.

Як дні—проходять літа...
 —Ні сонця, ні пригоди...
 Возьміть мене зо світа,
 Дніпрові, сині води...
 Возьміте, вколишіте
 Мене, зелені хвилі—
 І серце залишіте
 Їз німій своїй могилі...
 —Русалкою я стану
 З зеленою косою—
 Губить пливців з Лиману
 Дівочою красою...

ЕВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ.

Право до праці.

Зовсім коротко, начеб розходило ся о річ малої ваги, занотували деякі часописі вість, що з днем 2 мая с. р. увійшов в жите в Базилей закон про примусове обезпечене робітників на час безробітя. Так само майже безслідно в європейській публіцистиці прогомонів факт, що в саксонськїм соймі передано комісії внесене соціалістичних послів, щоби в Саксонї завести примусово по громадах фонди задля обезпеченя безробітних та щоб держава обовязана була давати безробітним працю при умисно на те організованих публичних підприємствах.

Політичну пресу, з її тандитною поверховністю в реєстрованю проявів суспільного жита, мало — як бачимо з того — інтересує справа забезпеченя кожній одиниці права до праці. Нинішня преса — а маю тут на думці головню пресу щоденну, яка майже зовсім виперла иньші періодичні, але за те більш основно та совісно ведені видавництва — пливе тільки вершками, захоплює виключно найзагальнійші прояви політики й культури, а лишає зовсім на боці факти й змаганя, до яких розуміня потреба спеціальних відомостей та образования. Дневникарство, що дає нині усе, чим тільки може заінтересувати ся ум пересічної людини — від скандалу та хронікарських відомостей аж до повірваних інформацій з области астрономії та медицини — знаменито причинило ся до розширення інтелігенції серед суспільности, але з другого боку витиснуло на тій, так фабрикованій інтелігенції загалу п'ятно шаблону та поверховности. А велика шкода, бо через те суспільність немає в публичнім житю відповідної бусолі, немає духового керманича, який би вказував їй головні течії та змагання, і через те пропадає зперед очий загалу багато таких фактів з політичного й суспільного жита, які передовсім повинні звернути на себе увагу кожного просвіченого чоловіка.

До таких справ, що заслугоють на загальну увагу, належить без сумніву „право до праці“ — змагане забезпечити кождому чесний заробіток, а коли його без вини знайти не може, дати йому конечне удержане на час безробітности.

Соціална політика кінця минулого столітя займала ся головню охороною робітника на случай хвороби та каліцтва, унормованем часу денної праці та охороною праці жінок та нелітних, і можна сміло сказати, що на тім поли соціална політика свою ціль вже осягнула. Всі держави, які тільки зачисляють себе до держав культурних, мають заведе-

ні у себе норми правні шо-до охорони праці, а різниця може бути тільки в деталях, а не в самім принципі. Нині соціальна політика поступила вже крок наперед, а її клич — се забезпечене кожної одиниці на старість (або тревалу нездібність до праці) та обезпечене кожної одиниці перед наслідками безробітя. Отсе ті два русла, якими пливе тепер законодавча діяльність в області соціальної політики — тільки, що діяльність в першій напрямі, шо-до обезпечення на старість, пливе одним і певним руслом, а діяльність в другій напрямі розбрила ся на ріжнородні та дуже дрібні течії, з тої головної причини, шо справа забезпечення права до праці є вельми тяжким та скмплікованим проблемом соціальним, який в практиці можна розв'язати тільки всілякими посередними дорогами, а не шляхом одного та одноцільного по своїй ідеї закона.

Теоретичною стороною питання не буду тут займатися, бо се впадає в область спеціальних студій і по правді річ меншої ваги. Першим, шо порушив справу безробітних та проголосив т. зв. „право праці“ був звисний економіст Сісмонді ще в 20 роках XVIII століття, за ним пішли потім з важніших Марльо та Шефле, а в наших часах Адольф Вагнер та Георг Адлер. „Право до праці“, само по собі, не потребує навіть широкого аргументованя, бо нема людини, яка-б не признавала, шо праця належить ся кождому, як серед нинішних суспільних обставин одинокє жерело удержаня і засіб до житя. Суспільність опанувала нині цілу природу, втягнула все довкруги, шо має лиш яку-небудь творчу вартість і силу, в обсяг свого володіня і на всім поклала заразом свій заказ, своє правне „veto“ в відношеню до одиниці. Тільки через суспільність, в рамках її економічного та правного порядку, може одиниця добити ся до природи, до того жерела усяких засобів, з яких чоловік дорогою перетворуваня і праці дійти може до здобутя засобів задля свого істнованя. Індівідуум, якому віднято можливість праці і яке не має спромоги спожиткованя своєї творчої сили, висить нині у воздуху, засуджений на животіне, на поміч з ласки других, як-що не на цілковиту загибель. Заулки „люмпенпролетаріїв“, підземні нори великих „культурних“ міст, в яких примає голодом прикрита усяким лахмітем людська злиденність, дожидаючи повільної смерти, служить знаменитою ілюстрацією до сього желізного закона, який каже, шо серед теперішнього ладу без можности зарібку тисячам і тисячам людей нема також спроможности прожитку. Одиниця, позбавлена самостійних, власних знарядів праці, має нині перед собою в дійсности тільки ті дороги — або загибати, або вести розпучливу боротьбу з існуючим порядком правним і соціальним, шляхом злочину та власного морального за-непаду.

Капіталізм, пануючий всевладно в суспільности, довів саме в останніх часах безробіте до стану великої та хронічної суспільної недуги. Той капіталізм викликав концентрацію продукційних засобів в нечислених релятивно руках, а з другого боку „визволив“ робітника із усіх варстатів праці та зробив його роботу, творчу силу звичайним товаром, який мусять собі шукати збуту на торзі, або нидіти без пожитку, лишаючи робітника без найпотрібніших засобів до істнованя. А між тим кожда людина має рівне право до богатств та засобів природи, як знов з другого боку, суспільність, що змонополізувала средства продукції в одних руках, не має права засуджувати своїх здорових та охочих до праці членів на загибель. Обовязок стати того рода членам суспільности в потребі, дати їм працю, а коли се не можливо, забезпечити їх перед страшними наслідками безробітя впливає отже сам із себе.

Вкінці й людські, чисто гуманітарні почуваня, лишаючи на боці всяку теорію, промовляють за суспільною помічю безробітним, бо нема хиба нікого з інтелігентних людей, який би не признавав, що охорона перед наслідками безробітя стає нині конечним вимогом найпримітивнійшої гуманітарної етики та соціальної справедливости. Кождий інтелігентний чоловік здригнеть ся певно на саму думку, як можна в наших часах, в ХХ століттю, кидати на дно суспільности цілі маси людей охочих та спосібних до праці тай їх безвинні родини, не даючи їм спромоги та помічної руки, щоб ратували від загибели. Загальне признане суспільного обовязку в отсім напрямі виявило ся впрочім дуже наглядно також в дебатах, що вели ся доси на згадану тему в числених законодатних тілах, так що беручи сю загальну опінію на увагу можна сміло сказати, що не сам принцип, але його практичне переведенє є тою перешкодою, об яку розбивали ся доси майже всі заходи теоретиків права до праці та оборонці соціальної безпеки перед наслідками безробітя.

Що-до проєктів дотичних реформ, які належало-б завести в цілі охорони безробітних, то проєкти сї обертають ся головно в двох напрямках. Першою консеквенцією „права до праці“ було, що кождому потребуючому її належить ся безусловно дати працю, та що обовязок сей спадає в першій мірі на державу, як на найсильнішу нині та найширшу суспільну організацію. Думку сю теоретично пропаговано головно у Франції, а в новіших теоретиків промовляє за нею найенергічніше Юлій Вольф в своїй голосній розвідці „Die Arbeitslosigkeit und ihre Bekämpfung“ (Dresden, 1896). На жаль думка, щоб того рода обовязок вложити законно на державу, не устояла ся і нема взагалі вигляду, щоб при істнуючим ладі соціальнім дала ся вона коли-небудь перевести в діло. Держава нашого часу, або як то кажуть, держава „буржоазійна“ не є підприємцем і не в силі вести підприємства та публичні роботи в

такім обсягу, щоб могла дати приміщене й заробок кожному безробітному. Наша держава є в першій мірі організацією, політичною, адміністрацією, а не господарською спілкою задля ведення підприємств. Оскільки-ж держава веде справді підприємства та займає ся того рода справами, то вона неминучо обмежена загальними економічними кон'юнктурами й своїми фінансовими силами, підпадаючи заразом що-до числа занятого робітничого матеріялу та висоти зарібної платні тим самим законам подажі й попиту, що і кожде инше підприємство. Держава що перейшла-б отсі загальні межі, що вела-б роботи без огляду на запотребоване, аби тільки дати заробок усій масі безробітних, викликала-б в результаті загальну економічну кризу серед суспільности, а сама наразила-б себе певно на економічну руїну. Тай нині культурні, високо розвинені держави старають ся очисленні публичні роботи, щоб дати заробок безробітним — особливо в часі економічного застою, коли тисячі робітничого пролетаріяту не мають можности зарібку, але ся поміч держави тільки спорадична і не буває ніколи так широкою, щоб могла дати приміщене усім безробітним.

Проба признати „право до праці“ дорогою загально обовязуючого закона була зроблена доси тільки раз, в Швейцарії, але без успіху. Заряджене в згаданім напрямі поголовне голосоває (референдум) дня 3 червня 1894 року дало вислід некористний, бо більшість заявила се проти закона.

Неможливість вложити на державу обовязок, щоб дала працю кожному безробітному, звела в посліднім часі цілу справу на зовсім инший шлях — забезпечене робітника перед наслідками безробіт'я. Не йде вже о те, щоб дати роботу кожному безробітному, але о те, аби дати йому удержане на час примусової безробітности. Так поставлене питання не лишає по правді саму річ на боці, але посередною дорогою веде до далеко ліпших і значно практичнійших успіхів. Се метод, що не лічить самої недуги, не усуває існуючої суспільної аномалії, але хоронить одиницю перед її поганими наслідками. Беручи прирівнане з практичної медицини можна-б сказати, що приходить ся часом брати ся за лічене недуги симптоматичне, тому, що поборене недуги прямим способом показало ся неможливим. Так поставлена справа творить другу фазу в історії змагань до розв'язання питання безробіт'я — хоч і туди звернена діяльність, виправді одиноко на разі можлива, напотикає рівнож на дуже поважні труднощі та перепони.

Проект обезпеченя безробітних пішов слідом такого-ж, вже існуючого обезпеченя на случай недуги або каліцтва. Одначе між обома обезпеченнями заходить велика ріжниця, бо і терен обох значно відмінний — там входить в гру робітник, що пробуває в правильнім занятю у работо-

давців, тут елемент понайбільше здеклясований і непевний, викинений, так сказати, на улицу. Перша трудність, на яку тут напотиєє законодавець, се питанє, чи забезпечене має бути обовязкове, чи тільки добровільне. Друге питанє, ще тяжше, — хто має причиняти ся до плачення асекураційних премій і хто має мати обовязок давати ренту на випадок безробітїя. Про державу тяжко тут говорити, бо жадна держава не може прийняти на себе так ризиковного тягару. Остають ся отже тільки приватні союзи робітничі або громади. Громадам, правду сказати, ще найлекше вести асекурацію безробітних, раз тому, що заряд громади має найліпшу евіденцію із усіх що-до місцевого робітничого населеня, а також і тому, що громада знає також добре стан запотрібованя робітників на місцевих заводах промислових, і може оцінити, чи безробітному належить ся справді виплата ренти, чи навпаки та неможність найти працю тільки удавана, аби пожити і помігти собі якийсь час коштом асекураційного фонду. Те саме, що про громади, треба меньш-більш сказати також і про союзи та товариства робітничі, тільки ж що сі інституції не можуть розпоряджати так великими капіталами, а з другого боку обіймають вони з правила тільки робітників, які до сих інституцій, чи то товариств, належать, отже тільки робітників „зорганізованих“, супроти чого як-раз маса найбільшійшого, безпомічного пролетаріату, що пересуваєть ся від одного рода занятя до другого, а то і з місця на місце, остаєть ся без помочи.

Найзагальнійшою формою, в якій прийняло ся тепер забезпечене безробітних, се творене комунальних кас для безробітних та забезпечене системою Варлеца (Гентська система). Комунальні каси прийняли ся головно в Німеччині (тзв. Arbeitslosen-Kassen), з яких перша повстала в Кельні („Stadt-kölnische Versicherungskasse gegen Arbeitslosigkeit im Winter“) і та розвиваєть ся дуже добре, даючи поміч багато робітникам на час безробітїя. Каси комунальні мають велику будучність перед собою, наколи тільки сим касам держава давати-ме постійну значну поміч і наколи забезпечене в таких касах станеть ся для кожного обовязковим. На жаль, комуни не мають права змушувати когось до забезпеченя, бо се переходить їх законну компетенцію і тому прсф. др. Георг Адлер радить, щоб право громад заводити примусові забезпеченя було надане їм дорогою державного закону (гл. його „Vorschläge zur kommunalen Arbeitslosenversicherung“ в „Soziale Praxis“ Nr. 34 з р. 1896), бо тоді каси розпоряджати будуть значним капіталом той зможуть обняти всіх, що терплять хвилево під обухом безробітїя.

„Гентська система“ Варлеца прийняла ся головно в Бельгії і Франції, а полягає на забезпеченю безробітних в умисне на се організованих робітничих касах. До видатків сих кас, опертих на взірцевих ста-

тутах, обов'язані причиняти ся своїми додатками так держава як і громади (комуни). Крім забезпечення заведено в де-яких місцевостях за порадою того-ж Варлеца ще й спеціальні книжки ощадности для безробітних. Сей спосіб забезпечення полягає на тім, що кождий робітник може в комуні складати на книжку дрібні квоти для безпеки на час своєї безробітності, при чім комуна обов'язана зі своєї сторони доложити таку саму квоту, яку зложив забезпечений. Ощадностями тими може одначе робітник розпоряджати довільно тільки в часі незавиненої ним безробітності і се головна причина, чому того рода забезпечення на разі не удало ся. Що-до робітничих кас системи Варлеца, то в статутах тих кас докладно означено, хто може побирати запомоги і на який час ¹⁾. Касу на лад пропонованих Варлецом заведено найперш в місті Генті і звідси походить також назва системи. Гентська система знайшла широке примінене — як ми вже згадували — в Бельгії, а почасно також у Франції, Данії і Норвегії. В Норвегії дає держава касам субвенцію в висоті одної четвертини усіх випланих в році запомог, у Франції також субвенція виносить постійно 100.000 фр. на рік, а в Данії 250.000 к. Ось що роблять вже нині культурні держави задля помочи безробітним!

Інтересна річ, який оборот взяла справа забезпечення перед наслідками безробіття в Швайцарії. Тут роблено багато задля забезпечення робітників перед наслідками безробіття, але тільки в двох кантонах, Базилей та Ст. Гален, забезпечення переведено кантонально. Всюди иньше забезпечення важить ся з одного боку між комунами, а з другого між фаховими організаціями робітничими. Особливо сі послідні роблять дуже багато для забезпечення безробітних. Доволі інтересний показчик сеї праці трьома шляхами подає послідне чисто соціалістичної часописи „Der Kampf“ (ч. 9) з червня с. р.

Проф. Георг Адлер з Кіль (Kiel), про якого ми вже кількома поворотами згадували в сій статі, а який дуже багато причинив ся своїми науковими працями й публичною діяльністю до переведення забезпечення безробітних, зіставив в своїм часі (в відчиті виголошенім в Базилей в р. 1894) цілу програму діяльності для соціальної політики на поли охорони безробітних, яку звів до отсих трьох; після нього основних точок:

I. Даване праці при існуючих вже підприємствах (при помочи бірж праці, бюр посередництва праці, ведене статистики праці і т. п.).

1) Про сю систему згадував я вже принагідно торік в однім моїх оглядів „Із заграниці“. Варлець є також автором праці про забезпечення безробітних, якої заголовок: „L'assurance contre le chômage“ (1893).

II. Організоване нових підприємств і публичних робіт для безробітних комунами та державою (тзв. *Notstandsarbeiten*).

III. В кінці. Обезпеченє робітників перед наслідками безробітності.

Дві перші точки програми Адлера творять властиво оден спосіб боротьби з безробітєм, так що теперішня акція в ціли охорони безробітних іде по правді — як я вже замітив висше — двома головними дорогами, але про програму Адлера варто тут було окремо згадати, бо збирає вона в основних принципах все, що доси робить ся державами, комунами й приватними організаціями на поли охорони безробітного пролетаріяту.

З усіх культурних європейських держав найбільше справою безробітних в останнім часі займаєть ся Німеччина, і то так в осередку власть центральна, як і уряди провінціональні. Про внесене соціалістичних послів в соймі саксонським ми вже згадували на початку сеї статі, а внесене се зміряє по перше: до твореня примусових кас для безробітних по громадах (*Arbeitslosenfonds*) — друге: до обовязкового роздаваня комунами й державою робіт, тзв. „*Notstandsarbeiten*“. Внесене се передано в маю ср. комісії до зложеня справозданя і дуже правдоподібне, що се внесене, хоч би й в зміненій формі, буде вкінці прийняте. Подібну дискусію на тему охорони безробітних як в Саксонії переведено недавно-що за почином правительства також в Бадені і Гессені.

В Бадені урядило правительство спеціальну анкету в падолисті мнувшого року, а в Гессені розіслало квестіонар, дуже точно і совісно оброблений, задля зібраня матеріялу потрібного до переведеня обезпеченя безробітних дорогою законодатною. На жаль, квестіонар правительства приніс відповіди не дуже користні, оскілко мова йде про обезпечене безробітних самою державою, і як заявив недавно що в гессенським соймі міністер внутрішних справ др. Бравн, обезпечене безробітних спинить ся там на разі тільки на одних комунах. Вкінці треба ще згадати і про працю німецького центрального статистичного бюра, яке перед чотирма роками видало прямо капітальну річ из. *Die bestehenden Einrichtungen zur Versicherung gegen die Folgen der Arbeitslosigkeit im Auslande und im Deutschen Reiche* (Berlin 1906). В книзі сій представлено дуже точно все, що зроблено доси на поли обезпеченя безробітних в усіх культурних державах, так що ся книга може служити як показчик для кожного, хто тільки справою інтересуєть ся.

Клич, дати всякій людині працю і зарібок та охоронити цілі родини від завмираня з голоду та моральної деправації, є високим кличем, і коли дасть ся тільки сей клич в цілій можливій ширині перевести в діло, то буде се без сумніву одним з найкрасших успіхів гума-

вітарних змагань нашого часу. Інша річ, що правительства попирають справу забезпечення безробітних не так з гуманітарних, як радше з реальних, чисто практичних причин, алеж се не змінє факту, що забезпечене кожного безробітного буде великим гуманітарним ділом, так як і всі иньші доси переведені забезпечення людей праці, яких загальну користність і високу культурну вартість перечити годі. Не в мотивах ділань поодиноких кругів і партій, але в реальних успіхах та результатах для загалу лежить дійсна вартість усього нашого соціального законодавства.

СЕЛЬМА ЛЯГЕРЛЕФ.

Ельзаліль.

(Скарб пана Арне¹).

Пан Арчі переляканими очима подивив ся на Ельзаліль.

— Я чую, що се справжне волосся, Ельзаліль; як воно лагідно обгортає мою руку. Але звідкіля-ж се?

Дівчина сиділа і напруженим поглядом дивила ся на руки, широко розплющивши очи.

— Оттак точнісенько обмотали ся коси моєї названої сестри коло руки її душогуба — сказала вона.

При сім слові пан Арчі зареготав і швидко сховав свою руку...

— Ми з тобою лякаємо одно одного, як маленькі діти, Ельзаліль. Се просто скілька ясних промінів сонця впало на мою руку через шибку.

Але дівчина заплакала і сказала:

— Ось тепер мені знову ввижаєть ся, що я сховала ся за грубку і що я бачу душогубів при їх кровавій роботі. Ох, я-ж до останньої хвилини сподівала ся, що вони не знайдуть моєї любої сестриці, але під кінець, один з душогубів стягнув її з печі і коли вона хотіла вирвати ся від його, то він намотав на свою руку її коси і вдержав її. А вона впала перед ним на вколішки і сказала: „Пожалій мої літа молоді! Дай мені жити хоч-би стільки, щоб я могла зрозуміти, для чого я народила ся на світ! Я-ж тобі ніякого лиха не зробила, за що-ти

1) Докінчене, див. VI кн. ЛНВ.

хочеш убити мене? — Чого ти не хочеш дати мені жити“. — Але він не хотів слухати її і вбив мою бідну сестрицю.

Поки Ельзаліль говорила се, пан Арчі стояв, насупивши брови і дивився на бік

— О, як-би то могла я коли зустріти ту людину! скрикнула Ельзаліль. Вона стояла перед паном Арчі стиснувши кулаки.

— Ти ніколи не зустрінеш тої людини, сказав пан Арчі. Його нема вже на світі.

Дівчина впала на лавку і гірко заплакала.—Пане Арчі, пане Арчі, на що ви нагадали мені покійницю? Тепер я буду плакати цілий вечір і цілу ніч. Ідіть собі пане Арчі, тепер я не можу думати ні прощо инше, тільки про покійницю. Я буду згадувати, яка була добра для мене і як любила мене моя сестра.

Пан Арчі ніяк не міг розважити її і нарешті її сльози і жаль прогнали його і він пішов до своєї компанії.

III.

Пан Арчі не міг зрозуміти, чого йому завжди так тяжко на душі чого його обсядають сумні думки. Вони не покидали його навіть тоді, коли він розмовляв з Ельзаліль, або коли пив у компанії своїх приятелів. Чи гуляв він цілу ніч, чи вештав ся по замерзлому морі, проходячи по скілька миль, — сумні думки ніколи не покидали його.

— Чого мої думки завжди вертають ся до того, чого я не хочу пам'ятати? — питав пан Арчі сам себе. Мені завжди здаєть ся, що хтось іде слідком за мною і шепче мені на вухо.

У мене таке почуття, ніби хтось коло мене плете невидиму сітку, щоб ловити всі мої думки, крім одної, що завжди зо мною. Я не бачу ловця, що плете ту сітку, але я чую його ходу, коли він крадець ся за мною.

У мене таке почуття, ніби передо мною скрізь ходить художник і скрізь, куди-б я не глянув, малює мені той самий малюнок. Чи дивлюсь я на небо, чи на землю, скрізь я бачу те саме.

У мене таке почуття, ніби коло мого серця сидить муляр і раз-у-раз товче в нього якусь журбу. Я не бачу муляра, але чую і в день і в ночі, як його молоток товче і стукає. Муляр каже: „Чекай, хоч ти й камене серце, а все-ж таки ти мусиш нарешті піддати ся. Я вжену в тебе журбу.

У пана Арчі було два приятелі, пан Філіп і пан Реджинальд, що ніколи його не покидали. Їм дуже прикро було, що він завжди сумний і нічим не можна розважити його.

— Що тобі? — питали вони його. Чого очи твої так падають, а обличчя бліде?

Але пан Арчі не хотів казати їм, що саме його мучило. Він думав: „Що скажуть про мене мої товариші, коли довідають ся, що я повожусь не так, як личить чоловікови? Вони перестануть поважати мене, як тільки довідають ся, що я каюсь за той вчинок, що був конче потрібний“.

А що товариші не давали йому спокою своїми питаннями, то він сказав, щоб їх позбути ся:

— Сими днями зо мною стало ся щось дивне. Я сподобав молоду дівчину і хотів-би прихилити до себе її серце, але се неможливо. Мені раз-у-раз щось стає на перешкодї.

— Може се тому, що дівчина не любить тебе? — сказав пан Реджінальд.

— Ні, я знаю напевне, що вона прихильна до мене, — сказав пан Арчі, — але її хтось оберегає і я ніяк не можу взяти її.

Тоді пан Реджінальд і пан Філіп засміялись і сказали:

— Ну, сю дівчину ми тобі добудемо.

У вечорі Ельзаліль ішла сама одна вулицею. Праця втомила її і вона думала собі: „Таке житте занадто тяжке і не дає воно мені радощів. Мені обридло стояти цілий день на кладках, обрид і той запах риби. Докучило мені слухати як інші жінки жартують і сміють ся голосно. Докучили мені і ті голодні чайки, що літають над столами і мало не виривають риби з рук. Ох, коли-б знайшлась така людина, що вивезла-б мене звідсіля. Я пішла-б за таким на край світу“.

Коли Ельзаліль дійшла до найтемнішого кутка вулиці, перед нею несподівано виринули з темряви пан Реджінальд і пан Філіп; вони вклонились і сказали:

— Дівчино Ельзаліль! Кланяєть ся тобі пан Арчі. Він лежить недужий у заїзді. Він дуже хоче поговорити з тобою і просить, щоб ти пішла з нами до нього.

Ельзаліль злякала ся, що пан Арчі тяжко занедужав і зараз повернулась і пішла з Шотландцями.

Пан Філіп і Реджінальд ішли по обидві сторони її. Вони усміхались один до одного і думали, що нема нічого лекшого на світї, як обдурити Ельзаліль.

Ельзаліль дуже поспішала. Вона майже бігла вулицею з-гори. Пан Філіп і пан Реджінальд прискорили ходи, щоби встигти за нею.

В тім Ельзаліль побачила, що щось покотило ся їй з-під ніг. Здало ся, ніби їй щось кинули під ноги і вона мало не спіткнула ся.

— Що се котить ся перед моїми ногами? — думала Ельзаліль. — Се, мабуть, камінчик, що я штовхнула ногою і він покотив ся з гори.

Вона так поспішала до пана Арчі, що її дражнила та річ що котила ся у неї під ногами. Вона відштовхнула її ногою на бік, але та річ знов опинилась перед її ногами і котила ся вниз по дорозі.

Коли Ельзаліль відштовхнула ту річ ногою, то вона забреніла, як срібло і вона побачила, що воно блещить.

— Се не простий камінь — подумала Ельзаліль. Мені здасть ся, що се срібна монета.

Але вона так поспішала, що не хотіла гаяти часу, щоб підняти монету.

Але монета котилась їй перед ногами і вона подумала:

— Я піду швидше, коли підйму ту річ. Коли вона нічого не варта, то я можу відкинути її далеко на бік.

Вона нахилилась і підняла ту річ. Се була велика срібна монета, що ясно полискувала в її руках.

— Що се ти знайшла на вулиці, дівчино? — спитав пан Реджінальд. У твоїх руках щось дуже блещить при світлі місяця.

Вони саме тоді проходили коло великої крамниці, де звичайно сиділо багато приїзжих рибалок, що приїздили у Марстранд на роботу. Коло дверей висіла велика ліхтарня, що світила аж на вулицю.

— Погляньмо, що ти знайшла, дівчино? — сказав пан Філіп, ставши коло ліхтарні.

Ельзаліль піднесла монету до ліхтарні і як тільки подивилась на неї, то зараз і скрикнула:

— Се гроші пана Арне! Я пізнаю їх. Се одна з монет пана Арне!

— Що ти кажеш, дівчино? — спитав пан Реджінальд. Чому ти кажеш, що се одна з монет пана Арне?

— Я її знаю, — сказала Ельзаліль. Я часто бачила, як пан Арне держав її в руках. Напевне се монета пана Арне!

— Не кричи так голосно, дівчино! сказав пан Філіп. Ось вже народ збираєть ся, почувши, як ти кричиш.

Але Ельзаліль не слухала пана Філіпа. Вона побачила, що двері у крамницю відчинені. Серед хати світив ся вогонь, а коло нього сиділо скільки чоловіка, тихо і спокійно розмовляючи.

Ельзаліль вийшла до них. Вона високо підняла руку і держала в ній монету.

— Слухайте всі ви! — скрикнула вона. Тепер я знаю, що душогуби пана Арне живі. Дивіть ся, я знайшла одну з монет пана Арне!

Всі повернули ся до неї. Тоді вона побачила, що і Торарін сидів серед тих людей, що були коло вогню.

— Що ти там плетеш, дівчино? — спитав Торарін. Як ти можеш одрізнити монету пана Арне від інших монет?

— Отже власне сю монету я й можу відрижнити від інших, — сказала Ельзаліль. Се велика стародавня монета і з краю її вибита щербина. Пан Арне казав, що ся монета вийшла ще за часів давніх норвежських королів і він ніколи не хотів уживати її коли платив.

— Розкажи, де ти її знайшла, дівчино, — спитав другий рибалка.

— Я знайшла її на вулиці, вона котила ся перед моїми ногами, — одрікла Ельзаліль. І, напевне згубив один із душогубів.

— Нехай буде й так, як ти кажеш, — сказав Торарін, — та що-ж ми можемо зробити? Не можемо-ж ми знайти душогубів тільки тому, що ти знаєш, що вони ходили по наших улицах.

Рибалки згодили ся, що Торарін говорить до речі. Вони знов спокійно посідали коло вогню.

— Ходім до-дому, Ельзаліль! сказав Торарін. Тепер не пора для молодої дівчини бігати по вулицях та майданах.

При сій мові Ельзаліль оглянула ся по сторонах, шукаючи своїх проводирів. Але пан Філіп і пан Реджівальд счезли так тихо, що вона й не помітила, коли вони вийшли.

У шинку ратуши.

I.

Господиня шинка ратуши у Марстранді відчинила одного ранку двері, щоб замести сїни і сходи. На одній ступенці вона побачила молоду дівчину, що сїдила і чекала чогось. Вона була у довгій старій судні, підперезаній поясом. Волосся її було світле, воно не було ні заплетене у косу, ні зібране до купи, а просто спускало ся по обидві сторони лица.

Коли двері відчинили ся, вона встала, зійшла по сходах і вступила у сїни. Господині здало ся, що та дівчина йшла ніби сонна. Очи вона спустила долі, а руки щільно притулила до тіла. Господиня придивлялась до неї і дуже дивувалась що вона така худа і слабка. Обличчя її було гарне але й воно було худе і прозоре, ніби склянке.

Вона підійшла до господині і спитала чи нема у неї якої роботи і чи не візьме її до себе на службу.

Господиня згадала тих буйних п'яниць, що приходили вечорами у шинок пити пиво й вино і не могла, щоб не усміхнутися.

— Ні, у нас тут нема місця для такої маленької і слабкої дівчини, як ти, — сказала вона.

Дівчина не підвела очей і не ворохнулась, але вона ще раз попросила господиню взяти її на службу. Вона не просила ні платні ні харчів для себе, вона просила тільки якої небудь роботи.

— Ні, — одмовила господиня, — як-би моя дочка була така, як ти, то я і їй відмовила-б. Я бажаю тобі добра й тому-то й не хочу, щоб ти служила у мене.

Молода дівчина повернулась і почала помалу виходити по сходах, а господиня стояла і дивилась їй у слід. Вона здавала ся така маленька й безпорадна, що господині стало жаль її.

Вона покликala її назад і сказала :

— А може й справді тобі безпечнійше буде у мене, ніж тинятись по вулицях. Лишай ся на сей день у мене і мий посуду, тоді побачимо, до чого ти здатна.

Господиня одвела її у маленьку комірку, що була за тою кімнатою, де що-денні гості пили вино і пиво. Комірка була маленька, як шафа і в ній не було вікна, світло до неї йшло маленьким віконцем у стіні, що виходило у шинок.

— Стій тут сьогодні, — сказала господиня дівчині, — і мий посуду, яку я буду подавати тобі осим віконцем, а потім я поміркую, чи можу я лишити тебе у себе.

II.

Одного дня стало ся так, що на владках не було риби для пат-рання і Ельзаліль могла сидіти дома. Вона сиділа у хаті сама одна і пряла. У печі палав огонь і в хаті було досить ясно.

Тоді, як Ельзаліль щиро взяла ся до тої роботи, вона почула коло свого чола якийсь холод. Вона підняла очи і побачила перед собою названу сестру.

Ельзаліль спинила веретено і мовчки дивилась на свою сестру, що стояла просто перед нею. Спочатку вона була злякалась, але потім подумала собі: „не добре мені бояти ся моєї сестри. Чи мертва вона чи жива, а все-ж таки я рада бачити її“.

— Серденько моє, — сказала вона до покійниці, — тобі може чого треба від мене ?

Сестра одрікла їй голосом без сили і згука :

— Сестро Ельзаліль, я стала на службу у шинок, і господиня цілий день примусила мене мити посуду. Тепер над вечір я така знесилена, що не можу вже більше робити. Я прийшла сюди, щоб спитати тебе, чи не можеш ти мені допомогти.

Коли Ельзаліль почула сі слова, їй здало ся, що її память ніби заволкло туманом. Вона вже не могла ні думати, ні дивувати ся, ні бояти ся. Вона почувала тільки радість, що бачить свою названу сестру і сказала їй :

— Добре моя люба, я готова й зараз піти допомогти тобі.

Тоді покійниця повернула ся до дверей і Ельзаліль пішла за нею. Але на порозі покійниця спинила ся і сказала:

— Візьми на себе свою керею, Ельзаліль, бо на дворі сильний вітер.

Тепер її голос брєнів дужче і не був такий глухий.

Ельзаліль зняла з кілка свою керею і накинула на себе. Вона подумала: „моя сестра ще любить мене. Вона не хоче мені лиха. Я залюбки піду з нею скрізь, куди вона мене поведе“.

Вона пішла за покійницею і проминула багато вулиць, аж поки дійшла до простої вулиці, що від пристані до майдану.

Покійниця йшла весь час ступінїв на два перед нею. Того вечора була страшна хуртовина. Ельзаліль помітила, що коли сильний вітер хилив її до стїни, то покійна сестра ставала між нею та стїною і старала ся, як могла, захистити її своїм худеньким тілом.

Коли вони дійшли до ратуши, то покійниця почала сходити по ступенці у шинок і подала їй знак, щоб вона шла за нею. Але в той час, коли вони зійшли по східцях, сильний подих вітру загасив свічку у ліхтарні, що висїла у сїнях і вони опинились у темряві. Ельзаліль не знала куди йти і покійниця мусїла вести її за руку. Але мертва рука була така холодна, що Ельзаліль аж здригнулась і затремтіла зо страху. Тоді покійниця взяла свою руку і загорнула її у поду Ельзалільної кереї і знов узяла її за руку. Але Ельзаліль почувала той льодовий холод навіть через грубу керею.

Покійниця поведла Ельзаліль довгим підсїннем і в-кінці його відчинила двері. Вони вїйшли у маленьку комірку, в яку проникало убоге світло з сусїдної кімнати через маленьке віконце. Ельзаліль побачила, що вони сидять у комірці, де звичайно сидїла наймичка, що мила посуду, а господиня брала ту посуду і ставила на стіл гостям.

У присмерку Ельзаліль побачила цєбрик, що стояв на лавці, а на лудці віконця скїлька шклянок та иншої посуду, що треба було помити.

— Чи хочеш ти мені допомогти в сїй роботї сього вечора, Ельзаліль? — спитала покійниця.

— Добре, кохана моя, — сказала Ельзаліль, — ти знаєш, що я рада зробити для тебе все, чого ти забажаєш.

По сїм слові Ельзаліль зняла керею, закачала рукави і взяла ся до роботи.

— Постарай ся тепер яко-мога менше стукати, Ельзаліль, щоб господиня не помітила, що мені хтось помагає.

— Добре, моя любя, — одмовила Ельзаліль, — будь спокійна.

— Ну, будь здорова, Ельзаліль! — сказала покійниця. Тепер я попрошу тебе ще про одно. Постарай ся не дуже гнївати ся на мене після всього сього.

— Чого-ж ти прощаєш ся зо мною? — здивувалась Ельзаліль. — Я з охотою буду ходити сюди що-вечора і помагати тобі.

— Ні, крім сього вечора тобі не доведеть ся ходити сюди, — сказала покійниця. Я думаю, що сеї ночі ти допоможеш мені так, що моя справа скінчить ся.

При сій розмові Ельзаліль стояла схилювшись над роботою. На одну мить стояло тихо. Втім Ельзаліль почула, що на чоло її повів легенький вітрець так само, як і тоді, коли покійниця прийшла до неї у хату Тораріна. Вона підняла голову і побачила, що коло неї вже нема нікого. Вона зрозуміла, що значить той вітрець, що вона почула на чолі і сказала про себе: „Моя покійна сестриця поцілувала мене перед тим, як мала покинути мене“.

Ельзаліль щиро взяла ся до своєї роботи. Вона перемила всі кухлі і шклянки і витерла їх. Покінчивши се, вона підійшла до віконця подивити ся, чи нема ще посуду, але там нічого більше не було. Тоді вона стала коло віконця і почала дивитись у ту горницю, де збирали ся гості.

Була саме така пора, що гості не приходили туди. Коло прилавку не було господині, не було й челяді. На всю горницю було тільки трое людей, що сиділи по один край великого стола. Се були гості, але знати було, що вони почували себе тут, як дома. Один з них, доливши свій кухоль, підійшов до прилавка, де стояла бочка з вином і націдив собі; потім він сів знову до столу і пив далі.

Ельзаліль стояла коло віконця і якось дивно почувала себе, ніби була де при повній пам'яті. Всі її думки були коло покійної сестри і вона не тямилла добре всього, що бачила перед собою. Минуло чимало часу, поки вона помітула, що трое чоловіка коло стола були їй добре відомі і любі. Се були не хто інші, як пан Арчі і два його приятелі, — пан Реджінальд і пан Філіп.

За останніх днів пан Арчі не приходив до неї і вона дуже зраділа, як побачила його. Вона зараз хотіла крикнути йому, що вона тут, поблизу його. Але потім вона подумала собі, як воно дивно, що він не приходив до неї і вона не виявила себе. „Може він полюбив яку другу“, — думала Ельзаліль. „Може він як раз тепер про неї думає“.

Пан Арчі сидів трошки віддала від інших. Він сидів мовчки, і дивив ся просто перед себе, не торкаючи ся кухля, що стояв перед ним. Він не брав ніякої участі у розмові і коли його приятелі звертали ся до нього, він навіть не відповідав їм.

Ельзаліль чула, як приятелі старали ся розважити його. Вони питали його, чому він не пе. Вони навіть раяли йому піти побалакати з Ельзаліль, щоб розвеселитись.

— Не вважайте на мене, — сказав пан Арчі. — Я думаю про инше. Я бачу її раз-у-раз перед собою і її голос брешить у моїх ушах.

Ельзаліль помітила, що пан Арчі уважно дивився на один з тих стовпів, що підперали стелю підвалу. І тільки тепер побачила, що її сестра стоїть коло того стовпа і дивиться на пана Арчі. Вона стояла зо-всім нерухомо у своїй старій довгій сукні і трудно було розглядіти її, бо вона майже зливалася з тим стовпом.

Ельзаліль стояла тихо і дивилась у горницю. Вона помітила, що її мертва сестра підняла очі і дивиться на пана Арчі. За весь той час, що вона була з Ельзаліль, її очі були спущені до долу.

І тепер Ельзаліль, побачила, що єдине, що було в ній страшне, — то були очі. Вони були мутні і позападали ся. В них не було ніякого життя і світло в них не відбивало ся.

Через де-який час пан Арчі знов почав жаліти ся.

— Я бачу її завжди перед собою. Вона іде за мною скрізь, куди-б я не пішов, — казав він.

Він сидів лицем до того сповня, де стояла покійниця і уважно дивився на неї. Але Ельзаліль догадала ся, що покійниці він не бачить. Він говорив не про неї, а про когось иншого, що раз-у-раз був у нього на думці.

Ельзаліль стояла коло віконця і стежила за всім, що діяло ся у горниці. Вона думала про те, що найбільше її цікавило, а саме хто за-полонив думки пана Арчі.

Втім она помітила, що покійниця опинила ся на лавці коло пана Арчі і щось шепче йому на вухо.

Але пан Арчі мабуть не знав, що вона коло нього і що се вона шепче йому. Її присутність виявила ся тільки тим, що його взяла стра-шенна туга.

Ельзаліль побачила, що після того, як покійниця хвилин зо дві посиділа коло нього, він похилив свою голову на руки і гірко заплакав.

— Ось, коли-б то я ніколи не знайшов був тої молоді дівчини! — скрикнув він. Я жалкую тільки за одним, що я не пожалів молоді дів-чини, коли вона так благала мене про се.

Бачивши його одчай, двоє товаришів Шотландців перестали пити і з переляком дивили ся на пана Арчі, що поводив ся не так, як личить чоловікови і так щиро каїть ся. Скільки хвилин вони сиділи дивуючись, але потім один з них підійшов до прилавка, взяв найбільший кухоль і налив його червоним вином. Потім він підійшов до пана Арчі, вдарив його по плечі і сказав:

— Пий, братику! Гроші пана Арне ще не витрачені. Поки ми ма-ємо за що купувати таке вино, як оце, то нам нема чого журити ся!

ЛНВістник 1910 кн. VII.

8

Як тільки він промовив ті слова, Ельзаліль побачила, що покійниця встала з лавки і зчезла.

У тую-ж мить Ельзаліль побачила перед собою трьох чоловіків з довгими бородами, у косматій міховій одежі, що вбили пана Арне і його слуг. І тепер вона зрозуміла, що ті душогуби були ті трое, що сиділи у шинку: пан Арчі, пан Філіп і пан Реджінальд.

III.

Ельзаліль вийшла з комірки, де вона мила посуду і тихенько зачинила за собою двері. У підсінні вона спинила ся, притулила ся до стіни і так простояла мало не з годину.

Поки вона стояла там, одна думка гнала другу у неї в голову.

— Я не можу виказати на нього, — думала вона. — Нехай він зробив найгірше злочинство, а я все ж таки кохаю його всім серцем. Не можу я віддати його на люті муки. Я не можу уявити собі, що його будуть допитувати і мучити.

Буря, що лютувала цілий день, тепер, проти ночі стала ще гірша; стоячи у темному підсіню Ельзаліль слухала як гуде і віє вітер.

— Ось тепер настала перша весняна буря, — думала вона. — Вона лютує зі страшенною силою, щоб очистити море від криги і виволити його. Через кілька днів море буде чисте і тоді пан Арчі виїде звідсіля і вже ніколи сюди не вернеть ся. У нашій країні він вже ніколи не зробить ніякого злочинства. На що тоді видавати його і карати? Ні мертвим, ні живим не буде від того ніякої користі.

Ельзаліль загорнулась у свою керею. Вона надумала іти до дому, тихо сісти до своєї роботи і нікому не казати про ту таємницю, що про неї вона довідала ся.

Але не встигла вона переступити поріг, як уже передумала і знов спинила ся на місці.

Вона стояла нерухомо і прислухала ся, як реве буря. Вона знов почала думати про те, що знов настане вона, сніг зійде і земля покриється травицею.

— О, Боже милий, яка то буде весна для мене! — думала Ельзаліль. Для мене не зацвіте вже після такої страшної зими ні щасте, ні радість. А ще тільки рік тому я так раділа, я була така щаслива, що зима минула і почала ся весла. Я так добре памятаю один вечір: на дворі було так гарно, що я не могла всидіти дома. Я взяла сестру за руку і ми пішли з нею в гай, щоб нарвати квіток і завітчати ними грубку.

Ельзаліль памятала до найменших дрібниць, як вони пішли з сестрою крученою стежкою серед зелені. З боку коло стежки вони поба-

чили молоду зрубану берізку. Видко було, що вона вже скільки днів лежить зрубана; а проте вони побачили, що деревинка починає зеленіти і молоді листочки вилуплюють ся з очків.

Її сестра станула і нахилилась над деревцем.

— Ох, ти бідне деревце — сказала вона, чи не зробило ти кому якого лиха, що не можеш умерти, хоч тебе і зрубано? Чого ти розпускаєш своє листячко, ніби живе?

Тоді Ельзаліль засміяла ся з її слів і сказала:

— Воно так гарно зеленіє для того, щоб та людина, що його зрубала, краще побачила свій недобрий вчинок і покаяла ся.

Але сестра не засміяла ся. Сльози її зросили очи.

— Який то великий гріх рубати дерево тоді, коли воно має зазеленіти і коли в йому так багато сили, що воно ніяк не може вмерти. То страшна річ — коли мертвий не має спокою в могилі. Мертві вже не мають чого сподівати ся; ні любов, ні щасте для них не існує. Єдине добро, якого вони можуть бажати, то спати мирним сном у своїй могилі. Я не могла здержати сліз, коли ти сказала, що берізка не може вмерти, бо думає про свого убійцю. Тяжка доля того, кого позбавили віку; він не може заспокоїтись у могилі, бо мусить помстити ся своєму душоубови. У мертвих може бути тільки одно бажанне: спати спокійно у своїй могилі.

Згадавши се Ельзаліль почала гірко плакати, ламаючи руки.

— Моя сестриця не буде мати спокою у могилі, поки я не викажу на ту людину, яку люблю. Як-що я не поможу їй в сій справі, то вона буде блукати по землі і ніколи не знайде ні спочинку, ні спокою.

IV.

Пан Арчі вийшов з горниці у шинку і пішов вузьким підсіннем. Ліхтарня, що висіла на стелі і була погасла тепер знову світила і при тому слабому світлі він побачив коло стіни дівчину.

Вона була така бліда і стояла така нерухома, що пан Арчі аж злякав ся і подумав:

— Нарешті та покійниця, що гонить ся за мною що дня, стоїть тепер перед моїми очима.

Проходячи повз Ельзаліль пан Арчі поклав свою руку на її руку, щоб перевірити ся, чи справді то покійниця стоїть перед ним; рука дівчини була так холодна, що він ніяк не міг розібрати: чи мертва вона, чи жива.

Але, як тільки пан Арчі доторкнув ся до руки Ельзаліль, вона одсахнула її і тільки тоді пан Арчі пізнав Ельзаліль.

Він подумав, що вона прийшла у той шинок за-для нього і дуже

зрадів, побачивши її. У тую-ж мить в його голові промайнула думка: „Тепер я знаю, що треба зробити, щоб покійниця перестала стежити за мною і мучити мене“.

Він узяв руки Ельзаліль і підніс їх до своїх уст.

— Нехай тебе Бог благословить за те, що ти прийшла сьогодні у вечорі до мене! — сказав він.

Але серце Ельзаліль було повне до краю тяжкого смутку. Сльози не давали їй говорити і вона не могла навіть сказати панові Арчі, що вона прийшла сюди зовсім не для того, щоб побачити його.

Пан Арчі довго мовчав, але весь час держав руками Ельзаліль у своїх руках. І що більше він так стояв, то яснійше і краще робилося його обличчя.

— Ельзаліль,—сказав пан Арчі дуже поважним голосом, я не приходив до тебе скільки днів, бо мене мучили тяжкі думки. Вони не покидали мене ні на одну хвилину і я вже думав, що втрачаю розум. Але сьогодні у вечорі мені стало легше і я вже не бачу перед собою того, що мене так дуже мучило. А коли я побачив тебе тут, то серце мое сказало мені, що саме маю я зробити, щоб до віку позбутися моєї муки.

Він нахилив ся, щоб подивитись Ельзаліль в очи, але вона весь час стояла спустивши їх до дому. Тоді він мовив далі:

— Ти гніваєш ся на мене, Ельзаліль, за те, що я не приходив до тебе кілька днів. Але я не міг прийти, бо дивлячись на тебе, я ще більше думав про те, що мучить мене; я думав про молоду дівчину, перед якою я маю тяжку провину. Я наробив лиха багатьом людям, Ельзаліль, але совість моя докоряє мені тільки за те, що я зробив молодій дівчині.

А що Ельзаліль не промовила ні слова, то він знов узяв її руки, підніс їх до свого лица і поцілував.

— Тепер послухай, Ельзаліль, що мое серце сказало мені, коли я побачив, що ти стоїш тут і чекаєш мене.

— Ти маєш гріх перед одною дівчиною, сказало воно, то мусиш ти перед другою спокутувати те, що перетерпіла тамта. Візьми ту другу дівчину собі за жінку і будь для неї такий добрий, щоб вона ніколи не знала лиха. Ти мусиш бути їй до віку вірний і любити її в останній день твого життя більше, ніж у день твого весілля.

А Ельзаліль все стояла нерухома, спустивши очи до долу. Тоді пан Арчі взяв її голову руками і підняв її.

— Я мушу знати, Ельзаліль, чи слухаєш ти, що я кажу, — сказав він.

Тоді він побачив, що Ельзаліль плаче так гірко, що сльози як горох, збігають по її виду.

— Чого ти плачеш, Ельзаліль, — спитав пан Арчі.

— Я плачу тому, пане Арчі,—промовила Ельзаліль, що в моєму серці дуже велика любов до вас.

Почувши се пан Арчі ще ближче підійшов до неї і обняв її за стан.

— Ти чуєш як на дворі гуде буря? — сказав він. — Се значить, що море незабаром відкриєть ся і що кораблі хутко зможуть поплисти у мою отчину. Скажи мені, Ельзаліль, чи хочеш ти поїхати зо мною, щоб міг я викупити те лихо, що зробив я инший?

І пан Арчі почав тихо говорити їй про те щасливе життя, яке їй має бути. Ельзаліль слухала його і думала собі: „Ох як-би то я ніколи не знала про те злочинство, що він зробив! Тоді я могла-б поїхати з ним і бути щасливою“.

Пан Арчі чим раз ближче нахилив ся до неї і коли Ельзаліль підняла своє лице, то побачила, що він хоче доторкнутись устами до її чола і поцілувати її. Тоді вона згадала свою покійну сестру, що тільки що була з нею і поцілувала її в чоло. Вона вихопила ся від пана Арчі і сказала:

— Ні, пане Арчі, я ніколи не піду за вами.

— Ні, — домагався пан Арчі, — ти повинна піти за мною, Ельзаліль, бо я продаду.

І він знов почав шептати дівчині найлагодніші слова і знов вона подумала собі: „Чи не буде така воля божа, коли він покаєть ся за своє грішне життя і стане чесною людиною? Кому буде користь від того, що його покарають на смерть“.

Коли Ельзаліль думала оттак, через підсінне пройшло скілька людей, прямуючи у шинок. Бачивши, що вони цікавим оком поглядають на дівчину, пан Арчі сказав їй.

— Ходім Ельзаліль я заведу тебе до дому. Я не хочу, щоб хто-небудь бачив, що ти приходила до мене у шинок.

Ельзаліль подивилась на нього і згадала, що вона має зробити одну важну справу, а не стояти та слухати пана Арчі. Але серце її стискало ся з болю, коли вона думала, що повинна виказати на нього. Коли ти віддаси його катови, то я розірву ся, говорило їй її серце.

Пан Арчі закутав щільніше керею на дівчині і вивів її на вулицю. Він проводив її до самої хатини Тораріна. І Ельзаліль помітила, що всякий раз, як вітер зривав ся дужий, він ставав перед нею і закривав її собою.

Поки вони йшли, Ельзаліль думала: „Моя покійна сестра не знала, що він хоче покаяти ся за свій гріх і зробити ся чесною людиною“.

А пан Арчі не переставав шопотіти їй на вухо найлагодніші сло-

ва кохання. І що більше Ельзаліль слухала його, то певнійша ставала вона.

„Мабуть сестра викликала мене сьогодні у сей шиночок тільки для того, щоб я почула те, що він мені каже на вухо, — думала вона. Сестра любить мене всім серцем. Вона бажає мені не нещастя, а щастя“.

Коли вони дійшли до Торарінової хатки, пан Арчі ще раз спитав Ельзаліль, чи хоче вона поїхати з ним за море. І Ельзаліль сказала, що як Бог допоможе, то вона поїде з ним.

Неспокійна душа.

Другого дня буря ущухла. Настала відлига, але вона не рушила криги і море було так само безнадійно скляване, як і доти.

Коли Ельзаліль прокинула ся вранці, то перша її думка була: а вже-ж краще, щоб злочинець покаяв ся і почав жити чесним життям, ніж має він бути покараний на смерть.

Пізнійше у день від пана Арчі прийшов до Ельзаліль післанець і приніс їй широку золоту обручку.

Ельзаліль зраділа, що пан Арчі думає про неї і хоче зробити їй приемність. Вона подякувала посланця і прийняла дарунок,

Але не встиг післанець вийти, як Ельзаліль подумала, що ту обручку пан Арчі купив для неї за гроші пана Арне. При сій думці та обручка стала для неї огидна. Вона скинула її з руки і метнула геть — далеко від себе.

— Що-ж то за життя буде мені, коли я раз у-раз буду думати, що живу за гроші пана Арне? — думала вона. Всякий шматок хліба, що візьму я в рот, буде нагадувати мені про ті нагробовані гроші, а при всякій новій сухні в ушах моїх буде дунати голос, що вона куплена ціною крові. Тепер я бачу, що не можу їхати з паном Арчі і прожити з ним увесь вік. Я скажу йому се, коли він прийде до мене.

Над вечір пан Арчі прийшов до неї. Він був такий щасливий, сумні думки вже не мучили його і він думав, що се дієть ся тим, що він обіцяв спокутувати перед одною дівчиною те лихо, що заподіяв другій.

Коли Ельзаліль побачила його і почула його голос, у неї не стало одваги сказати йому, що вона сумує і не хоче їхати з ним.

Вона забула своє горе, весь смуток, коли сиділа коло пана Арчі і слухала його.

На другий день була неділя і Ельзаліль пішла до церкви. Вона була і на ранній службі, і на вечірній.

Коли вона сиділа на ранній службі і слухала священника, то почувала несподівано поблизу себе гіркий плач.

Вона подумала, що то плаче хто-небудь з тих, що сидять коло неї на лавці, але даремно оглядалась вона по один і по другий бік, коло неї сиділи спокійні і поважні люде.

А все-ж таки вона чула, що хтось плаче і їй здавало ся, що як-би вона простягнула руку, то достала-б того, хто плаче.

Ельзаліль сиділа і прислухала ся до того зітхання і плачу і подумала собі, що ніколи не чула нічого, що так жалібно брало-б її за душу.

— Хто се міг бути, хто так гірко плаче, у кого таке тяжке горе?— думала Ельзаліль.

Вона оглянула ся назад, нахилила ся вперед, щоб подивити ся на передні лавки. Всі сиділи тихо і ні у кого по виду не текли сльози.

В тім Ельзаліль подумала, що даремно вона шукає і дивить ся. Бо вона-ж і з першої хвилини знала, хто се плаче і зітхає коло неї.

— Люба моя, — прошепотіла вона, — чому не показуєш ся ти мені так, як позавчора? Ти-ж знаєш, що я зроблю все, що можу, аби тільки осушити твої сльози.

Вона прислухала ся, чи не буде відповіді, — але відповіді не було. Вона чула тільки, як покійниця хлипала коло неї.

Ельзаліль постарала ся слухати те, що говорив священник, але не могла встежити за його словами. Їй стало прикро і вона сказала пошепки:

— Я знаю людину, що мав куди більше потреби плакати: то я сама. Як-би сестра не зробила так, що я дізнала ся, хто її вбив, то я сиділа-б тепер тут рада і щаслива.

І що більше вона прислухала ся до того плачу, то більше брала її досада і нарешті вона подумала:

— Як може сестра вимогати від мене, щоб я виказала на того, кого покохала? Сама вона ніколи-б не зробила сього, як-би була жива.

Навколо Ельзаліль сиділи люде, але вона ледве могла всидіти на своїм місці. Вона хитала ся вперед і назад, ламаючи руки.

— Тепер той плач не відступить мене цілий день, — думала вона. А хто знає, — думала вона далі з трівогою, — може воно так буде до віку?

А плач ставав чим раз гірший, безнадійніший і нарешті серце її не видержало і вона сама заплакала.

Як тяжко мусить терпіти той, хто так гірко плаче, — думала вона. Те стражданне мабуть таке велике, що жива людина не може збагнути його.

Коли служба скінчила ся і Ельзаліль вийшла з церкви, вона перестала чути той плач. Але йдучи до дому вона весь час сама плакала, що її сестра не має спокою в могилі.

У вечорі Ельзаліль знов пішла до церкви: вона хотіла знати, чи ще досі сестра її плаче там.

Як тільки Ельзаліль вийшла у церкву — вона знов почула плач і вся душа в ній здригнула ся. Вона почувала, що сила покидає її і що її обіймає тільки одно бажання помогти покійниці, що не може знайти спокою і блукає серед людей.

Коли Ельзаліль вийшла з церкви, було ще настільки видко, що вона помітила, що хтось з тих людей, що йшли попереду її, лишає за собою кривавий слід.

— Хто се такий бідний, що йде босий і лишає кривавий слід на снігу? — подумала вона.

Всі, що йшли поперед неї виглядали на заможних людей. Всі вони були добре одягнені і обуті.

А кривавий слід був свіжий. Ельзаліль бачила, що лишав його хтось з тої купки людей, що йшла перед нею.

„Се, мабуть, якийсь подорожній, що поранив собі ноги довгою ходю“, — думала вона. „Дай Боже, щоб йому не довело ся йти дуже далеко і щоб він знайшов собі захисть і спочинок!“

Вона дуже хотіла знати, хто той мандрівник, що пройшов таку тяжку дорогу, і вона пішла тим слідом, хоч і мусіла для того звернути зі своєї дороги.

Втім вона помітила, що та купка людей, що вийшла була з нею з церкви і йшла перед нею, тепер розійшла ся у різні сторони і вона опинилась сама одна на вулиці. А проте кривавий слід ішов перед нею по білому снігу.

„Се моя бідна сестриця іде поперед мене“, — подумала вона тоді і враз вона зрозуміла, що і досі весь час тямилася се.

„Ох, моя бідна сестрице! А я-ж думала, що ти так легко ходиш по землі, що ноги твої й не торкають ся її. Але ніхто з живих людей не може зрозуміти, яка тяжка для тебе та мандрівка“.

Сльози линули з очей Ельзаліль і вона тяжко зітхнула: „Яке горе, що вона не може знайти собі спокою в могилі! Лишечко-ж моє, що вона повинна так довго блукати по землі!“

„Стань, любя сестричко!“ — крикнула вона. „Спини ся, щоб я могла поговорити з тобою!“

Але як тільки вона промовила сі слова, вона помітила, що сліди замаячили частійше, так ніби мертва прискорила свою ходу.

„Вона втікає від мене. Вона не сподівається вже помочи від мене“, сказала Ельзаліль.

А той кривавий слід доводив її до одчаю, вона не могла здержатись і крикнула: „Люба сестричко, я зроблю все, що ти хочеш, аби тільки ти знайшла собі спокій у могилі“.

Не встигла вона промовити сі слова, як висока жінка, що йшла за нею, догнала її і поклала їй руку на плече.

— Чого се ти йдеш улицею і плачеш, і ламаєш руки? — сказала вона. — Ти дуже схожа на одну маленьку дівчину, що приходила до мене у п'ятницю і просилась до мене на службу, а потім счезла. То може се ти й була?

— Ні, то не я, — одмовила Ельзаліль, — але коли ви господиня шиночна у ратуші, як я думаю, то я знаю про яку дівчину ви кажете.

— То скажи мені, чого вона пішла від мене і вже більше не вернула ся, — спитала господиня.

— Вона пішла відвастому, ще не хотіла слухати розмов тих злочинців що приходили у ваш шинок.

— У мене збіраєть ся багато гулящих людей, але не злочинців, — сказала господиня.

Але Ельзаліль уперла ся і мовила далі:

— А проте молода дівчина все-ж таки чула розмову трьох чоловіків, що сиділи у горниці і один з них сказав другому: „Випий, пане брате! гроші пана Арне ще не всі витрачені“.

Кажучи се, Ельзаліль думала собі: „Тепер я допомгла моїй сестрі; я розказала про те, що чула. Коли-б то Бог дав, щоб господиня не звернула уваги на мої слова і не поняла їм віри, — тоді я не буду винна“.

Але коли Ельзаліль подивилась на господиню, то побачила, що та поняла їй віри; Ельзаліль злякала ся і хотіла втекти.

Але не встигла вона відступити на ступінь, як тяжка рука господині спинила її.

— Коли ти чула такі слова у моїм шинку, дівчино, — сказала господиня, — то ти не маєш чого втікати. Іди зо мною до тих, хто має владу і бажанне задержати душолюбів, щоб їх засудили на слушну кару.

Втеча пана Арчі.

Ельзаліль, закутана у довгу керею, вийшла у шинок у ратуші і підійшла просто до того стола, де сидів і пив пан Арчі з товаришами. У шинку було багато людей, що сиділи на довгих лавах коло столів, але Ельзаліль не звернула уваги на цікаві погляди, що прошивали її, коли вона сіла біля того, кого вона полюбила. Вона думала тільки про те, щоб побути з паном Арчі хоч той недовгий час, поки він на волі.

Побачивши, що Ельзаліль сідає коло нього, пан Арчі зараз устав і одвів Ельзаліль до окремого стола, що стояв у кутку за столом. Ельзаліль зрозуміла, що він не радий був, що вона прийшла до нього у шинок, де молоді дівчата ніколи не бували.

— Я не буду довго задержувати вас, пане Арчі, — сказала Ельзаліль, — я тільки хотіла сказати вам, що не можу їхати з вами у вашу країну.

Почувши се пан Арчі злякав ся. Його взяв страх, що коли він утратить Ельзаліль, то сумні думки знов обсядуть його.

— Чому ти не хочеш їхати зо мною, Ельзаліль? — спитав пан Арчі.

Ельзаліль сиділа бліда, як стіна; її думки так поплутались, що вона ледве розуміла те, що казала йому.

— Не буде добра, коли довірити свою долю наемному солдатови, — сказала вона. — Чи може хто поручити ся, що він додержить свого слова і своїх обіцянок.

Не встиг пан Арчі відповісти, як у шинок увійшов моряк.

Він підійшов до пана Арчі і сказав, що його послав капітан корабля, що замерз у морі за островом Клевере. Капітан доручив сказати, щоб пан Арчі і всі його люде зібрали своє збіжжа і прийшли на корабель того-ж вечора. Буря почала ся знов і вітер почав очищати море від криги з-західньої сторони. Може стати ся, що до дня море очиститься ся і корабель зможе переплисти у Шотляндію.

— Ти чуеш, що він каже, — промовив пан Арчі до Ельзаліль.

— Ні, — одрікла Ельзаліль, — я не поїду з вами.

А про себе вона дуже зраділа і подумала:

„Може станеть ся ще так, що він утече звідсіля, поки прийдуть арештувати його“.

Пан Арчі встав і підійшов до пана Філіпа і пана Реджінальда, щоб сказати їм про ту новину.

— Ідїте поперед мене у заїзд і складїте усе, — сказав він їм. — Я маю ще сказати два слова Ельзаліль.

Коли Ельзаліль побачила, що пан Арчі вертаєть ся до неї, вона замахала руками, ніби проганяючи його від себе.

— Чого ви вертаєте ся, пане Арчі? — скрикнула вона. — Чому не біжете ви до моря так швидко, як тільки можуть нести вас ваші ноги?

Вона-ж любила пана Арчі всім серцем. Правда вона видала його з огляду на свою сестру, але враз із сим вона щиро бажала тільки одного, — щоб він вирятував ся.

— Я хочу попросити тебе ще раз, щоб ти поїхала зі мною, — сказав пан Арчі.

— Але-ж ви знаєте вже, що я не можу їхати з вами, — одмовила Ельзаліль.

— Чому ти не можеш? — спитав пан Арчі. — Ти бідна, одно-

ка дівчина і ніхто не дбає за тебе. А як ти поїдеш зо мною, то я зроблю з тебе вельможну паню. Я сам вельможний на своїй отчизні. Ти будеш одягатись в оксамити та саети, ходити в золоті, ти будеш танцювати при королівському дворі.

Ельзаліль вся тремтіла з тривоги; її брав одчай, що він гайть час коло неї, коли міг-би ще втекти. Вона ледве могла промовити йому:

— Ідїть, нане Арчі! Не гайте дурно часу, щоб намовляти мене.

— Я мушу тобі де-що сказати, Ельзаліль, — мовив далі пан Арчі і голос його ставав чим раз — лагіднійший. — Коли я тебе побачив у-перше, я думав тільки спокусити тебе і обдурити. Я обіцяв тобі палац і золото тільки жартом, але позавчора у-вечорі я перемінив ся і заміри мої тепер щирі. Тепер я від щирого серця хочу взяти тебе за жінку. Ти можеш покласти ся на мене і повірити на слово шляхтича і вояки.

У ту-ж мить Ельзаліль почула, як озброєні люде йшли майданом до ратуші. „Коли я пристану на його прохання і піду за ним, — думала вона, то він ще встигне втекти. А коли одмовлю ся, то він пропаде. Він за-для мене сидить тут так довго, що сторожа встигне взяти його. А все-ж таки я не можу поїхати з тим, хто вбив усіх м.їх близьких“.

— Пане Арчі, — сказала Ельзаліль, і їй блиснула надія, що вона зможе налякати його. Хіба ви не чуєте, що озброєні люде ідуть майданом?

— Еге, я чую, — одрік пан Арчі, — мабуть у якомусь шиночку скоїла ся бійка. Не бій ся Ельзаліль! Се мабуть рибалки посварили ся за якусь дурницю.

— Пане Арчі, — мовила Ельзаліль, — чуєте вони стали перед ратушею?

Ельзаліль уся тремтіла, але пан Арчі того не помічав і стояв зовсім спокійний.

— А де-ж вони мають ставати, як не там?— спитав пан Арчі. — Вони-ж мусять привести сюди бешкетників, щоб посадити їх під арешт у ратуші. Не слухай їх, Ельзаліль, послухай краще мене, я прошу тебе поїхати зо мною за море!

Але Ельзаліль все ще намагала ся злякати пана Арчі.

— Пане Арчі, — сказала вона, — хіба ви не чуєте, що салдати ідуть у-низ сюди по сходах, у сей шинок?

— Еге я чую, — одрік пан Арчі, — вони, мабуть, ідуть сюди, щоб випити по кухлику нива після того, як посадили під арешт задержаних. Не думай про них, Ельзаліль, думай краще, як ми завтра попливемо чистим морем до моєї любої отчизни!

Ельзаліль зблідла, як смерть і тремтіла так, що ледве могла вимовляти слова.

— Пане Арчі, — сказала вона, — хіба ви не бачите, що вони розмовляють з господинею там, коло прилавка? Вони певне питають, чи нема тут того, кого вони шукають тут в шинку.

— Вони, певне, заказують їй горячого і міцного напитку, щоб за-
гріти ся у таку холодну ніч, — сказав пан Арчі. — Не бій ся і не
тремти так, Ельзаліль. Ти можеш іти за мною без страху. Кажу тобі,
що коли-б мій батько хотів одружити мене з найзаможнішою дівчиною,
у нашій країні, то я відрік ся-би її. Покладай ся на мене, Ельзаліль
і їдьмо за море! Тебе чекає там найбільше щастя і радисть.

Коло дверей горниці зібрало ся так багато салдатів, і Ельзаліль
так злякала ся, що видала себе. — „Я не можу дивити ся, як його
будуть брати“, — думала вона. Вона нахилилась до пана Арчі і проше-
потіла йому :

— Чи ви не чуєте пане Арчі, як салдати питають господиню, чи
не тут убийці пана Арне?

Тоді пан Арчі повернув голову і побачив, що салдати справді про
щось розмовляють з господинею. Але він не скочив утікати, як думала Ель-
заліль. Він нахилив ся до неї і подивив ся їй в очи проникливим по-
глядом.

— Ельзаліль, то ти пізнала мене і видала?

— Я зробила се для моєї любої сестри, щоб вона знайшла нареш-
ті спокій у своїй могилі, — одмовила Ельзаліль. — Одному Богови ві-
домо, як се було мені тяжко. Але втікайте, пане Арчі! Ще є час. Ще
не встигли позачиняти всі двері.

— Ой ти вовчєня! — скрикнув пан Арчі. — Не дурно-ж поду-
мав я, коли у-перше побачив тебе на кладках, що тебе треба було-б
убити.

Але Ельзаліль вхопила його за руку.

— Втікайте пане Арчі! Я не можу сидіти тут і дивитись, як вас
заберуть. Як ви не хочете втікати самі, то я піду з вами, як Бог допо-
може. Але не сидіть тут більше, ради мене, пане Арчі! Я зроблю для
вас усе, що ви хочете, аби вирятувати ваше життє!

Але тепер пана Арчі обняв страшенний гнів і він сказав Ельза-
ліль з недоброю усмішкою:

— Тепер тобі ніколи не доведеть ся, дівчино, ходити у вишива-
них золотом черевичках по великих світлицях палацу. Тепер тобі дове-
деть ся до-віку сидіти у Марстранді і патрати оселедців. Ніколи не-
будеш мати чоловіка, що має палац і маєтки, Ельзаліль. Твій чоловік
буде бідний рибалка і ти будеш жити у нужденній хатині на голій скалі.

— Ви не чуєте, як вони ставлять сторожу коло всіх дверей і спи-
сами загородили всі виходи? — спитала Ельзаліль, — Чого ви не по-

спішаєте вийти звідсіля? Чому не втікаєте ви на лід і не сховаєтесь на кораблі?

— Я не втікаю, бо мені подобається сидіти тут і балакати з Ельзаліль, — сказав пан Арчі. — Чи ти думаєш про те, Ельзаліль, що тепер уже скінчелося твоє щасте? Чи думаєш ти про те, що тепер у мене на віки пропала надія спокутувати за свій гріх?

— Пане Арчі, — шепотіла Ельзаліль, з жахом встаючи, — салдати вже все злагодили. Зараз вони прийдуть сюди, щоби взяти вас. Тікайте мерщій! Я прийду до вас на корабель, пане Арчі, тільки втікайте!

— Даремне ти так трівожишся, Ельзаліль, — сказав пан Арчі. — Ми маємо ще трошки часу для балачки. Салдати не нападуть мене тут, де я можу відбивати ся. Вони хочуть зловити мене на вузьких сходах. Там вони візьмуть мене на свої довгі списи. А ти-ж сього й бажала весь час, Ельзаліль.

Що більший страх обіймав Ельзаліль, то спокійніший ставав пан Арчі. Вона благала його, щоб він утікав, а він тільки сміявся з того.

— Чого ти така певна, дівчино, що салдати візьмуть мене. Бували зо мною пригоди ще гірші за сю і виходив я з них цілісенький. Скільки місяців тому зо мною була куди — гірша пригода у Швеції. Якись брехуни наговорили королеві Іоганнові, що його шоттляндська гвардія не служить йому рідно. І король поняв їм віри. Він звелів зачинити у башту трьох командирів шоттляндських, а їх салдатів вигнати з країни і наказав стежити за ними до самої границі.

— Втікайте, пане Арчі, втікайте! — благала Ельзаліль.

— Не бійся за мене, Ельзаліль, — сказав пан Арчі і голосно зареготав. — Сього вечора я знов зробився такий, яким був давніше і до мене вернув ся мій давній настрій. Я вже не бачу перед собою молодої дівчини, а тому-то я не боюся тепер нічого. Я розкажу тобі про тих трьох, що їх зачинив у в'язниці король Іоган. Одної ночі, коли сторожа була п'яна, вони видерли ся з башти і втекли. Вони прямували до гриниці. Поки вони йшли країною шведського короля, вони мусли таїти ся. Нічого иншого не могли вони зробити, Ельзаліль, як придбати собі шкуряні одежі і вдавати з себе чинбарів, що ходять і шукають собі роботи.

Тільки тепер Ельзаліль побачила, як пан Арчі переіменився для неї. І вона зрозуміла, що він зненавидів її з тої хвилини, як довідав ся що вона вказала на нього.

— Не говоріть так, пане Арчі! — просила вона.

— Чого ти зрадила мене, коли я вірив тобі більше за все? —

сказав пан Арчі. — Тепер я знов став такий, як був ранійше. Тепер мені до всього байдуже. І ти побачиш, що мені скрізь буде щастити так, як і давнійше. Хіба не страшне було становище моє і моїх товаришів, коли ми пройшли всю Швецію і дійшли до берега? У нас не було грошей і ми не могли купити собі пристойної одежи. У нас не було грошей, щоб переплисти у Шотляндію. Нам більше нічого не лишалося, як ограбувати оселю священника у Сульберга.

— Не кажіть уже про се! — благала Ельзаліль.

— Ні, ти мусиш вислухати все, Ельзаліль, — мовив пан Арчі. — Ти не знаєш одної речі: коли ми вийшли у дім священника, ми всамперед розбудили пана Арне і сказали йому, щоб він дав нам гроші. Як-би він був зробив се охотою, то ми не вчинили-б йому ніякого лиха. Але пан Арне почав бороти ся з нами і ми мусіли його вбити. А вбивши його мусіли вбити і всіх людей, що жили в домі.

Ельзаліль уже не перепиняла пана Арчі, але у серці її стало так холодно і пусто! Слухаючи пана Арчі і дивлячись на нього вона вся здригала ся, бо обличчя його, поки він говорив, мало жорстокий і кровожерний вигляд.

„Що я хотіла робити? — думала вона. — Невже я втратила розум і покохала душоуба всіх моїх близьких людей? Коли-б простив Бог мій гріх!“

— Коли ми подумали, що вже вбили всіх,—мовив далі пан Арчі, — ми витягнули з хати тяжку скриню з грішми. Потім розпалили вогнище коло самого дому, щоб люде думали, що пан Арне згорив при пожежі.

„Я покохала вовка лісового, — подумала Ельзаліль. — І його я хотіла вирятувати від кари!“

— Ми зіхали на лід і поїхали по морі, — казав далі пан Арчі. — Ми не бояли ся, поки бачили вогонь, що підіймав ся до неба, але побачивши, що полумя гасне, ми злякали ся. Ми зрозуміли, що люде збігли ся, погасять пожежу, а потім почнуть нас гонити. Тоді ми знов повернули до берега і спинились коло гирла якоїсь річки; там лід був дуже тонкий. Ми зняли скриню з саней, а коня погнали на тонкий лід і він там заломав ся враз із саньми. Як-би ти не була дівчина, Ельзаліль, то ти зрозуміла-б, що то була дуже моторна справа, мистецька.

Ельзаліль сиділа тихо і нерухомо. Серце її тяжко і прикро боліло. Але пан Арчі ненавидів тепер її і йому приємно було мучити її.

— Потім ми зняли наші пояси, — казав від далі, — привязали їх до скрині і поволокли її. Але що скриня лишила по собі слід на снігу, то ми знов вийшли на беріг, обрубали гіляки з ялини і підвели їх під скриню. Потім пороззувались і пішли, не лишаючи по собі ніякого сліду.

Пан Арчі замовк і насмішливо подивив ся на Ельзаліль.

— Хоч усе се справили ми так добре, а проте нам було дуже трудно. Ми нікуди не могли показатись у нашій закрівавленій одежі, бо нас зараз пізнали-б. А тепер слухай добре, Ельзаліль, щоб ти могла розказати всім тим людям, що даремне старають ся нас зловити; нас не так легко взяти, нехай вони се знають! От бачиш, як ми йшли льодом і вже наближали ся до Марстранду, ми зустріли на морі наших земляків і товаришів, тих самих, що їх король Іоган вигнав зо своєї держави. Вони мусіли лишитись у Марстранді, бо море замерзло. Вони помогли нам у тій скрутї і добули для нас одежу. А потім ми вже без усякого страху ходили по Марстранді. Та й тепер нам не було-б ніякої небезпеки, як-би ти не зрадила мене і не виказала на нас.

Ельзаліль сиділа нерухомо, а горе її було превелике. Вона майже не тямилася себе.

Втім пан Арчі скочив з місця і скрикнув:

— І сьогодні нам не станеть ся ніякого лиха. Ти сама се побачиш, Ельзаліль!

По сїм слові він обхопив Ельзаліль обіруч і підняв її. І держачи її перед собою, як щит, пан Арчі побіг до виходу. Салдати, що стояли коло дверей, наставили проти нього свої списи, але вони не зайняли його, бо бояли ся поранити Ельзаліль.

Пан Арчі вискочив на тісні сходи, весь час держачи перед собою Ельзаліль. І вона захищала його краще за всякі щияги, бо й ті салдати, що стояли на ступнях не хотіли вживати своєї зброї. Пан Арчі добіг уже майже до самого верху сходів і Ельзаліль почувала вже над собою чисте небо і холодне повітре.

Але вона вже не мала і крапельки кохання до пана Арчі і тяжко ненавиділа його, для неї він був тільки лютий душолюб. І коли вона зрозуміла, що обороняє його своїм тілом і що він ось-ось вирятуєть ся, вона простягла руку, вхопила один спис, що держав салдат і наставила його собі у серце. „Тепер я послужу моїй сестрі, щоб нарешті скінчити сю справу“, — подумала Ельзаліль. Пан Арчі ступив ще на одну ступінь і спис прошив серце дівчини.

Але пан Арчі був уже близько виходу; салдати, побачивши, що один з них убив дівчину, одхитнули ся на бік і пан Арчі пробіг коло них.

Коли він вискочив на майдан, то з одної тісної вулиці залунали крики:

— На поміч! На поміч! За Шотляндію! За Шотляндію!

То пан Філіп і пан Реджінальд зібрали Шотляндців і бігли визволяти його.

І пан Арчі побіг їм на зустріч, гукаючи :

— Сюди! Сюди! За Шотляндію! За Шотляндію!

На леді.

Пан Арчі йшов по леді і ніс на руках Ельзаліль. Пан Філіп і пан Реджінальд ішли поруч його. Вони хотіли розказати йому, як відкрили змову, як вони вже виправили на корабель тяжку скриню і зібрали земляків, але пан Арчі не слухав їх. Здавало ся ніби він розмовляє з тою дівчиною, що несе її на руках.

— Що се ти несеш? — спитав пан Реджінальд.

— Се Ельзаліль, — одрік пан Арчі. — Я візьму її з собою у Шотляндію. Я не хочу лишати її тут, без мене. Тут вона до віку буде бідувати і патрати рибу.

— Авже-ж, не инакше! — сказав пан Реджінальд.

— Тут ніхто не дасть їй гарної одежі, вона завжди буде носити сукню з грубої вовни, — мовив пан Арчі, — і буде спати на вузькій постелі з твердих дошок. А я їй постелю пухові подушки на чудовому мрамурі. Я одягну її у дорогоцінну шубу, а на ногах її будуть черевички з дорогоцінними застіжками.

— Ти хочеш зробити їй велику честь, — зауважив пан Реджінальд.

— Я не можу лишити її тут, — мовив пан Арчі, хіба хто візьме на себе клопіт дбати про таку маленьку ніжну істоту? Через скільки місяців ніхто й не згадає за неї більше. Ніхто не зазирнув би до неї у хатку, ніхто не розважив-би її, одиноку. А я, як тільки вернусь у рідний край, поставлю їй розкішну домівку. Там буде вирізблено її імя, щоб ніхто не забув її. Туди я сам буду ходити до неї що дня. Там буде все так гарно, що люде з далеких сторін будуть їздити до неї. Свічки і лампи будуть світити ся день і ніч; співи і музика лунатимуть там невпинно, так ніби там було-б вічне свято.

Так вони йшли по леді, а буря бушувала проти них. Сильний подих вітру підняв край кереї Ельзаліль і він затріпав ся, як прапор.

— Поможи мені підержати Ельзаліль, — сказав пан Арчі, — я тільки загорну її добре у керею.

Пан Реджінальд взяв на руки Ельзаліль, але в ту-ж мить так жахнувся, що випустив її з рук і вона вислизнулась на лід.

— Я не знав, що Ельзаліль вмерла, — сказав він.

Клекіт хвиль.

Цілу ніч капітан корабля ходив по палубі свого судна. Темно було і буря бушувала коло нього. Вона наганяла то снігу, то дощу.

А крига навколо корабля стояла ціла і тверда і капітан міг-би спокійно спати у своїй каюті.

Але він так і не лягав цілу ніч. Раз-у-раз він прикладав долоню до вуха і прислухав ся.

Трудно було уявити собі до чого він прислухав ся. Всі його люде були на кораблі, пасажири, що мав він їх перевозити у Шотляндію також зібрани ся всі і вже спали по каютах. Ніхто з них не розмовляв і не було до чого прислухати ся.

Вітер раз-у-раз поривав ся на той корабель, що обмерз у кризі і ніби старим звичаєм хотів гнати його поперед себе у море. Але корабель не ворухив ся і буря неначе ставала через те чим раз лютійша. Вона зривала льодові сусільки, що висіли на снасті, стукала в облявки корабля і хитала щогли, що скрипіли і мало не ламали ся від того вітру.

Ся ніч була дуже неспокійна. Коли ішов сніг, то у повітрі шелестіло, а коли замість снігу падав дощ, то хлюпала вода. Лід репав ся у різних місцях і тоді бухало так, ніби на морі стояли воєнні кораблі і стріляли з гармат.

Але капітан не до того прислухав ся.

Він ходив по палубі цілу ніч, аж поки почало на день благословляти ся; а все-ж таки він не почув того, до чого так уважно прислухав ся.

Нарешті почув ся співучий одноманітний шум, неначе далекий спів щось колисав лагідно.

Тоді капітан швидко пішов на передню часть корабля, де спали його люде.

— Вставайте, — гукнув він на них, — беріть гаки і весла! Настає час нашого визволення. Я чую шум чистого моря. Я чую спів вільних хвиль!

Люде зараз повставали і розмістились по облявках, щоб бути на готові. Світало помаленьку і наближав ся ранок.

Коли вже стало так ясно, що можна було роздивити ся, що стало ся за ніч, то люде побачили, що затоки і протоки очистили ся від криги скрізь, скільки оком збагнути. Тільки в тій затоці, де стояв їх корабель, крига була ціла і неперушена, навіть ніде не репнула.

А в узенькому виході з тої затоки набило ся криги так багато, що стояла вона стіною. І за тою стіною вільно ходили хвилі і накидали на неї все більше й більше криги.

В откритій протоці проминали одно за другим білі вітрила кораблів. То поспішали вийти на волю всі ті рибалки, що їх задержав лід у Марстранді. Хвилі високо здіймали ся на морі і підкидали кригу, але

рибалкам, мабуть, ніколи було чекати спокійнішої погоди і вони поспішали вийти в море. Вони стояли на носах стоїх байдаків і уважно дивились на море. Маленькі шмарки криги вони відпихали веслами, а перед великими самі звертали на бік. А на тім кораблі, що замерз у затоці, капітан стояв і дивився на ті судна, що минали перед ним. Він знав, що трудно їм буде плисти, але він бачив, що проте один байдак за другим пробивався таки вперед і впливав на чисте море.

Побачивши ті вітрила, що вже біліли на частім морі, капітан корабля так зажурився, що аж сльози блиснули на його очах.

Його корабель стояв нерухомо, а крижана стіна перед ним росла чим-раз вище та вище.

По морі пропливали не тільки кораблі та байдаки, але й невеликі білі крижані гори. Вони склали ся з шматків криги, що нагорнули ся купою і тепер вітер гнав їх на південь. Вони сяли сріблом від проміннів раннього сонця, а іноді світили таким рожевим світлом, ніби обсіяні були рожами.

В тім серед гуркоту бурі залунали голосні крики; то ніби співало багато голосів, то ніби трубачі сурмили у сурми. То були радісні крики і у всякого, хто їх чув, радісно било ся серце. То кричали лебеді, що цілим стадом летіли з-полудня.

Дивлячись на ті крижані гори, що пливли на південь і на тих лебедів, що летіли на північ, капітан внав у такий одчай, що аж заломав свої руки.

— Яке горе, що я мушу стояти тут! — скрикнув він. Коли-то ще в сій затоці зійде крига? Мені доведеть ся сидіти тут і чекати довгий час!

Як тільки він промовив се, то побачив, якогось чоловіка, що їхав по леді конем. Він виїхав з тісної протоки від Марстранду і їхав так спокійно, ніби не знав, що хвилі вже понесли на собі кораблі і байдаки.

Підїхавши до корабля, він гукнув капітанови:

— Друже мій, чи маєш ти що їсти тут? Ти так тут міцно засїв у леді. Чи не купиш ти в мене солоних осередців, або сушеної риби, або тарані?

Капітан нічого не відповів йому, тільки показав стиснутого кулака і облаяв.

Тоді Торарін зліз з воза і добувши з саней оберемок сіна, кинув його коняці. Потім він виліз на палубу корабля.

Спинившись перед капітаном він сказав йому рішуче.

— Я приїхав сюди сьогодні зовсім не для того, щоб продавати рибу. Я знаю, що ти людина чесна. Ось тому-то я і приїхав сюди, щоб попро-

сити тебе допомогти мені знайти одну дівчину, що її забрали з собою на корабель шотландські салдати.

— Я нічого не знаю, що вони взяли з собою сюди дівчину, — сказав капітан. — Я не чув жіночого голосу на кораблі за всю ніч.

— Я рибник Торарін, — сказав той, — ти, мабуть, чув про мене? То я вечеряв у пана Арне у Сульберга того вечора, коли його вбито. З тої пори годованиця пана Арне жила у мене. Але вчора в ночі її викрали убійці пана Арне і вона, напевне сидить тепер з ними тут на кораблі.

— Убийці пана Арне тут у мене на кораблі?! — скрикнув жахнувшись капітан.

— Ти бачиш, який я нікчемний і слабкий, — сказав Торарін. Одна рука моя всохла і через те я бою ся втручатись у небезпечну справу. Я вже тижнів зо два тому знав, хто убійці пана Арне, але не одважував ся виявити їх і помстити ся. Отже тепер через те, що я мовчав, їм пощастило сховати ся та ще забрати з собою дівчину. Але тепер я сказав собі: я не хочу, щоб сумління мучило мене за сю справу. Я хочу принаймні поспробувати вирятувати молоду дівчину.

— Коли убійці пана Арне сидять тут на кораблі, то чому-ж мійська сторожа не прийшла забрати їх?

— Я просив і намовляв їх цілу ніч і весь ранок, — сказав Торарін, — але сторожа побояла ся йти сюди. Вони казали, що на кораблі така сила шотландських салдатів, що вони боять ся починати з ними бійку. Тоді я подумав, що мені доведеть ся їхати сюди самому і просити тебе, як на те воля Божа допомогти мені знайти дівчину, — бо я-ж знав, що ти чесна і побожна людина.

Але капітан не звернув ніякої уваги на його слова про дівчину. Він думав тільки про инше.

— Звідкіль ти знаєш, що убійці тут на кораблі? — спитав він.

Торарін показав на велику дубову скриню, що стояла між лавками.

— Я дуже часто бачив сю скриню в домі пана Арне і не можу помилитись, — сказав він. Там сховані гроші, там і його убійці.

— Ся скриня належить панові Арчі і його приятелям, панові Реджінальдови і панові Філіпови, — сказав капітан.

— Так, — одрік Торарін і рішучо подивив ся капітанови в очи, — се так. Се скриня пана Арчі, пана Реджінальда і пана Філіпа.

Капітан мовчки стояв де-який час і оглядав ся навколо.

— Як ти думаєш, коли зійде крига тут з затоці? — спитав він Тораріна.

— Сього року дієть ся щось дивне — відмовив Торарін. — У сій затоці крига завжди сходить раніше, як в инших місцях, бо тут сильна

течія. Але міркуючи з того, як стоїть тепер справа, тобі треба боятися, щоб тебе не висадило на беріг, коли рушить крига.

— Ось тут-то мені й клопіт, — сказав капітан.

Він знов замовк на де-який час. Він повернувся лицем до моря і дивився на хвилі, що відбивали ясні промінні сонця, що вже високо відбило ся на небі. По морі минули вільні кораблі, а високо у повітрі з радісним криком летіли з-полудня морські птиці. Риба пливала на поверхні води і вискакувала з неї високо, полискуючи на сонці своєю лускою; вона ніби одуріла на волі після тої довгої неволі під кригою. Чайки, що досі мусіли шукати собі поживи далеко у морі, де кінчала ся крига, тепер великими стаями летіла до берега на добре знайомі місця.

Капітан не міг спокійно дивитися на се.

— Що-ж се — хіба я друг убійць та злочинців? — сказав він. Невже-ж я заплющу очі і не буду бачити, для чого Бог закрив вихід у море перед моїм кораблем? Невже-ж я маю пропадати через тих нечестивих поганців, що сховались у мене?

І капітан пішов до своїх людей і сказав їм:

— Я знаю тепер, чому ми мусимо сидіти тут замуrowані кригою у той час, коли інші кораблі вже вийшли в море. Се стало ся через те, що в нас на кораблі є злочинці, душогуби.

Потім капітан пішов до шотландських салдатів що спали під чердаком.

— Слухайте, — сказав він їм — лежіть ще де-який час спокійно і не ворухіть ся, коли ви навіть почувте гармидер і крики на палубі! Ми повинні послухати голосу Божого, ми не можемо терпіти злочинців посеред нас. Як що ви послухаете мене, то я віддам вам скриню, де сховано гроші пана Арне, — ви можете поділити їх проміж себе. А Торарінови ка капітан сказав:

— Іди до своїх саней і викинь усю рибу на лід! Ти повезеш инший крам.

Потім капітан пішов зо своїми людьми у каюту, де спав пан Арчі і його приятелі і звязали їх сонних.

А коли троє Шотландців хотіли обороняти ся, то вони втихомирили їх, побивши сокирами. І капітан сказав:

— Ви убийці і злочинці. Невже ви думали, що втечете від кари? Хіба ви не знаєте, що через вас Бог зачинив нам вихід у море?

Тоді повязані душогуби почали голосно гукати своїх товаришів на поміч.

— Не кличте їх,—сказав капітан. — Вони не прийдуть. Вони ділять проміж себе гроші пана Арне і міряють їх тепер шапками. Через ті гроші стало ся злочинство і через ті самі гроші ви відбудете кару.

Ледве встиг Торарін викинути свою рибу, як до нього підійшов капітан зо своїми людьми. Вони вели з собою трьох чоловіків, добре повязаних. Вони були дуже побиті і насилу йшли.

— Голос Божий не дурно кликав мене, — сказав капітан. — Як тільки я зрозумів його волю, я зараз послухав його.

Зв'язаних злочинців поклали на сани і Торарін повіз їх у Марстранд вузькими протоками і затоками, де стояв ще міцний лід.

Над вечір капітан стояв на помості свого корабля і дивився на море. Все лишилося по давньому навколо, а крижана стіна перед ним росла все вище й вище.

Втім капітан побачив довгу низку людей, що наближалися до корабля. Се були жінки з Марстранда, — молоді й старі. Вони всі були у чорних одежах, а між ними йшли хлопчики і несли ноші.

Підійшовши до корабля, вони сказали капітанові:

— Ми прийшли сюди по ту молоду дівчину, що вмерла. Убийці сказали, що вона віддала своє життя для того, щоб вони не могли втекти. Отже всі ми, жінки Марстрендські, прийшли тепер взяти її, щоб занести її до нашого міста з пошаною, на яку вона заслужила.

Тіло Ельзаліль знайшли на кораблі і віддали жінкам, а вони понесли його у Марstrand. Всі жінки оплакували молоду дівчину, що покохала злочинця і віддала своє життя для того, щоб видати на смерть того, кого покохала.

Помірно з тим, як жінки наближалися до Марстранду, буря і хвилі ламали кригу за ними, де вони тільки що пройшли. І коли вони дійшли з Ельзаліль до Марстранду, то лід на всьому широкому просторі моря зійшов і воно широко відкрило свою заготу.

Переклав *М. Левицький*.

М. ШАПОВАЛ.

Новини нашої літератури.

(Леонид Пахаревський: „Буденні оповідання“).

Від літератури, як і від всього мистецтва загалом, вимагається насамперед одного — сучасності. Коли письменник повторює хоч би й в яких ріжноманітних варіаціях те, що було сказано, то його твори мало цікаві, не дивлячись навіть на те, що в їх повторюється щось цінне з погляду і сучасності! Повторюванне старих істин не має признання инакшого, ніж трюїзм. І знов таки не вважаючи на те, що де-які трюїзми мають ціну вічності. Се особливо відносить ся до істин етично-

го характеру. Сучасна культура, доба християнської моралі, не може відкинути значіння такого трюїзму як „не вбивай“. І повторювати його в художній творчості можна, дозволяєть ся, тільки не треба забувати, що коли письменник-мораліст хоче, щоб його слухали, то мусить сей трюїзм підносити читачеві або в незвичайній, новій формі, по-разу під иншим соусом, або мусить бути дуже популярний, пр. як Л. Толстой. Коли ж він не має ні того, ні другого, а використовує свій настрій по шаблону, пережовує беззубим ротом стару жвачку, то він може бути певний, що його писання, при всіх його добрих намірах, підуть на обгортанне лойових свічок і що з його банальних Америк будуть сміятись, — се в кращім разі, — або цілком їх нехтуватимуть. Се буде через те, що читач, хоч би й який добродійний, завжди шукає нового з усієї широти життя. Напр., дайте ес-декови кілька оповідань — белетристичних інтерпретацій „Капіталу“ Маркса—і він їх не читатиме, як не читає сучасний інтелігент, вихований на сучасній літературі, „Кобзаря“ Шевченкового, не кажучи вже про Квітку, Марка Вовчка, Куліша і инш. стовпів українського письменства. А всі хапають ся за Винниченка, хоч на його і нарікають за те, се, инше, п'яте-десяте; з ним не погоджують ся, а його читають, про його розмовляють, з ним змагають ся, але з нетерплячкою ждуть кожного заанонсованого його твору. Бо Винниченко письменник наскрізь сучасний. На Винниченка нарікає не тільки читач, а навіть і критика, за „заміхи на мораль“, за „апологію проституції“ і инші „гріхи“, а все-таки читач не може одірвати своїх очей від Винниченка, і стоїть перед ним як загипнотизована пташка перед змією. І се тому, що Винниченко не ворухить умозрительно мнущини, а реагує на сучасне життя, і заглядає в будучину остільки, оскільки критикує сучасність. Ногами стоїть на ґрунті сучасности, а очима вдивляєть ся в обрій будучини. Осе найпевнійша умова для признання його ролі і значіння в нашому письменстві. Сучасна мораль каже „не вбивай“, а Винниченко питає, що робити з безнадійним дегенератом, божевільним, ідіотом? І змушує героя не помилково, а „по зараніе обдуманному нам'ренію“ підсипати ідіотці-матері тихої отрути, щоб визволити її (матір) від зайвих страждань. Сучасний соціяльний лад і соціяльна мораль вбивають навіть не ідіотів, а здорових, честних, працьовитих людей, розумієть ся „по закону“, а на Винниченка читач обурюєть ся, і — читає все-таки з захопленем, бо се питання сучасности. Без сумніву Винниченко переріс сучасність і в сьому його, яко письменника, велика вартість, значіне, в сьому джерело цікавості до його, в сьому засоб і творчої його карери. Щоб підкрипити свою думку, я повторю слова авторитетних людей: „Відносно сучасної літератури можна признати без перебільшення закон, що письменник повинен

приймати ся за неморального і викликати неприхильність принаймні в однім поколінні сучасників, бо в противнім разі він здасть ся нудним і обмеженим в очах слідуєчих поколінь“. Сі слова належуть Г. Брандесови і в них можна побачити багато, коли не всю правду. Подібну думку стріваємо і в М. Драгоманова: щоб перемогти в будучині — треба якийсь час перебути взагалі не в моді. Отже прикладаючи їх до Винниченка, можна сказати, що коли Винниченко старшому поколінню українського громадянства здасть ся „неморальним“, то молоді душою сучасники і слідуєчі покоління Винниченка будуть не тільки „почитувати“, а й читати, та ще й не тільки через його сучасність.

Опріч сучасности від творів вимагаєть ся ще художність і талановитість (сей трюїзм я повторюю тому, що у нас ще й досі гуманістичний настрій, громадська „добродітель“, патріотизм і т. п. прикмети тільки громадянина приймають ся за підставу талановитости письменників). Треба, щоб письменник був ще талановитим обсерватором життя, дотепним майстром слова, добрим комбінатором старих і творцем нових образів, освіченим і глибоким мисленником, вправним художником і чутливим спостерегаєм всяких змін в оточенню, а передовсім — мусить мати в собі самому остільки велике багатство переживань, вражінь, щоб ніколи не повторюватись і не позичати нічого старого свого або чужого, раніш сказаного. Мусить бути оригінальним в кожнім своїм творі, мусить бути виразною індивідуальністю.

Се все річи, можна сказати, загально відомі скрізь, тільки в нас їм нема ходу, і тому у нас так багато між поетами — копістів Шевченка, між белетристами — підголосків старого народництва або послідовників гіршого сорту Чеховщини, а мало сучасних письменників. І тому наша оригінальна література дуже часто буває неоригінальна, значить і нецікава, і тому вона лежить вклядом в книгарнях, а не в літературі. Тому наше письменство (не дивлячись на обиліє письменницької продукції) — бідне і нецікаве. І се ненормально. Коли скрізь іде зацікавлення новим — у нас старовина. В поезії культурних людей — тонкі переживання, чудова, рухлива, як живе срібло, форма, то у нас старий зміст — Січ, козак, дівчина в вінку і з відрами і в старосвіцькому вбранні. Коли наука робить винаходи, то в нас співаєть ся про XVII вік; у людей електричність, пар; і всякі Цепеліни — у нас каганець, вючна сила і кажан костокрилий словом, ми десь позад усього життя панькаємось з букочичними пейзажами, з могилками, з аркадськими Оксанками і всякими іхтіозаврами патріотизму; блукаємо старими стежками по старому полю, і сіємо старе насінне на сучасний ґрунт, який рішуче вимагає переміни в системі культурного господарства.

Кажучи про сей елемент архаїчності в нашій письменстві, маю на увазі як антипод йому сучасне світове мистецтво, яке мусить же відбиватись на розвиткові і нашій літературній думки, як воно в же вібилось на обемі громадського думання. Громадянство живе сучасністю і тому від літератури, що хоче бути жизненою і відбивати в собі живе, себ-то сучасне жите, вимагає сучасности в змісті і в формі. Письменство розвивається все-таки силою окремих індивідуальностей і тому цілком законний в йому вплив не тільки свого органічного, національного територіально-побутового життя, а й світового, під впливом якого розвивається в певній мірі кожна особа. Отже коли світове мистецтво стоїть на нових позиціях, то якими можемо стояти на старих, як можемо говорити про повну відрубність нашій літературі, і як сей партікуляризм можемо возводити на щабель непорушности і національної ніби оригінальности? Навіщо нам переживувати старі зди і казати, що се впливає з наших національних властивостей і тому, мовляв, усякі новшества руйнують „ісконні основи“ нашого культурного існування?

Коли зміст і форма громадянського життя змінить ся, то також мусять змінитись зміст і форма літературної творчости (виходячи з аксіоми, що література — відгомін життя). Але навдивовижу, в мистецтві можна помітити те, що буває і в соціальному житті: хоч зміст його і змінюється, а форма все-таки лишається старою. Се зявище помітне особливо в нашому письменстві і житті. Зміст життя під впливом еволюції гоманських норм і форм змінив ся, зміст літератури також змінюється, а форма лишається стара зовсім. У нас ще й досі панує формальний реалізм — описування, фотографія, побут, сільське господарство. Коли в житті після формального краху визвольного руху ввійшов всевладний індивідуалізм, як реакція проти надмірного зрабування особи, індивідуальности; коли сучасний індивідуалізм знайшов у культурних людей відповідну форму свого виразу в мистецтві — імпресіонізм, то у нас в літературі ще й досі більшість іде утертими стежками нещирого сантиментального народництва, з шаблонним вихвалюванням всяких обезцінених життєм „добродітелей“ в старій формі механічного копіювання, фотографізму. Сучасне мистецтво не забуває того що нового нічого не скажеш про старовину, а нове треба відчутти і відповідно передати.

Попередні думки мимоволі насунулись в голову після прочитання „Буденних оповідань“ д-ія Л. Пахаревського і тому я наважив ся висловити їх; тим більше, що се потрібним здало ся мені з огляду на те, що розглядати книжку Л. Пахаревського я буду не з того, скільки в її коректурних помилок, чи виразно в ній сказано до якого партійного світогляду належить автор і його герої, чи досить в його пролетарської іде-

ольогії, а лише з погляду на його манеру творчости, на його залежність чи незалежність від сучасности, словом, буду шукати тієї цінности, яка лиш одиноко опреділяє вартість писань—оригінальности.

Буденне жите, але не буденні ті моменти, які автор взяв для своїх оповідань. Буденщиною звемо животінне, рівне, спокійне, нудне позіханнями, а коли в се море міщанської благодати вриваєть ся щос неурівноважене, бурхливе, коли виростають гори пристрастей і западають в долини одчаю, що починають ся що кінчають ся зітханнями — се вже не буденщина. Коли на карту ставить ся життє, тоді — драма. Л. Пахаревський для більшости своїх оповідань взяв з буденного життя зовсім не буденні моменти. І не всі його герої „буденщики“, так би сказати. Візьміть перше оповідання „Довгий ряд днів“. Учителька Олександра Михайловна довгий ряд років працює для просвіщення села Домашівки, працює уперто, з вірою, коли можна се сказати про людину, яку бачимо в хвилину одчаю, туги за змарнованими молодими літами. Учителька ся з тих невиразних типів — творців нового життя і робітників на ниві „малих діл“ — які муравлиною роботою підкопують старий лад і завжди ждуть нового. Сірі вони, сі провінціяльні герої, жертвують своє жите, свої особисті бажання нехтують, насолоди відганяють, бо як таки можна про се думати, коли в якій небудь Домашівці багато неграмотних?! І от Олександра Михайловна, в вечері під новий рік, якось кинула погляд на своє жите, зробила підрахунок і заплакала: довгий ряд довгих, нудних днів, без утіхи, без хвилини щастя для себе. А тут ще контраст такий: її брат-студент з своєю коханою дівчиною. Законні заздрощі і жаль за своїм житем вирвали з серця підстаркуватої панни-учительки хвилю роспуки і сліз. Хоч автор і підсолодив сю роспуку щедрівками хлопчиків і дівчаток, подав Олександрі Михайловні каганець забавки замість сонця надії, але се не замаскувало драматичности моменту — жите учительки все таки пропало.

Також і в другому оповіданню „Тихеньке життє“ маємо жите не зовсім тихеньке. Старий ідеаліст Леонид Іванович рветь ся з павутини буденщини, якою опсвиває його жите дітолюбна дружина, і в респті Леонид Іванович по волі автора, але без достаточних підстав, опиняєть ся в лагері „погибающих за великое дѣло любви“.

В третьому-ж оповіданню „Батько“ маємо вже справжню трагедію — жидівський погром. Старий Лейзор і його хворий син Соломон. Вже те, що дієть ся на улиці, не зовсім звичайне, а автор навіть не знайшов досить слів, щоб переказати се мальовничо — зазначив ніби ремарками:

„Помішало ся все... Хтось плакав, хтось радів сміяв ся... Сміялись і

ревли, ревли, ридали, падали й вставали знову озброєні, розлютовані люде. Піднимали ся в гору та важко падали на голови, на плечі, на спини тяжкі залізні ломи, кії.

І щось хрущало, ляскало, стогнало.

І кров лилась“ (ст. 43) а трохи згодом :

— Позаду стогнуть, благають, лютують і радіють, сміють ся й плачуть“. Вже сей уривок свідчить про справжнє пекло, що бачив автор. Дочці Лейзеровій щось зробили погромщики, а її коханого Арона вбили. Драма та й годі.

В оповіданню „Воскресни!“ маємо теж щось не буденне, коли звернути увагу на дійсне життя героїв, глянути очима живого спостерегача, а не бравого публіциста, який кажучи, напр., про смертні кари ніби іронічно вигукує, щоб зачепити обивателя і кого слід своєю уїдливою іронією: Се буденщина! ми до сього вже призвичаїлись! Справді-ж в тому факті нема ніного буденного. Стара мати учителя, який сидить в тюрмі, стражде з дочкою Надезею за сином, плаче, ридає. Приходе сусідка, жінка вбитого на війні, і плачуть в-двох, а потім в-трьох з Надезею. Автор сам сказав, що мати й Надезя взагалі: „обоє жили і страждали, мучились і плакали“.

„Вернув ся“ в оповіданню з тою назвою і Іван Семенович з тюрми за 7 місяців висидки посивів; холодно, без посади, без хліба. Дядько його — директор гімназії, прийшов кликати Івана Семеновича з жінкою і дітьми до себе на кутю, але Іван Семенович, як дійсна небуденна людина, зробив скандал дядькови, що своїм доносом запровадив Івана Семеновича в тюрму, позбавивши сим посади в гімназії.

„Син землі“, аматор театру Вася, пережив хвилину страшного суму, сліз, коли побачив, що його корабель надій розбив ся об скелі життя, не перевівши Васю через хвилі житейського моря до „тихого пристанища“, ідеалу. В „Хризантемах“ молода Соня отруїлась, заразившись од свого чоловіка венеричною хворобою. На похороні батько Сонін, а „розведений“ чоловік її матері, зробив скандал, протестуючи проти того, що мати погубила Соню. Отрута, венерична хвороба, смерть Соні, галас батька, слъози матері — все се не належить до категорії річей звичайних, буденних.

Обминаючи поки-що оповідання ніби з звичайного життя „Ліжко під дверима“, я бачу і в „Тоді, як акації цвіли“ щось гвалтовне: самогубство сестри Вітіної, роспука Віті, замах його на самогубство, розбите життя доктора, закоханого в Зою, і старого батька Вітіного. Все драма, драма, драма. Навіть в останньому оповіданню „Чужий“ маємо таку „буденну“ ситуацію: чиновник жонатий, його дружина придбала дитину з його начальником, а другу з ним, огидним їй чоловіком; він самітний,

злий, нелюблений вмирає від паралічу, мабуть, а жінка незабаром зводить з світу малу дитину від нелюбого чоловіка.

Та і в „Ліжку під дверима“ Ромочка, кажучи про своє нудне, одноманітне життя, вигукє: „Це-ж трагедія“. Коли автор в уста такому тихому та ординарному своєму героєви, як Ромочка, вкладає такі гучні слова, то жите інших героїв ще трагічніше в кілька градусів. Отже в сій назві „Буденних“ криється якась несвідомо тенденційна фальш, яка хоче зіронізувати над усіма, що будні, мовляв, єсть трагедія. Так вже і треба було назвати: Трагічні оповідання, щоб лишитись художньо-правдивим і в назві своїх оповідань, в короткому синтезі їх змісту.

Отже, ми маємо перед собою оповідання з бурхливої доби життя за 1905—9 роки. Оскільки се життя відбилось на сторінках „Буденних оповідань“, себ-то в душі їх творця; оскільки воно вірно чи не вірно відбилось, який його зміст і тенденції — се буде почасти видно з розгляду художніх манер і засобів малювання, якими орудує Л. Пахаревський, і які для нас найбільш цікаві, як певна прикмета творчости, як оригінальне її виявлення.

Перечитую знов наведену раніш цитату з ст. 43. Се картина жидівського погрому. Дейнецтво життя, або хуліганство, кажучи по теперішньому, найшло свій кращий, рельфнійший вираз саме в погромах. Ніде воно не доходило до такої „художности“ і отвертої правдивости в передачі змісту своєї душі. Скільки пристрастей: злоба, жадібна грабіжність, смакування запаху і кольору крови, смакування виразами очей, обличь, рухів мучених і замучених жертв, насолода руйнуванням, як певним процесом руху, як помстою і т. п. Погром—се дивовижний комплекс дивовижних стихійних переживань низької, а протестуючої душі, не дісциплінованої громадськими, етичними, естетичними і релігійними силами. Може в погромі є своя естетика, неронівська, або етика помсти і урівноваження порушеної соціальної рівноваги — про се не місце говорити тут, бо се вимагає окремих спеціальних дослідів, а коли глянемо, що дав Л. Пахаревський, то не побачимо й десятої долі того, що сподіватись хотілось. Перш над усе попадаємо на загальник: „Все перемішалось“. Се той останній штрих, яким художник мусить освітлити, мов бенгальським огнем, всю картину. А навіщо Пахаревський поставив сей сінтетичний штрих на початку? Далі йде описання картини. „Хтось плакав, хтось радів, сміявся“. Далі штрихи ті-ж самі: „Сміялись і ревли“, повторюєть ся знову „ревли, ридали, падали (се новий штрих!) й вставали (антитеза!) знову озброєні розлютовані люде“ „Піднімалися вгору та важко падали на голови, плечі, на спиви тяжкі

залізні ломи, киї“. От і центральний момент погрому, але зовсім не змальований. Хто і як плакав, сміяв ся, радів—се не робить вражіння, бо ми не представляємо собі нічого. Повторюванне одних штрихів: „плакали, ревли, ревли, ридали“, „падали, падали“, „вставали, підіймалися“, „важко падали... тяжкі... ломи, киї“ — робить вражінне якогось мигтіння перед очима якихось соломинок, безбарвних, безвиразних, а повторюванне одних сухих слів—се зовсім не те, що тавтологія в народній словестности. Там маємо завжди живий образ, і коли він повторюєть ся, то для того, аби довшиною („длительностью“) дії підсилити вражінне. Мало фарб у Пахаревського і він думає, що повторюванне усилить вражінне? Так нема-ж самого вражіння. Я прошу прочитати далі ту-ж цитату, — ось ще звукові вражіння: „І щось хрущало, ляскало, стогнало“. Далі: „І кров лилась“. А через кілька рядків: „Позаду стогнуть, благають, лютують і радіють (!) сміються (!) й плачуть (!)“. Чи сі штрихи, уїдливе повторюванне голосних слів, а не згуків життя, додали що-небудь до попереднього сміху, сліз, ридань, ревів і т. д.? Нічогісінько. Нема картини. Нема вражіння. І погром вийшов дуже слабкий.

Ще зробимо кілька цитат. Оповіданне „Воскресни!“ . Мати учителя і її дочка Надезя: „І обоє жили і страждали, мучились і плакали“. Слово „жили“ нічого не показує, „страждали, мучились“ — двоє однакових абстрагованих понять, а „плакали“ — те-ж саме, тільки меньшого обему, бо „мучитись, страждати“ се широко, а „плакати“—приватна, складова частина з великої царини страждань. І фраза з широким розмахом не має змісту. В оповіданню про погром багато зустрінете фраз, які нічого не малюють перед очима, напр.: Дочка Лейзора, войовнича Роза, змагаєть ся з батьком: ...„і полились горді, грізні слова її. В т и х словах виливалась душа єврея і, виливаючись, розповідала свій старий біль, свою давню муку, важку, щоденну, невсипущу“. Слова, які оповідали старий єврейський біль, зовсім не передані автором. Тоді який же то старий біль, яка душа єврея, яка давня мука, „щоденна, невсипуща“? Повторюванне знову: „старий, давній“, „горді, грізні“, „виливалась, виливаючись“, „щоденна, невсипуща“. А картини нема. Вибір епітетів самий невеликий. Для означення войовничого творчого жидівства автор ніяк не підшукає нових слів, а все орудує одними, навіть без варіацій: „нові євреї“, „новий Ізраїль“, „новий Сіон“, а Лейзор — старий, старий, старий, або навіть ходульно-ветхо завітний стиль: „І він старий Лейзор“, „І він, хворий, малий Соломон“, „новий огонь“ в очах Лейзора... І скрізь — новий, старий, малий і т. д., а який новий, старий — не сказано. Все слова, а фарб нема. Все широкі обсягом поняття, а не образи; якісь абстраговані, безтілесні вирази, а не кон-

кретні штрихи. Взагалі, коли хто скаже „мені сумно“, то се нічого ще не показує і вражіння ним зробити не можна. Щоб було вражінне, то не треба повторювати тисячу раз слово „сумно“, а дати тільки образ того, що нагнало сум. І тоді, коли образ релефний, коли комбінація ліній, фарб, тіней зложена „на сум“, то вражінне се отьладеть ся в душі глядача і читача. Напр., Глібів у своїй пісні „Стоїть гора“ каже :

Край берега, у затишку,	А три верби схилили ся,
Привязані човни;	Мов журять ся вони.

Маєте картину: гора, річка; через воду гляньмо туди „де вяжуть ся човни“ (очерет, берег, за ним домальовуєте сами собі глибінь неба), де три верби схилили ся. Вже сей один штрих каже вам про щось сумне, що з лиха хилить ся до низу. І віє на вас з-під схилених верб сумом, тихою мелянхолією. Коли б Глібів не дав отого штриха, то вражінне було б зовсім инше. Я хочу сказати, що у Пахаревського помітно, та й дуже помітно, брак свіжих фарб, палітра його вбога; картини він заміняє абстрагованими словесними формулами, скороченими до одного поняття, замість різноманітності форм, відносин, почувань. Жидівського погрому не намалював і Коцюбинський; тільки сказав „він іде!“, а тим часом почав переказувати те, які форми приймала погромна сфера в душі авторового героя. Також Коцюбинський і в „Сміху“ дав фрагмент погромних впливів. Ну, для змалювання широких рухів і передачі різких фарб треба широкого розмаху своїми фарбами, а не абстрагованими поняттями.

Щоб покінчити з питанням про сю манеру творчости Л. Пахаревського, я візьму цитату ще з одного оповідання. „Тоді як акації цвіли“. Простенький малюнок: „Вітя подав руку панові Марковичу і стояв близько до його, весь оповитий смутком. В очах у його була втома туга й скорбота. Кучеряве, біляве волосся звисало йому нечісане на бліде чоло“ (стр. 99). Здасть ся досить, але автор дає ще один штрих, непотрібність якого в данім разі цілком очевидна: „На всій худій невеличкій постаті одбивалась туга втомленої душі“. Ну, просто язик заплітаєть ся в двох словах: туга, втома, з маленькими варіаціями: смуток, втома, туга, скорбота—і врешті спілка тих двох слів — „туга втомлена“, тужлива втома і т. д. без кінця можна переставляти з місця на місце слова, як шахи на дошці з квадративими картками. Не можна-ж так з одного матеріалу готувати багато страв. Частенько буває, що автор так заблудить між двома деревами, чи-пак словами, що потім візьме та й стругне на одчай таке, над чим зупиняєш ся з запитом. Напр. „Мелодія плакала, жалілась, зливалась з акордами надвечірньої тиші та з пахощами акації“. Тиша... се ж чи ста абстракція, а не то що словесно абстрагована реальність. Які се „акорди“ ти-

ші та ще пахоців акації? Ну, запах може ще йти акордами (себ-то гармонічно зеднані окремі запахи творять тонкий один запах (акорд) з гармонічними також нюансами). Але тиша? тиша хоч і існує, але се не конкретна реальність. Хіба автор хотів сказати, що в тишину вривались звуки, переривали її, і тоді та „тиша“ уявлялась авторови перетнутою в довжину кілька разів. І виходили, значить, акорди тиші. Але я особисто таких акордів ніколи не чув і тому з автором дозволяю собі не згодитись. В таких штрихах чути змаганне автора дати якийсь „новий“, ніби модерний вислів тонких почувань, але справді виходить не реально, художньо-вереально.

Та манера художництва, яка намічаєть ся у Л. Пахаревського, хоч би в наведених цитатах, дуже часто зустрічаєть ся у більшости українських письменників. Вони переказують якусь подію, динаміку якогось руху, остільки широкими поняттями, такими абстрагованими словами, що всі такі писання зовсім не викликають перед читачем картини, а через те і не дають вражіння, не викликають емоції, не дають переживання. Ся манера не належить до тієї діяльності, яку звемо художньою творчістю. Треба вяснити собі, коли береш ся писати, що творчість художника (а в нас кожний думає, що всяке писанне є творчість!), щось дуже одмінне од передачі на папер слів, думок. То так таки й буде словесність, а не художество. На розум впливати словом, голою думкою — се належить зовсім до иншої категорії взаємин між людьми, ніж впливанне інтуїтивне, впливанне на чуте, викликанне певних емоцій. Почуття викликають ся тільки точними образами, сотвореними певним рухом певних стихій. Щоб від чийогось обличчя одержати вражінне злого, треба, щоб те обличчє скосородилось, щоб очи глянули глибоко з-під брів, щоб губи стиснулись і т. п., словом, щоб злість перетворилась в конкретний свій вираз на обличчі — і тоді вражінне є! А коли спокійне, як стояча вода, обличчє скаже вам, що воно має вираз зла, ви не повірете. Отак і тоді, коли автор каже, про тугу втомленої душі, то ви не вірете, бо вражіння нема, нема конкретного виразу такого стану втомленої душі. Абстрагований спосіб оповідання — не художність, а проста балаканина, яку можна вживати в публіцистиці, в критиці, в науці, словом, в царинах чисто інтелектуальних, а не чуттєвих. Трохи спинюсь ще на инших „фарбах“ з палітри Пахаревського. Кілька цитат з підкресленнями:

„...вже плаче Лейзор. Він чує зараз, що діється страшне щось, велике, дике, а запобігти лихові не має сили“ (ст. 43). Страшне, дике, велике щось, а що?

„Тим часом Надезі робилося щось чудне. Та сама Надезя, яка попередю так вороже ставала проти Олександрових поглядів та його

праці, тепер рада була піти його стежкою“ (ст. 53). І така радикальна переміна діялась з Надезою через „щось чудне“. Я не думаю, щоб можна було задовольнитись таким поясненням великої психологічної зміни у Надезі. Та взагалі у Надезі після отого абстрактного „щось“ мабуть ніщо не змінилось, бо автор сам про неї після сказав: „Але кудю, яким шляхом йти до того життя — цього Недезя не знала і нікого не було біля неї, хтоб навчив її, навів на шлях“. Коли допустити, що Недезя радикально перемінила ся під впливом свого „щось“, то се вже само мусило повернути її на новий якийсь шлях (по оповіданню — на Олександрів), але вона нічого не знає „кудою йти“ і се нас наводить на думку, що того „щось“ зовсім не було, а коли й було, то воно дуже загадкове, таємне як первопричина буття. Далі автор натякає, що „дивлячись на ті тихенькі, покірні сльози, на ті безсилі ридання двох матерів, Недезя почувала, як в неї на душі вставали якісь грізні голоси“. Отсе і все. Що то за грізні голоси? „Якась“ абстрактна погроза завжди має таке значіння, як погроза пальцем в чоботі.

„Іван Семенович (в оповід. „Вернувся“) чуває, що от зараз скаже дядькові щось прикре, уразливе“.

В оповіданню „Син землі“: „Вася слухав і хотів щось сказати, своє щось крикнути їм, та не було таких слів“.

Далі знову: „...силкував ся сказати їй щось таке приемне“.

„І всі сміялися з Васі, щось кричали йому над самим ухом“.

В „Хризантемах“: „Христя Степанівна стала біля його, думала щоб таке сказати йому, розважити чим та так нічого і не видумала“ (ст. 80).

„...Тихон Петрович... став казати, наче пригадувати таке, що ніяк не йшло до памяти“ (ст. 80).

„...Сльози розтопили щось холодне, крижане, кам'яне на душі і стало там тепліше“.

В „Тоді як акації цвіли“: „Вітя грав, і щось миле, втішне... виринали з душі“ (ст. 105).

От вся ся безсловесна отара героїв Л. Пахаревського намагається „щось“ сказати прикре, солодке, грізне, втішне, миле, а нічого не каже, слів нема.

Дозволю і я сказати таке щось, яке авторови зовсім не впадає в смак. Як у його, так і в його героїв — нема слів для передачі стану, настрою, психології; щось хочеть ся сказати, та не виходить ніяк. Так часто кажуть добродії на іспитах, що вони знають, все знають, але... не можуть „почати“ або взагалі не можуть сказати. І за се їм ставлять двойки, одиниці, нулі.

Може автор зумисне лишив недоказані місця, щоб таємничістю

більш заінтригувати читача, викликати в йому бажання розгадувати великі психологічні загадки, але мені особисто здається, що ніяких загадок там нема, а є лиш нехитрий маневр автора ухилити ся від центрального пункту, щоб не малювати його аби часом не помилитись і не вскочити у якусь крайність або ексцентричність. І се дарма. Такі фальшиві маневри не навчать автора орудувати своїми героями і... пером. Треба не боятись карколомних заходів, треба сміло заглядати в прірву душі, і вияснити, власне показувати ті щаблі, по яких герой іде все вище та вище, а потім обривається в кручу. Тоді не буде таких психологічних „загадок“, або краще сказати нелогічних вчинків, які автор приписує своїм героям і які зовсім не впливають з психологічних предпосилок, поданих автором заздалегідь. Але про се зокрема далі.

Окрім таємних натяків під знаком загадкового „щось“ є ще один улюблений спосіб писання, який при певній боязливості автора гуляти понад кручами, видається не зовсім смачним. Коли треба дати горе, щасте, сльози, сміх в ілюстраціях, то автор не хоче ілюструвати, а знову абстрагує і обмежується тільки „жалкими“ словами. Напр., я вже цитував той уривок, що малює постать Віті („Тоді як акації цвіли“) — втомлена туга і инше. От автор тугу ту малює епітетами — „худа, невеличка постать“, „бліде чоло“, „біляве волосся“ і т. п. Се ще нічого. Але в інших оповіданнях він обмежується буквально одним словом. Напр., Лейзор („Батько“) завжди ходить з епітетом „старий“ і се повторюється безліч разів. Коли Лейзор старий, то також і його сльози „старі“ і спина „стара“, все, що на йому — старе. „Звірі — люде“ теж ідуть через усе оповідання. Невже до погромщиків не можна прибрати ще кілька назв? В иньших оповіданнях йде теж саме: „Маленька Марійка“, „в маленькій Марійчиній голові“, „так здається маленькій Марійці“, „її маленьке серце“ (ст. 58) — все таке мініатюрне, мікроскопічне, а роздратовує своїм невгамовано-методичним повторюванням страшенно. Або є ще такий спосіб розжалоблювання: „І він, п'янький Вася“ (ст. 72), „і він, старенький“, або „старий Лейзор“, або „і вона, Роза“ (така то) — і все се не показує який, яка, — а художність іменно сього і вимагає.

Отсі всі „жалкія слова“ так часто зустрічаються, що нема за ними проходу: як ступнув раз, так і „жалкое“ слово. А всі вони вкупі вражіння не роблять, бо виникають в рядках без ніякої правди і потреби, притуляють ся механічно; своєю уїдливістю зовсім нічого не характеризують.

Тим то пояснюється той сентименталізм, що розлитий по всіх

оповіданнях. Де треба почуття, викликаного образом, картиною, там не можна задовольнятися словесним сентименталізмом, виснованим з накопичення „жалких“ слів. В теперішньому письменстві сентименталізм не користується ніяким кредитом, не можна на його посылатись, щоб „проникнути“ в психологію героя або в серце читача. Солодкі слова ще не розсолоджують душі; а роблять так, як вода на солод: виходить квас, а на обличчі — кисла гримаса.

В попередніх увагах я весь час зупиняв ся на розгляді художніх засобів автора, на критиці фарб з його палітри, бо вважаю, що форма творчості, засоби — се те, що може характеризувати індивідуальність автора, вияснити те оригінальне, що цінить ся найбільше і що належить тільки одній людині і тільки се в ній цікаве.

Бо зміст — річ дуже не характеристична. Зміст може бути однаковий в творчості двох-трьох авторів, а форма творів буде належати тільки кожному з їх, як їх творча прикмета і прогресивна продукція. Тим уважнійше треба оглянути творчі прийоми і засоби, що в них і криється зміст творчості, виходючи з того становища, що еволюція форм — се е еволюція змісту. Скільки й чого охоплено формою — стільки й змісту.

З сього становища оглянути „Буденні оповідання“, їх негативний бік — робота вдячна тому, що поміж плевелами є иноді й добре зілля. Але про його згодом, а тепер про те, що особливо зводить добрі наміри автора на манівець, де помилитись легко. „Жалкія“ слова і причепливість до сих слів зводить кожний момент до сентименталізму замість задуманого автором драматизму, який сам собою відчуває ся в загальнім зарисові контур, в загальній ситуації відносин і т. п. До розвитку сентименталізму спричиняється ще ота недоговореність під знаком „щось“, що заступає нам душу героїв тоді, коли вони її хотіли показати, коли хотіли висловити кілька самих важних слів, які б нам одчинили двері в їх духовий світ, показали б ту драму, що призводить їх до смерті, фізичної чи моральної. Але замість сього маємо натяк Натяк — се не той засіб сучасного символізму, ні, тут просто недоговореність. Сей натяк очевидно впливає на автора під час писання і, даючи простір тенденції, веде автора на хистку позицію психологічних помилок.

Візьмемо оповідання. „Довгий ряд днів“. Учителька Олександра Михайлівна зробила підрахунок свого життя і побачила, що все минуло.

... „хто дасть втіху, віру, коли вона потухне, пригріє хто, коли замере, замерзне душа? „Одчай лютий, безрадісний“ ... і заридала тяжко.

Словом, життя йде марно. Її брат потішає її тим, що: „Олесю, ЛНВістник 1910, кн. VII.

люба! в тебе ж твоя велика, користна праця“. Дивно: вона йому про життє своє згублене, а він їй про користну працю, а його коханочка теж саже та ще з таким цинізмом:

...„ти повинна (!) почувати себе щасливою через те вже, що мала в собі таку моральну силу: пішла сюди, в школу, забула, поховала тут, під низеньким сволоком, власне щастя, молодість, усе, усе... Ти, Олесечко, просто свята“. Драматизм Олесіного становища безсумнівний. Вона губить, вже згубила „усе, усе“, але брат з своєю коханкою потішають її такими глупими аргументами, що здається на місці Олесі вигнав би їх з хати. Проблема „права на власне щастє“, права на виявленне своєї індивідуальности встала перед учителькою на весь зріст; сумнів, розчарування, зневіра підточили сили, і ся комашка, що просвіщала „бідну, хвору Домашівку“, почувала, що вона особисто гине, дарма гине. Що з того, що вона научить за своє життє погано читати та писати десятків п'ять-вісім людей, а її власне життє? На сьому й задовольнитись? І бути щасливою через свідомість того, що втратила щастє і поховала себе ще за-життя? Ні, сього мало!..

Прийшли школярі щедрувати. Андрій (брат учительчин) потішає: „А що, Олесю! Молода Домашівка і зараз як співає, а колись-то, — от-от, вже скоро, — голосно та сміливо всі, старий і малий, заспівають життєвої пісні, здорові, освічені“... Олександра Михайлівна дуже сумнівається, а він їй: „ні, ні! будь певна. Вже скоро“.

„Олександра Михайлівна слухала щедрівки, а погляд її очей став певний, спокійний. Вона повірила“ (ст. 20).

Будь певна, що ти будеш щаслива! І вона повірила. Се такий курбет з царства дійности в царство „логіческой недопустимости“, що ми зовсім не повіримо в його можливість. „Радісно застукало серце в грудях Олександрі Михайлівні: її праця не пропала даремно. Сміливо, радісно се ж співали її славні школярки“. Прекрасно: праця не пропала, школярі хай собі співають, а Олександра Михайлівна плакала чого? за особистим щастєм, за погубленою молодістю, за самою собою!

Автор утворив торжество правди, утвердив життє на землі, сказав своє, як кажуть тепер, велике, грізне, творче „Так“. Але се не впливає з оповідання, з предпосилок; душа Олекс. Мих. закроїлась на вмируще, а тут школярків покликано защедрувати і — все одлягло. Коли так, то Ол. Мих. зовсім не драматична, а просто вередлива собі старушенція. Ні, вона втратила молодість, надії, „усе, усе“ і се — драма.

Візьмем „Тихеньке життя“. Тут двоє ідеалістів; за 10 років життя вони придбали кілька дітей; він — нудьгу за ідеалом, а вона — знала тільки „Тихше, діти“, кухню і т. д.

Драма. Пробудити хотів він її „од сплячки“, але ж безнадійно.

Минуло ще 10 років. „Леонид Іванович давно вже працював на літературній ниві. *Все*, що виходило з-під його пера, палало таким юнацьким огнем, такою вірою в життя, в силу живої людини, що...“ всі дивувались йому. А між тим він живе з *своєю безнадійною* дружиною. „Так і не діждав ся Леонид Іванович *нового народження* Софії Петровни“. Та він і не ждав... Котились сльози. Але, прошу я вас, як трапилось, що він вірив „в силу живої людини“, маючи під руками жінку — колоду?

Страшно драматичне оповідання „Батько“. Про погром. Тут таке пекло, що... Старий Лейзор кляв „нових євреїв“, а як побачив погром, та його страхіття, то: „Старий Лейзор притулив до себе міцно свою дочку єдину і в його очах світив якийсь (!) новий огонь“. Старий, переконаний, як пророк, Жид так зразу засвітив якимсь новим огнем!

Се вже в трьох оповіданнях кінчаєть ся „новим огнем“, але яким огнем? Тут вириває оте скромне авторове „щось“ і застує нам ті моменти, коли герої Пахаревського саме відроджувались, що їх спонукало до відродження і т. и. „Щось“ — се така мара тяжка, щò ніщо од неї не сховало ся і вона всяку внутрішню логину заслонила. „Воскресни“, „Ліжко під дверима“, „Тоді як акації цвіли“ теж кінчають ся торжеством життя, голосним великим „Так!“ і все без ніяких підстав.

І ось ся тенденція виносити оправдательний вердикт підсудним героям, землі, життю — виправдувати їх в супереч літературному слідству, не звертаючи уваги ні на які „вещественныя доказательства“ — ся тенденційність найбільше шкодить вражінню від сімпатично закросених оповідань автора. Навіщо підбадьорювати читача? Письменник-реаліст, який рахуєть ся з об'єктивними даними життя, не повинен натягати своїм героям машкару „утвердження“ аж на самі уха, та й навіщо взагалі натягати? Страждуть вони, умирають, розчаровуюсь ся і т. д. — так і пиши: умирають, розчаровують ся і т. д. Се буде і реальна і художня правда. Сього і вимагаєть ся від мистецтва. А то бере, виволікає з могили труп, виставляє його проти сонця і каже „він живий“. Мораль з сього для читача така: бадьорись! Отся тенденційність вихвалювати неживе життя всупереч живій правді і зводить письменника „на мертву точку“. Запозичанне бадьорих льозунгів з народницько-партійних прокламацій і календарів витворила в нашому письменстві тенденцію всепрощення і *агітації* мертвими аргументами. Такий позичений оптимизм, нахапані без потреби з старих катехизмів слова бадьорости, колись читані і тепер забуті, здеґрадовані життем в долину клячі — повинні зникнути з палітри письменника-художника. Вони ведуть до художньої неправди. Вони розказують про мертвих людей, по-

казують манекени, розквітчані різними штучними фарбами. А художня правда вимагає живих людей з їх болями, жалями, хворобами, надіями, розчаруваннями. А коли вже описуєте мертву людину, то пишiть, що вона мертва, а не одурюйте читача тим, що то нiби летаргiчний сон, з якого труп прокинеться i воздасть хвалу живому життю.

Коли спиняти увагу на окремих художнiх манерах i елементах творчості Л. Пахаревського, то можна прийти до не зовсім веселих висновків, i се через те, що береться окремий елемент, окремий прийом. Значить, невелика база, на який озирається дослідник.

Треба взяти ширшу базу, напр., всі оповідання вкупі i спинити увагу на тонах писання i думання автора, а не тільки на рисах. Почуваєте якийсь загальний тон теплоти. То дарма, що бачимо иноді різкі i фальшиві фарби—дош, сніг, сльози, сміх i. т. п., але за всім сим вимальовується i постає автора, що теплим огрієливим чуттям оповиває своїх персонажів, творить атмосферу прихильности i симпатії до його бiдолашних героїв. Чуєте, що за сими всім буденним життям є поривання, а куди? однаково. Автор се зве шабльоново: „до сонця“, до ясних зірок то-що. Є поривання. Якийсь иноді конвульсійний рух, різко кинуте слово, нелогічний иноді вчинок. А поривання з шаблону часто здаються не логічними.

Поривання се, як основний мотив „Буденних оповідань“, відбилось значно i спричинилось до того, що зійшло навіть на тенденційність. Ми се бачили з тих фактів „торжества правди“, утвердження життя, що вилазить в кінці кожного оповідання як шило з мішка. Все-ж поривання тоді находить відгук в серці читача, коли воно не виходить з меж художньої правди, тієї таємничої логіки, яка несвідомо укладається в творі художника. Загальний тон писання Л. Пахаревського має ту психологічну логіку, що веде автора от безнадійности до тенденційного оптимізму. Причина цієї суперечности лежить в бідности художнiх концепцій.

У Пахаревського багато того, що можна-б назвати — загальним естетизмом. Він уявляє широкі, гарні картини, задумує интересну художню композицію. Се видно на кожному оповіданні. Але коли візьметься її творити, то не може сконцентрувати на її всієї уваги художника. Він би повинен не одриватись від задуманої композиції, але справді виходить так: починає зарисовувати контури композиції з окремих куточків i в сей момент починає спускати з перед художнього ока всю композицію. Вимальовує один куточок, а инші потиху розпливаються, туманіють, зникають; вся композиція блідне i тоді автор викінчує її вже „на пам'ять“, а не під впливом внутрішнього запалу, i вже не-

маючи перед очима виразної конфігурації задуманої картини. Внутрішній огонь автор тоді заміняє „літературним запалом“, себ-то вживає різкі слова, переходи, „жалкія“ слова, сентименталізм і т. и., а через затуманілість задуманої композиції і ослабленне внутрішнього огню беруть гору різні сторонні впливи, вилазить тенденція; автор чує шаблонні льозунги життя і пришиває їх до своїх оповідань на кінець. В цьому я й бачу художню блідість концепцій в писаннях Пахаревського, або інакше сказати: з цього видно у його малу тревалість творчого напруження. Вибухне огонь творчости і швидко починає гаснути, і що автор встигне зарисувати поки горить той огонь, те виходить добре, а коли огонь потух, тоді автор добудовує свою композицію з пам'яті, користуючись розумовою льогікою, а не художньою уявою та натхненем. З цього виходить, типовий і м пр е с і о н і з м. Натура Пахаревського імпресіоністична. Огонь його швидкоминучий, — він недовго горить, і дає авторови часу тільки на зарисовування невеличких малюнків.

От в таких річах Пахаревський і показує присутність в ньому художника. А коли-б автор здав свою тенденційність до архиву, та підходив до явищ з масштабом тільки своєї індивідуальної оцінки, дивився на весь світ тільки по-своєму, то дав-би гарні, викінчені, художньо-льогічні, художньо-правдиві річи. Вказівка на те, що се можливе, є і в „Буденних оповіданнях“: кращі оповідання ті, де Пахаревський не „утверждає життя“: „Син землі“ і „Хризантеми“, або де не дуже тримається шаблонного громадського благочестія: „Тоді як акації цвіли“, „Ліжко під дверима“, ну, ще й „Вернувся“. З перших трьох оповідань в книжці найслабше „Батько“. Всі вкупі оповідання дають доказ, що Пахаревський орудує гарною мовою і иноді добрим пером. Художника чуєте скрізь, але далеко не скрізь чуєте художню правду.

Одним з кращих оповідань Пахаревського я уважаю „Дід знав усе“ (друковано в „Селі“ 1910). Тут вже тенденції нема. Є об'єктивний ліризм. Дійсне чуття, а не літературний, папіровий „запал“. Та є ще де-які оповідання Пахаревського, що не ввійшли в сей збірник, які ствержують в мені певність, що Пахаревський лірик, а не побутовець, імпресіоніст, а не реаліст, хоч він і намагається бути скрізь ніби „реальним“. Хай автор малює хоч і невеликі куточки життя, але з своєї душі, і дивиться на все тільки так, як велить душа. І тоді художник візьме в йому верх. Од мистецтва се й вимагається: бути завжди художнім. Всякі інші тенденції хай розвивають спеціалісти. Пахаревському слід розвивати в собі тільки одну тенденцію — художність.

Тоді виявить ся його оригінальність, бо художність не має загального характеру: вона строго суб'єктивна, індивідуальна, позичити її не можна ні з Тургенева, ні з Чехова, ні з Гамсуна.

І тому крізь призму своєї художньої душі дивіть ся на світ і давайте його таким, яким він відбиваєть ся на вашій художній пластинці. Чим пластинка чутливіша і чим художницький об'єктив ширший— тим більше вражіннь у вас буде, тим виразніше і тонкіше вони відобують ся, а після того вже подбайте, щоб перо ваше, ваш лексикон, знанне граматики і синтакси помогли вам перевести краще на папір. Тоді вже де питане про техніку писання, яка цілком залежить від суми і якости художніх вражіннь ваших, особистих, а не того, як писав якийсь авторитет: чи Шевченко, чи Чехов, чи Гамсун, чи Л. Андреев. Так бажаєть ся сказати більшости наших письменників, а зокрема й Пахаревському.

Ні. Краще буде запам'ятати слова великого Ібсена, сказані Бернсонови (в листі з Аріччії, 15. IV. 1866 р.): „Коли я не зможу бути сам об'єктом в своїх творах, то все в їх буде брехня і омана, а сього у нас в ріднім краї і без того досить, так що нема чого тратити народні гроші на збільшенне сього добра“.

ІВАН ФРАНКО.

Із австралійських новелістів.¹⁾

V. Невинна.

Оповіданє Альберта Дорінгтона.

Сонце спустило ся вже понизше дахів, а довгі тіни доповзали до понурої брами тюрми. Похилена жінка глипала до неба, а паперова квітка на її капелюсі похитувала ся до муру. Дівчина з армії спасеня приступила до неї і лагідно доторкнула ся її плеча.

— Їх випустять о шестій, — шепнула вона. — Чекаєте на свого мужа, — і вона відняла руку, — чи на свого сина?

Похилена жінка підняла голову, і паперова квітка на її капелюсі захитала ся.

— На сина! — скрикнула вона, мов перелякана. Вона трохи не дочувала і тільки відгадала питанє дівчини.

Дівчина зітхнула і знов приблизила ся до неї.

— Побив вас? — запитала лагідно, — чи може з бідности рокрав ся?

— Ніколи в своїм житю він не доторкував мене й пальцем. Вона виналя суху булочку і відкусила шматок.

— Дістав шість місяців за те, що кинув молотком на свого дозорця — Родля, в фабриці чобіт. А про те він навіть не кинув молотком, міг тільки заїхати його кулаком.

¹⁾ Див. кн. V.

— Моліть ся, щоб він навернув ся до Бога! — промовила дівчина. Але бабуся знов не дочула її слів і продовжала своє.

— Молоток тарахнув Родля в рот, — промимрила зітхаючи. — Але мій Томі не кинув його. Агов!

За мурами дзоркнули двері; молодий чоловік надійшов коридором і наблизив ся до брами тюрми. Вийшовши з брами він швидко озирнув ся по вулиці на право і на ліво.

— Отсе він! Боже мій! Се він!

— Агов, мамо!

Він крепко обняв її за рамена, а її тремтячі руки доторкали ся його грудий. Потім усміхаючи ся він прижмурих одно око і на пальцях подав ся до східного причілка тюрми. Її очі слідили за ним, а губи були сухі; їй здавало ся, що він хоче про щось запитати її, і коли б вона відповіла, він зараз ударив би її в лице або в ті груди, що кормили його. Чи болів би її сей удар? Він оглянув ся довкола причілка і заглянув поза паркан.

— А деж Ліля, мамо? Де моя жінка? — І він опер ся плечима о мур.

Стара жінка кашлянула заклопотана.

— Вона не ховає ся перед тобою, Томмі.

— Не ховає ся, мамо? — і він зморщив брови.—А деж вона?

Стара відступила аж до ривчака. Їй видало ся кращим балакати про се здалека.

— Ти ж лишив нас без гроша; була зима і страшно холодно.

— Мене ж арештували! — Він засміяв ся сердито. — Скажи всю правду, мамо!

— Правду! — вона язиком змочила сухі губи. — Мині шістьдесят літ, я пішла мити підлоги. Але тут сотки молодших, що також хотять мити підлоги, і я не могла дістати роботи. А Ліля Бушменка боїть ся міського житя. Я брала її з собою по склепах і декуди інде, та дарма, вона ніяк не могла привикнути. Оттак ими мусїл сидіти дома голодуючи по троха.

— Родль почав шляти ся по затилках і курячи величезне цигаро стояв опертий на паркан біля нашої хати. „Жаль мені вас, пані Браунова, хоч ваш Томко хапав ся вбити мене молотком Пришлю вам курятини й вина.“

Ліля стояла при мні, ховаючи ся по за мене, і тремтіла як листок. „Хочеш прийняти живність від того, що засадив у тюрму твого чоловіка?“ запитала я її. „Промов до нього свобідно, доню!“ Але його лисячі очі впивали ся в неї, і він почав балакати про театр та цирк, так що Ліля аж рот роззявила.

Другого дня фургон привіз цілу купу всяких полотен.

„Хочеш на сукню, Ліля“? — запитала я її. Я дивила ся на неї уважно, бо голодуване ввійшло вже у нас у звичай. Вона держала ся руками за стіл і на силу повернула до мене своє бліде лице. „Відправ їх геть! Я знайду роботу — завтра пошукаю роботи!“ Вона впала на землю, поки я ще могла піддержати її. Ти тоді вже відбув місяць тюрми, Томмі!

Томі затремтів, його груди дихали важко.

— Далі! Говори далі!

— Далі нічого, — тільки Родль усе пакав цигаро спираючи ся на паркан. „Дим відстрашує гусільниці,“ — говорив він. Родль чатував на Лілю; кожний, хто раз заглянув на її гарне лице, чатував на неї — чорт би їх побрав! А Ліля не мала ані дрібки сили і була би пристала на все, як би не я — не я.

— Я почала вечером лайкою гнати її до ліжка. Раз знайшла я в її кишені пачку цукерків. Приняла їх від нього. Боже, мусіла бути дуже голодна! Я все дожидала, поки вона засне, а потім лягла й сама, помочивши її рученята своїми сльозами. Я не могла дати собі ради, синку, і не дала їй ніколи пізнати своєї слабости. Тоді ти відсижував уже третій місяць, а правильність нашого голодування почала доводити мене до повного знесилля. Тоді минули як раз мої шістьдесяті уродини.

— Гусільниць у городі набирало ся чим раз більше, а Родль сидів часто на паркані і баламкав ногами і співав веселі пісні; коли підіймав свою товсту голову, можна було бачити синій шрам від молотка півперек його рота.

— Трусе безмізкий! — говорила я йому, — чи не маєш ані зерна милосердя над нею ані над ним?

— Він усміхав ся як малпа і пакав мені в лице своїм проклятим димом. „Гарнізон ослабає — кепкував він, — а швидко придуть холодні дощі. Ще я дістану її в свої руки, пані генеральше Браунова! Але Лілі мені жаль. Вона занадто добра для вашого кримінальника сина. Вона буде моя.

— У мене був тоді ніж у руці, і я була б устромила йому його між ребра, як би Ліля не вхопила мене за руку і не почала плакати.

— Він дістане її таки, — міркувала я, — В його червонім карку видно звірячу любов. Він дістане її і потім відкине, як стоптаний черевик. І я почала прогонювати її. „Забирай ся завтра з мого дому! — мовила я їй, — досить мені наглядати за тобою!“ Але вона обіймала мене за шию, поки я могла оглянути ся і примовляла ридуючи: „Мамо, а кудиж мені подіти ся?“

— Забирай ся з мого дому! — більше не могла я сказати нічого. Я міцно зажмурювала очи, щоб не вхопити її, не притис-

нути до себе і не обцілювати її гарного личка.

Тоді Родль переліз через паркан і всміхався, всміхався так, що синій шрам від молотка розділював його лице на двоє. Потім забрався.

— Тої ночі сиділа я в її комірці і думала-думала — і чорт приступив до мене і приніс мені заспокоєння. Але він не знав, що я уложила собі плян, як удержати її в чистоті. Другого дня Родль узяв відпустку від свого фабриканта, і в своїм найкращім убранню прохажував перед нашим домом. Вона плачучи лежала в ліжку, та я витягла її і вигнала на двір.

— Пакуй свої речі і забирайся геть від мене!

У неї був кіш, але покритка була відірвана.

— Іди до пані Сімпсонової і попроси в неї трохи шпагата! — мовила я до неї. Я знала, що пані Сімпсонова пішла на торг. Ліля пішла по шпагат, а я заплала в огород, щоб виплакатися. Мені треба було помочи для неї, і я почала кликати твоє ім'я, Томмі, твоє, замкненого в тюрмі. У мене крутилося в голові, і я ледви могла вдержатися на ногах, але я завзялася спасти її від тої малпи, не чоловіка.

Хтось закашляв за парканом. Я обернула, виглянула і побачила паню Сімпсонову.

— Пані Браунова, — промовила вона, — ваша невістка була в моїм домі?

— Ходила позичити трохи шпагату, — відповіла я.

— Дуже добре, — крикнула вона сердито, — але якого чорта потребувала вона більше? Срібний годинник мого чоловіка пропав зі стола.

— Я не сторож, пані Сімпсонова, — відповіла я — шукайте її в хаті. Вона сьогодні відходить від мене.

— Я послала по городового, — ледви дишучи промовила Сімпсонова, — і коли вам то не так важко, ходіть зо мною до неї.

Городовий прийшов з великою повагою. Ліля сиділа на ліжку, а коли ми ввійшли, схопилася дуже перелякана.

— Вони хочуть оглянути твій кіш, Ліля, — сказала я. — Покажи їм його, дитино!

Раз-два-три кинулася пані Сімпсонова до коша і виняла з нього годинник.

Мати хитнулася судорожно в зад, бо синові руки раптово хопили її за горло.

— Се ж брехня! — скрикнув він і кинув її до брами. — Моя Ліля чесна як ангел.

Стара вхопила його за лікті своїми руками і підняла ся на ноги. В її очах заблискотіли огники.

— Я сама поклала годинник до коша, а їй дали за те три місяці. Не було иншого місця крім тюрми, де би можна було забезпечити її від нього. Се заховало її в чистоті — чуєш синку? — заховало в чистоті.

Вона сиділа на кам'яній тумбі і обтирала собі кров з губи. Син дивив ся на неї тупим поглядом, немов вагав ся, чи перепросити її, чи розтоптати своїми важкими чобітьми. На розі вулиці почув ся лагідний голос дівчини від армії спасення, що промовляла до якоїсь заблуканої сестри, аби навернула ся до Бога. Стара похилила ся наперед, закутавши лице тремтячими руками і напружуючи слух.

— Чуєш, синку? Отсе Ліля надходить. Її також винускають сьогодні. Иди їй на зустріч, Томмі, вона сиділа невинно і остала ся чистою.

Постать молоді дівчини показала ся з брами хитаючи ся несміло, і на раз розпростерши руки вимовляла одно ім'я і кинула са наперед.

— Ліля! Люба моя! — І він хопив її у свої обійми.

VI. Остатній Моа.

Оповідане Веки.

Дощ ішов уже три дні — дощ, який може йти тільки в горах Нової Зеландії. Декілька лісничих сиділо біля огнища потерпаючи від холоду і курили мовчки. Розмова скінчила ся, ніхто не мав що більше сказати. Мглиста і мокра околиця, покрита камінем і папоротями, не давала фантазії ніякої поживи.

Дік кашельнув немов би пригадавши щось і всі поглянули на нього, немов питаючи й заохочуючи. Про все, що є на світі, Дік умів сказати дещо з власного досвіду. Йому було 60 літ і він у своїм життю перейшов найрізніші колії: був моряком, копачем золота, вояком і стрільцем у чагарах. Нову Зеландію знав здовж і півперек.

— Недавно читав я в газеті, — розпочав він, — що там у низу на півдні знайдено десь повний скелет вимерлого птаха Моа. Ну, я міг би дещо сказати про того старого птаха. Але ви певно не ймете мені віри.

І він з погордою плюнув у огонь. Ми навипередки один перед другим почали впевняти його завзято, що його віродостойність у нас так непорушно тверда, як шпиль Руапегу, якого хмарами повита голова дивила ся на нас. Дік суворо оглянув наш кружок і очевидно задоволений своєю інспекцією почав без дальших церемоній своє оповідане.

— Коли в давніх часах я перший раз висадив ся на беріг Нової Зеландії, почала ся на західнім побережю як раз тоді золота горячка. Я з одним своїм приятелем спас ся втекою з одної барки, що стояла в пристані Літльтона, і ми оба почвалали пішки до золотого району. Зразу нам поводило ся досить лихо, і нарешті ми забили ся в гори далеко дальше від иньших копачів. Ми розложили шатро у підніжжя великої яскині і здобули тут немало золота, але жите наше було дуже відлюдне.

В перших ночах на нас нападав великий страх. Швидко по сумерку чули ми з ліса дикий, ревучий шум, подібний до свисту Сирени у млі. Та коли не було більше ніякого лиха, ми скоро привикли до того крику і користували ся ним навіть як сігналом до вечері.

Та ось одного дня ми працювали власне на малій тарасі понизше яскині, коли по над нашими головами з чагарника перелетів камінь завбільшки як людська голова, немов би вистрілений гарматою. Потім перелетіли ще два або три такі самі камінці, а нарешті сажневе деревяне поліно, і ми догадали ся, що де в повітрі літають такі дрібні забавки, може бути для чоловіка нездорово, і ми полізли в гору, щоб придивити ся, хто забавляє ся такими річами. На обриві може 50 метрів понад нами стояв злочинець, величезний птах, більше менше вдвоє більший від струся. Він порпав землю шукаючи поживи, тут і там дзьобнув якогось хробака або гусільницю.

— Бідолаха! — промовив Джек. — Коли такими дрібницями він мусить наповнити свій живіт, то може пів тої гори спорпати на наші голови.

Ми почали придивляти ся йому, і він поглянув на нас і порпав собі далі. Ми подумали, що найкраще лишити його самого.

Пізнійше стрічали ми того велитня досить часто, коли прохожував ся в кориті ріки або по чагарнику. Він, здавало ся, почував прикро свою самоту, не стрічаючи рівного собі. Як виглядав? Був троха подібний до тетерева, яких тут бігає багато, але сто раз більший. Мав на собі шматочки товстих крил і смішно короткий хвіст, який при кождім своїм кроці комічно задирав у гору. Бігати? — ну певно, бігати вмів що вмів. Я бачив його одного разу в погоні за маврійським щуром, і щур не мав ані хвилі надії на жите. Він похилив голову в низ і гнав через корчі та поміж молоді дерева як насмарована блискавка.

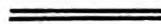
Нарешті велитень одної ночі зробив нам візиту в наших шатрі, власне коли ми засіли до вечері. Правдоподібно червяків і гусільниць у день назбирав мало, бо видно було, ще терпить силь-

ний голод. Джек кинув йому половину печеного голуба; він проковтнув його як горошину, а потім розпочав напад. Приступив просто до отвору шатра і кинув ся на решту нашої живности. Джек скочив з місця і вдарив його коцюбою, але каторжний птах копнув його одною ногою в груди так сильно, що Джек відразу присів дуже твердо. Я кинув ся на нього з сокирою, але він не чекаючи на мій удар дав мені пару таких копняків, що я опинив ся на землі з бажанем спочити трохи. Се був порядний боксер і не хибляв ані разу. І тут же він пожер усі наші голуби, проковтнув цілу паляницю, проковтнув ніж, а потім устроїв дзюб у горячий чай. Вихопив його відтам швидко, можете собі подумати! Але коли Джек почав сміяти ся і підняв троха голову, кинув ся старий пташище на нього і топтав його три секунди так, що йому відхотіло ся сміху. Покинувши його він почав порати ся в шатрі. Та що шатро було занадто тісне для нього, перевернув його відразу копьяками своїх ніг і почав порпати як парова машина. Весь наш спряток розлітав ся на всі боки як живий. Він побачив мій годинник і проковтнув його, так що тільки ланцюшок звисав йому з дзьоба. Потім кинув ся на пушки з консервами і почав двофунтові пушки ковтати як бобики. Аж алкоголь зробив йому кінець, як не одному іншому.

Ми мали кілька кварт рому в великій циновій бутлі, і коли він устроїв до неї свою голову, засмакував йому ром незвичайно. В усякім разі він не квапив ся витягати голову з бутлі. Коли на решті попробував се зробити, шийка бутлі не пустила його голови і він не міг бачити нічого. Він почав тріпати ся страшенно, і наші річи розлітали ся від нього на всі боки. Він скочив у вогонь і розкинув його, потім побіг між дерева, бючи ся то об одно, то об друге, поки не зрозумів, що так далі не можна. Тоді й заспокоїв ся, притиснув бутлю з головою до землі і почав помалу викручувати з неї голову. На се я й чекав. Я прискочив із сокирою і швиденько увільнив його від бутлі; розуміть ся, при тій нагоді відскочила й його голова.

Ми жили майже місяць мясом того птаха. Смакувало як індичатина, тільки троха дико. Розуміть ся, пушки з консервами і годинник ми повиймали з нього, а до того ще знайшли в його животі мало що не п'ятнадцять унцій золотого піску, який він прибирав за свого життя.

Чому ми не взяли його до міста і не продали? А тому, що були новачки і не мали поняття, що птах Моа не такий частий, як москити.—

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Жад свіжою могилою.

Ще один труп — сим разом на університетській арені, на тій скорбній дорозі, котрою неписана австрійська конституція устала для розв'язання університетських питань.

Писана конституція признає всім народам права на засоби освітні. Але здійснення сього права для народностей не привілегованих державна практика Австрії ставить в залежності від готовости за-для одержання сих просвітних засобів пити довгу і гірку чашу всяких наруг, переслідувань і жертв. А в ній вища школа не осягаєть ся инакше як бійками, барікадами, погромами, револьверовими перестрілками, кровію і трупами. Сею дорогою ішла свого часу справа чеського університету, потім італійського, і от уже скоро буде десять літ — на сю дорогу приписану неписаним австрійським реґуляміном вступила справа українського університету, пореходить від одного конфлікту до другого, іде від катастрофи до катастрофи, викликаючи незвичайне напруженне і національне розярненне. А високе правительство докладає всіх старань заховати холодну кров, щоб, боронь Боже, не нарушити а ні одною хвилию завчасно монопольні права привілегованої народности.

Розумієть ся, неможливим абсурдом мусить здавати ся кождому непризвичаєному сей факт, що просте віче українських студентів, яке що найвище могло б потягнути за собою вмішанне університетських педелів, дає привод до формальної облави, мобілізації поліції і револьверового обстрілювання. Зі страхом приходить ся думати, що й просте ходженне на виклади в подібних відносинах при такім становищу тих що вважають себе хазяєвами університету де далі може теж викликати револьверові сальви. За останні роки можна було помітити незвичайне здичінне відносин. Фрази про обовязок оборони університету, на котрий ніхто не посягає — загіпнотизували польську сторону. Вповні забуто, що українська сторона допомагаєть ся нового і осібногo університету, і всі маніфестації її на старім університеті мають тільки демонстративний характер, бо иньшої асени своїх домагань вона мати не може. Ще не давно польська молодіж, уже прийнявши сю накинєну їй зовсім невідповідну ролю охоронців теперішнього *statu quo*, все ж пам'ятала, що перед нею її товариші. Тепер того нема; противну сторону вона трактує вже як дикого звіря, супроти котрого все дозво-

лене. Се віщує в будущині найгірші перспективи; але індиферентизм правительства і апатія політичних репрезентантів української суспільности неминучо будуть гнати нашу молодіж до все нових і нових конфліктів. Їх пасивність і апатія по контрасту буде змушувати нашу молодіж добувати з себе все нові й нові можливо різкі форми реаговання на неможливі, повні пониження обставення нинішнього академічного життя. Чуючи себе єдиним активним борцем за національну освіту, вона поставила пунктом чести вести свою боротьбу далі у всяких обставинах, давати відповідь на кожду брутальність і провокацію. Хто зможе осудити її за се? Але пожалувати й виручити з таких неможливих обставин також би треба.

Річ очевидна, що енергичний виступ чи політичної репрезентації чи суспільности чи мас народніх злагодив би гостроту сього питання для нашої молодіжи. Два місяці тому, коли заходи університетського сенату коло санкціонування польського характеру університету викликали перші протести з боку наших студентів, ми всіма способами старали ся переконати інтересовані круги в потребі можливо енергичних заходів для скорого розв'язання університетської справи, аби вона знову не спала на плечі самої тільки молодіжи ¹⁾. На сю потребу скорого, безпроводного розділу університету, щоб запобігти можливим грізним конфліктам, вказувала петиція професорів-Русинів, подана тоді ж президентови міністрів. Одначе сі місяці минули зовсім безплотно. Правительство лишило ся пасивним. Українська політична репрезентація вміла тільки по давньому накликати молодіж до терпеливості і пасивності обіцяючи, здобутки на парламентарній дорозі, щоб потім при найближшій оказії умити руки і заявити, що вона безсила що небудь здобути від правительства, бо правительство теж безсилне супроти Поляків. Тим знищила вона кінець кінцем довіре до парламентарного розв'язання справи і привела молодіж до переконання, що університетська справа виключно на її плечах спочиває і тільки нею може бути розв'язана.

Останні події показують, куди веде ся скорбна путь.

Наша суспільність, що з таким щирим поривом окружила могилу молодого героя і вінчала лаврами і тернями домовину борця „за рідну школу“, повинна роздумати ся над нею.

¹⁾ Брошура: За український університет у Львові (Видавництво „Молода Україна“), див мою статю: „Невідклична справа“: „Досі справу виносила на своїх плечах академічна молодіж, але вона сама її не винесе, і безсовісно було б лишити сю справу на ній. Потрібний натиск усеї суспільности, щоб розрубати сей проклятий узел“

Те що не зробить вона сама і її політична репрезентація, незмірно збільшеним тягарем впаде на плечі її молодіжи. Те що робить ся нашою політичною репрезентацією і самою суспільністю — повне мертвоти, апатії, недокровності і — на зрівноваженне витягає криваві жертви від молодіжи.

Останній час схаменутись і заступити молодіж від дальших розстрілів енергічними заходами здобути їй „рідну школу“, і вивести з сих старих, зловіщих мурів, що грозять стати ареною все нових і нових кривавих жертв.

М. ГЕХТЕР.

З українського життя.

Воля віри.

Ріжні обставини історичного характеру причинились до того, що на Україні сектантство розвинулось з особливою силою й інтенсивністю. Де-які сектантські напрями тут і народили ся, а де-які здобули собі серед місцевого селянства найбільше адептів. Ся сторінка нашого народнього життя варта була б того, щоб наші історики й дослідники звертали на неї більше уваги, ніж се помічаєть ся тепер. Російська література має досить багато дослідів у сім питанню: досить назвати „Матеріали къ исторіи и изученію русскаго сектанства“, що ранійше видавались у Лондоні, а тепер у Петербурзі, потім—журнал „Бесѣда“, книгу свящ. А. Рождественського „Южно-русскій штундизмъ“, праці Вас. Бонч-Бруевича й т. и. В українській же літературі довго не появляли ся праці присвячені сьому питанню.

Формально історія українського сектантства може бути поділена на два періоди: до указів 17 квітня й 17 жовтня 1905 р. й після них. Але се буде поділ чисто формальний, бо в дійсности після видання згаданих указів у становищі укр. сектантів майже ніякої зміни не відбулось. Тут не маємо змоги зупинятись на дореформнім періоді історії укр. сектантства: за відомостями в сій справі відсилаємо читача до давніших праць Зіньківського й ин. та до згаданих російських джерел і, між иншим, до статі д. Бонч-Бруевича—„Преслѣдованіе баптистовъ въ Россіи“,— надрукованої у 6 кн. „Вѣстника Европѣ“ за біжучий рік. Тут можемо подати де-які більш або менш яскраві факти з пореформного періоду, коли вже було видано „увільняючі“ укази. Зведенне до купи сих фактів матиме подвійне значінне: насамперед, знайомість з ним покаже чита-

чеви, як на практиці здійснюється одна з найголовніших обіцянок „малої епохи реформ“, з другого ж боку ці факти послужать де-яким не позбавленим цікавості матеріалом для будучого історика українського сектантства.

Маніфести про волю віри, як відомо, так і лишилися маніфестами, не перетворившись у який небудь сталий і докладно розроблений закон. Щоб ці маніфести не лишилися „мертвою буквою“ й щоб людність могла поки-що користуватись подарованими їй правами, міністерство внутрішніх справ ласкаво згодилось пояснити їх і навчити місцеву адміністрацію, як ними користуватись на практиці. Зроблено се, по давньому російському звичаю, шляхом циркулярів.

В октябристсько-старовірським „Гол. Москвы“ недавно було надруковано цілу низку таких циркулярів. Се дуже цікаві й навчаючі документи. Дозволяючи собі подекуди кілька ліберальних фраз, міністр у резолютивній частині циркулярів найчастійше пише: „ні“. В однім з цих циркулярів д. Столипін пише: „Права пропаганди сектанти не мають. Місцева адміністрація не повинна давати дозволу на обізди проповідників по громадах для молитовних зібрань. Сектантам також не треба дозволяти роздавати записки на свої молитовні зібрання, а також їм не треба дозволяти друкування афіш, плакатів і закликів, які повідомляли б сторонніх людей про їх молитовні зібрання“.

Другий циркуляр звертає увагу губернаторів на те, що указами 17 квітня й 17 жовтня „забезпечується вільне виконання культу сектантами й дарується їм право гуртуватись у громади, але ніяким чином не „поощряються“ сектантські теорії або розвиток прозелітизму на шкоду інтересам пануючої церкви. Рахуючись з сектанством, як з існуючим релігійно-культурним явищем, теперішній закон ні в чім не зменшує прав православної церкви. Тому права її повинні дуже оберегатись адміністрацією, однак без ламання законних прав сектантів“.

Уже з цих двох циркулярів видно, яку плутанину можуть внести міністерські пояснення в голови представників місцевої адміністрації. З одного боку, циркуляри забороняють „ламати законні права сектантів“, але тут же адміністрації рекомендується „дуже оберегати права православної церкви“. Насамперед, тут звертає на себе увагу одна стилістична подробиця: у православної церкви права й у сектантів права, але перші треба „дуже оберегати“, а другі можна тільки „не ламати“. Значить на охорону своїх прав сектанти, по точному смислу міністерського циркуляра, не можуть рахувати. Що ж до всяких проявів, особливо публичних, релігійного життя сектантів, то тут як ми бачили, циркуляри знають одне тільки тверде й непохитне: „ні“.

Ще кращий і певніший матеріал для оцінки поглядів на волю віри в Росії дає останній циркуляр П. А. Столипіна, надісланий до київського генерал-губернатора, в справі сектантських громад („К. В.“, 135, 1910). Циркуляр каже, що познайомившись з матеріалами про сектантські зїзди, міністерство внутрішніх справ прийшло до висновку, що сектантські зїзди не являють ся наслідком конечної й пильної потреби, а носять характер агітаційних зібрань, що скликають ся для штучного оживлення сектантського руху. „Хоча,—каже далі циркуляр,—зїзди формально не виходять за межі програми, затверженої міністерством, але більшість їх зводить ділову частину зїзду майже на ніщо й повертає зібрання в суцільну релігійну маніфестацію й апольогію данного релігійного напрямку“. Зважаючи на се, міністерство вважає потрібним установити, щоб дозвіл на сектантські зїзди давало тільки саме міністерство, й притім щоб кожній сектантській громаді дозвіл давав ся не більше як на два зїзди на рік: на один діловий і на один релігійний.

Було б цілком зайвим зазначити, що в наведеному циркулярі нема логіки й що він, помимо всього, суперечить не тільки останнім указам про волю віри, а навіть тим основним законам, що були до них. Як, напр., можуть сектантські зїзди повертатись у судільні релігійні маніфестації etc, не виходячи з затвержених програм і в присутности представника уряду? Як, далі, може міністерство знати, що саме два, а не один і не десять зїздів задовольнять усі конечні і нагальні необхідності сектантської громади? Як, нарешті може міністерство обмежувати для сектантів дароване всім громадянам право зібрань? Се все питання, розумієть ся, „праздні“. Одне тільки ясно, що міністерські циркуляри в справі здійснення указів про волю віри не можуть викликати в представниках місцевої адміністрації особливої прихильности до сектантів. Се, очевидно, аксіома, бо потверження її знаходимо на кожному кроці многострадального життя українських сектантів.

Репресії місцевої адміністрації проти сектантів за наших часів майже не відрізняють ся від репресій часів до реформних. Правда, деяка різниця єсть, але знов-таки чисто формальна. Ранійше, до видання „конституційних“ законів про волю віри, українські сектанти знали, що вони стоять по-за законом, що вони „вороги держави й порядку“ і. т. д. Вони се приймали, як належне, й мовчки терпіли. Тепер, коли офіційно їх визнано рівноправними громадянами, а поводять ся з ними по-старому, як з злочинцями й паріями, вони вже не знають, що їм і думати, що й робити. В їх звичайні поняття про закон, власть, державу й громадянство внесено страшенну плутанину. Правда, таку плутанину внесено тепер у поняття всіх російських громадян, але сектантам від того не легше.

Арешти сектантів, дуже широко практиковані за давніших часів, практикують ся й тепер досить часто. Ще зовсім недавно повідомлялось, що в селі Миколаївці, Славяносербського повіту, на Катеринославщині, становий пристав арештував 11 сектантів, що не признавали святости ікон. Такі факти мають місце не тільки по селах, де, мовляв, нема великого начальства. Ні, в губернських центрах практикують ся такі самі засоби боротьби з мирними сектантами. Так у Полтаві, на зібранне адвентистів, що диспутували з учителем і учнями духовної семінарії, прийшла поліція, склала протокол і арештувала кількох сектантів. Ще більш грандіозна подія трапилась минулим літом в Одесі, коли арештовано було разом 210 душ баптистів за „незаконне зібранне“. Дозволу на зібранне баптисти ніяк добитись не змогли, тим-то вони й зібрались „явочним порядком“ на Живаховій горі й приступили до обміркування своїх справ—як закласти громаду й взагалі як поставитись до останніх маніфестів про волю віри. Але тут наскочила поліція й штурмом здобула ворожий табор. У результаті, 206 сектантів арештовано адміністративним порядком на тиждень, одного—на місяць, двох—на два й одного—на три місяці.

Досить часто зустрічають ся тепер звістки й про те, що там і тут сектантам забороняють збирати ся для спільної молитви, хоч се вже цілком суперечить не тільки основним законам і маніфестам, а навіть міністерським циркулярам. Так, евангелістам колонії Адамово, Новоград-Волинського повіту, місцева поліція заборонила сходитись для спільної молитви. Така сама доля спіткала й Маріупольських евангелістів. В Одесі спільна молитва сектантам, очевидно дозволяється ся, але за те їм заборонено... скликати своїх людей на молитовні зібрання. Ось той знаменитий приказ по одеській поліції, де вигадано се обмеження:

„Раздача сектантами книгъ, брошюръ, призывныхъ афишъ, а также приглашеній на молитвенныя собранія сектантовъ... или какого-либо иного призыва на сектантскія богомоленія, плакатовъ и т. д., не можетъ почитаться дозволенною. Между тѣмъ, по имѣющимся свѣдѣніямъ, такого рода раздача практикуется мѣстными сектантами, главнымъ образомъ, при Одесской общинѣ „Адвентистовъ 7-го дня“. Предписываю г.г. участковымъ приставамъ имѣть строгое наблюденіе за недопущеніемъ раздачи вышеупомянутыхъ произведеній печати“.

Сим, одначе, ланцюг адміністративних репресій не замикаєть ся. Є ще одне кільце—закрите зареєстрованих сектантських громад. Часто сей спосіб не вживаєть ся, бо й зареєстрованих сектантських громад на Україні не дуже багато. Проте в Києві недавно закрито громаду евангелістів за те, що вона не мала затверженого урядом наставника, який записував би народженне, шлюб і смерть своїх одновірців.. Громада не раз прохала адміністрацію увільнити її від сих обовязків і пере-

дати веденне таких книг городським управам і волосним правлінням, але адміністрація домагалась свого, поки вона зовсім закрила громаду.

У томі XIV „уст. о предуп. и пресѣч.“, на ст. 70 написано: „сія (себ-то православна) вѣра порождается благодатию Господнею, поучениемъ, кротостью и болѣе всего добрыми примѣрами. Посему, господствующая церковь не позволяетъ себѣ ни малѣйшихъ понудительныхъ средствъ при обращеніи послѣдователей иныхъ исповѣданій и вѣръ къ православію, а тѣмъ изъ нихъ, кои приступитъ къ нему не желаютъ, отнюдь ничѣмъ не угрожаетъ, поступаая по образу проповѣди Апостольской“.

Сі золоті й справедливі слова, які здавало ся б, повинні б служити провідним принципом для всього православного духовенства, до українських сектантів заслонюють зовсім інші принципи. Історія українського сектанства дає в сій справі досить багато яскравих і красномовних посвідчень; низче буде показано, що укази про волю віри нічого в сих відносинах не змінили.

Представники православного духовенства на Україні—від найвищих до найнижчих—ставлять ся цілком негатиивно до сектанства. Се — природно й навіть простимо, бо розвиток сектанства зменшує матеріальні прибутки православної церкви. Але чого не можна ні зрозуміти, ні вибачити, се—переслідування сектантів з боку православного духовенства. Починаючи від єпископів і кінчаючи сільськими батюшками, всі стараються чим-небудь пошкодити сектантам і отруїти їх і без того не дуже солодке життя.

Найвищий місцевий представник пануючої церкви, архієпископ Антоній, посилає, напр., рапорт про волинських штундів, у яким „Dichtung“ до того перемішана з „Wahrheit“, що дивуеш ся, як се міг написати такий знавець місцевого життя, як Антоній. Він пише, що вокзальні служачі на станції Ковель росповсюджують „штунду“: вони вішають у своїх світлицях портрети Вільгельма (?), Бісмарка (?!), Гете (?!!) ходять у німецьких тужурках і фінлядських брилях (подумаеш, яке злочинство!). На думку шановного автора сього дотепного „донесенія“, робить ся те не за-для віри (ну, щєб пак!), а за для революції, заколотів і т. н. Отсе вже, можна сказати, попав чоловік пальцем у небо! А про те донесене Антонія напевне не лишилось без наслідків—принаймні, для вокзальних служачих...

Так само ставлять ся до сектантів і колегіальні духовні інституції—переважно єпархіальні ради. Сі архієрейські підголоски, додаючи до прикладу старших ще й трохи свого усердія, шкодять сектантам, де

тільки можуть. Ось два яскравих приклади. Харківські євангелісти-баптисти попрохали у місцевого поліціймейстера дозволу на відкрите другого молитвенного дому, бо один існуючий не може вміщати всіх одновірців. Поліціймейстер передав се прохання на розгляд єпархіальної ради, а та постановила, що баптистам ніяк не можна дозволити будівництво другого молитвенного дому, бо, мовляв, — „одна сектанська громада не може мати аж кілька молитвенних домів“. Де викопала єпархіальна рада таке дивне обмеження—се її секрет, а проте вона таки доскочила свого, й дозволу баптистам не дали.

Другий приклад ще яскравіший. Євангелісти християне з Конотопського повіту, на Чернігівщині, прохали собі дозволу організувати в місті Конотопі релігійну громаду. Але чернігівська єпархіальна рада положила резолюцію, що віра євангелістів „не сходиться з наукою православної церкви (який винахід!) і шкодливо впливає на православних“. Зважаючи на сю резолюцію, чернігівське губернське присутствіє в справах товариств і спілок не задовольнило прохання конотопських євангелістів.

Така політика вищого православного духовенства настільки суперечить навіть російським куцим правовим нормам, що міністр внутрішніх справ мусить особливим циркуляром нагадати представникам місцевої адміністрації, що їх погляди на волю віри повинні відрізнитись від поглядів православних консисторій. „Несомнінно, — пише міністр, — что представительница церкви не может и не должна относиться къ проявленію сектанства иначе, какъ отрицательно, тогда какъ гражданская власть прежде всего руководствуется гражданскими законами и вытекающими изъ нихъ правами, представленными гражданамъ виѣ зависимости отъ того или иного исповѣданія“. З одного тільки наведеного уривку можна собі добре уявити, яка-то вже політика духовенства в питаннях волі віри, коли міністр вважає себе примушеним циркулярно повідомляти, щоб з сею політикою адміністрація не рахувалась.

Коли так сумно стоїть справа в центрах, то можна собі уявити, що діється на місцях; коли таке витворяють над сектантами вищі представники православної церкви, то можна собі уявити, що дозволяють собі місцеві її представники. Дійсно, на місцях діється щось неможливе. Сектантів предають анатемі, їм не дають ховати своїх покійників, їх дітей виганяють із шкіл, їх самих виселяють із сел, їм не дають молитись. І се все діється з благословення й почину місцевих батюшок.

Згаданий вище випадок анатемі мав місце в селі Тарнограді, на Холмщині. Там одна жінка перейшла з православія в католицьку віру. Місцевий батюшка, Віжанський, після служби сказав відповідну

проповідь і наприкінці виголосив анатему — прокляття зрадниць православної віри. Виселення сектантів мало місце в селі Акимівці, Мелітопольського повіту, в Таврії. Місцевому батюшці не вподобалось, що поруч з його православними духовними вівцями живуть сектанти — штунди, й він, замість звертатись до „благодати Господней, поученія, кротости и добрыхъ примѣровъ“, звернув ся до.. поліції з проханням виселити сектантів із села ніби-то за ламанне тиши й спокою в парафії. Під напором поліції акимівська сільська громада склала відповідного приговора — й сектантам звелено виселитись. У другім місці дівчину-школярку вигнано з церковної школи за те, що вона не схотіла говорити, бо вона була штундистка. Трапилось се в містечку Батурині, на Чернігівщині, а імя того батюшки, що вигнав школярку — о. Борзаківський.

Для характеристики відносин низчого духовенства до сектантів дуже цікавий прицинок дає скарга, подана радою богодухівсько-мерляньської громади баптистів-евангелістів міністрови внутрішніх справ. У своїй скарзі рада пише, що православний місіонер Кгаєвський з іншими своїми однодумцями з духовного кола „нарушали благочиніє молитвенныхъ собраний“. У чім висловилось се „нарушеніє благочинія“ — ми не знаємо, але досить того, що сектантська громада зважує ся скаржитись самому міністрови на своє майже - начальство. Мабудь, допекло вже їм те „начальство“ до живих печінок.

Се все — випадки боротьби з живими — дійсними чи вигаданими — ворогами. Сами по собі огидні й недостойні служителів церкви, сї випадки, одначе, здають ся менш негарними перед фактами боротьби з мертвими. Боротьба останнього роду висловлюєть ся в тім, що представники православного духовенства раз-у-раз відмовляють ся давати на кладовищах місце для сектантів-покійників і тим завдають зайвих і тяжких мук усім сектантам. Отсе тільки недавно було два таких випадки на Київщині. В селі Михайлівці, Канівського повіту, померла жінка-штунда. Чоловік її пішов до батюшки й став його прохати, щоб він показав на цвинтарі місце, де можна копати яму для помершої, але батюшка відповів, що він на кладовищі місця не дасть. Штундар пішов до урядника, але й той нічого не міг подіяти з суворим пастирем. Тоді штундар звернув ся до пристава. Останній звелів копати яму. Поки викопали яму, похорон надійшов до кладовища, але батюшка послав сторожа — і той замкнув браму. Урядник поїхав знов до пристава, й той послав чиновника, який зірвав замка біля брами й аж тоді поховано бідолашну жінку. Трохи згодом надійшла така сама звістка з села Хажина, Бердичівського повіту. Там помер один із місцевих селян-штундистів. Батюшка, не зважаючи на всі прохання родичів помершого, не хотів дозволити поховати його на кладовищі. Тоді родичі послали те-

леграму до київської адміністрації, й аж після того, як звіди надійшла прихильна відповідь, батюшка дав для могили місце під самим парканом кладовища („Рада“ № 22 „Кіев. В.“ № 87 за 1910 р.).

Нічого більш гидкого й нехристиянського, ніж знущання над покійниками, ніхто й уявити собі не може. А проте такий спосіб боротьби з немилими релігійними напрямками практикується на Україні. Як се далеко від толераційного й глибоко людяного принципу, виголошеного в російській державній кодексі і як мало спільного між ними переслідуваннями й „конституційними“ указами 17 квітня й 17 жовтня!..

Се ще не всі сили, від яких терпить українське сектантство; існують ще й інші, другорядні. При інших обставинах ці другорядні вороги або зовсім инакше ставилися б до сектантів, або боялися б виявляти свою ворожнечу. Тепер же, коли влади самі на кожному кроці дають яскраві й навчаючі приклади нетолерантного поводження з сектантами, другорядні вороги сектантства й собі роблять, що можуть, аби тільки збільшити муки бідолашних борців за віру.

На превеликий жаль, перше місце серед цих другорядних ворогів сектантства належить нашим селянам — нашим добрим, незлобивим хліборобам. Розуміється, ми ні на хвилину не допускаємо й думки, що селяне знущаються над сектантами по злобности й зіпсованости своєї вдачі. Тут винуваті більше темнота, горілка й лихі приклади вищих, ніж самі селяне. Та сектантам від цього не легше, тим паче що селяне уміють бути дуже жорстокими.

Ось село Зиновинці, на Поділля. Живе там чимало сектантів, і очевидно — живе спокійно. Однак, селяне чомусь не злюбили їх, і раз-у-раз з Зиновинців надходять звістки про всякі знущання й насильства православних селян над сектантами. В однім випадку душ 30 зинівинецьких хлопців напали з гуком та з кіллем у руках на янівських штундистів, що проїздили їх селом; де-кого встигли й вдарити, а решта втікла. Тільки одну жінку збили з ніг, досхочу назнущалися над нею й покинули на дорозі. З пів-версти тяглась погоня озвірих хлопців за штундистами. В другім випадку зинівинецькі православні селяне порозшивали місцевим штундистам хати, повиставляли їм віконниці, пообмазували дьохтем білі стіни й т. д.; нарешті, вночі проти 18 жовтня минулого року всім зинівинецьким штундам якісь православні люди зробили збиток: повідрізували їх коням хвости. Зроблено се на сміх, щоб, мовляв, по інших селах можна було впізнати штунду по куцях конях. Одному штундареві то навіть задушили одну коняку („Рада“ 175 і 241 за 1909 р. та 109 за 1910 р.).

Трапляють ся й інші більш або менш обурюючі випадки нелюдського поводження наших селян-хліборобів з сектантами. Так, у селі Трилісах, на Київщині, православні селяне не хотіли дозволити місцевим сектантам-мальованцям поховати свою дитину на цвинтарі; на сім ґрунті відбулась дуже гостра сутичка, так що на місце мусів виїхати Васильківський справник. У селі Худяках, також на Київщині, сільська громада відмовилась прийняти до себе одного селянина-сектанта, засланоного колись за свої релігійні переконання в Сібір. Сектант увесь час свого сидіння в арештанських ротах і перебування в Сібіру поводив ся так добре, що сам тобольський губернатор звернув на нього увагу й обіцяв одпустити його в рідне село, як що тільки громада прийме його. Але громада рішучо віддуралась засланця, бо він „шкідливий член громади й ворог православної віри та церкви“. У селі Капустинцях, також на Київщині, сільська громада навмисне приневолює місцевих сектантів бути сотськими, десятниками то-що, хоча громада добре знає, що віра забороняє сектантам займати такі посади й хоча сами сектанти не раз прохали громаду й вище начальство увільнити їх від сих обов'язків. Опріч того, громада накладає на сектантів такі податки, яких вони на підставі закону про волю віри ні в яким разі платити не повинні, як, напр., податок на плату церковним сторожам і на всякі інші церковні потреби. Очевидно, що се все робить ся на збитки сектантам, щоб дошкульнійше допекти їм.

Є ще один другорядний ворог у наших сектантів, се — союзники, истинно-руські люде й такі інші лицарі темної ночі. Сі з свого боку вживають усяких заходів, щоб перешкодити сектантам користуватись дарованою законом волею віру. В сімферопольській газеті „Южныя Вѣдомости“ знаходимо такого характеристичного листа до редакції:

„М. Г., г. редакторъ. Не откажите помѣстить въ вашей уважаемой газетѣ сообщеніе о нижеслѣдующемъ: 4-го марта, въ 8 час. вечера, въ молитвенномъ домѣ христіанъ евангельскаго исповѣданія, что на Долгоруковской ул., было молитвенное собраніе, на которомъ читались Евангеліе и молитвы. На это собраніе явилось много „истинно-рускихъ“ людей, несочувствовавшихъ собранію. И вотъ, во время молитвы съ просьбой къ Богу о дарованія Государю Императору нашему мудро царствовать надъ его вѣрнопопданными и о помощи его ставленникамъ и правителямъ, лица, несочувствовавшія собранію, подняли такой шумъ и крики, что собраніе пришлось прекратить. Городовой, приглашенный съ цѣлью устраниенія безпорядка, активнаго участія въ прекращенія безпорядка не принялъ. „Истинно-рускіе“ устроили дебошъ и въ квартирѣ нашего пресвитера. *И. Н. Луневъ*“.

Одначе, ні один з описаних тут випадків переслідування сектантів і знуцання над ними не може зрівнятись з тими стражданнями й муками, яких сектантам доводить ся заживати, коли проти них об'єднують ся кілька ворогів. Кожен ворог поодинці — будь то поліція, чи духовенство, чи уряд — сектантам не такий страшний, як усі вони, взяті

вкупі. Найчастіше сектанти зустрічають ся з таким тріумвіратом: сільське духовенство, сільська громада й місцева адміністрація. Нічого страшнішого такої комбінації сектанти не знають, що potwierжуєть ся численними фактами.

У селі Федорівці (Бородкиній), Єлисаветградського повіту, на Херсонщині, протягом різдвяних свят 1908 р. місцевий священник виголосив з амвону кілька проповідей на тему про шкідливість і небезпечність штунди, маючи на увазі євангельських християн-баптистів. Підбурюючий вплив сих проповідей незабаром проявив ся й жертвою їх стали місцеві баптисти брати Лука й Герасим Чайки. 7-го січня 1909 р. староста названого села, взявши з собою трьох десятських, шістьох селян-поятих і сільського писаря, прийшов у хату до Яреми Чайки й силою повів його з трьома його синами — Лукою, Герасимом і Тихоном — у розправу. Як тільки прийшли туди, всі перечислені селяне накинулись на старого Ярему Чайку з погрозами, що забють його тут же на місці, як що він не покарає своїх синів „за штунду“. Послав староста нарізати різок, і двоє селян принесли кілька вязок різок, зрізаних з п'ятилітнього сливового дерева, грубих і з колючками. З тими ж погрозами староста дав вязки різок старому Чайці, а сам разом з десятськими повалив на землю Герасима й Луку й звелів батькови бити їх, причім він сам начепив на себе службовий знак. Скільки батько не відмовляв ся, се не помогло, бо й староста й інші селяне так осатаніли, що ладні були забити старого, й він мусів вибити своїх синів. Староста все гукав: „бий, дужче бий, а ні — тебе забемо“, й тільки тоді, коли все тіло битих покритось суцільними ранами й кров потекла їм у чоботи, катування було припинено. Помагали десятські, причім одному з них староста весь час казав оголяти тіло катованих, „розкривати“ одержу, щоб було дошкульніше й неодмінно попадало по голому тілі. Екзекуція тягла ся більше години, після чого побитих одвезли за сім верст у волостне правління й замкнули до вечора. Тоді прийшов урядник, випустив їх з-під арешту й звелів іти до-дому, але нікуди не виїздити без його дозволу.

9-го січня вранці братів Чайок знов покликано до волости, де вони застали урядника, свого сільського старосту й сільського писаря. Побачивши їх, урядник звернув ся до них з запитанням: „Що ви робите?“, на що Лука, вийнявши з кешені Євангеліє, сказав: „Ось що робимо, читаємо Євангеліє й слухаємо нашого Господа Ісуса Христа, який відкрив нам світло истини й правди“. Тоді урядник почав тупати ногами й кричати: „Ви штунди“ — й, дуже вдаривши Герасима по видови, крикнув: „що ви розумієте в Євангелії!“ Потім, звертаючись до присутніх селян, сказав їм: „Я нічого не можу зробити, але се ваша

власть, ви можете й забити їх, щоб викоринити, поки їх тільки троє, щоб не паскудили других". Потім Герасима й Луку покликано до писарської світлиці. Тут урядник люто накинув ся на них і, за допомогою старости та писаря, став жорстоко бити їх по видови, кидаючи їх головою від одної стіни до другої, оздобляючи бійку вулишною лайкою й безглузким знущанням.

Побиті подали скарги прокуророви, справникови й губернаторови, додавши до них свідоцтва повітового лікаря, який при огляді знайшов у них багато струпів, побоїв і ран. Окрім того, побиті звернулись до де-яких членів Державної Думи, прохаючи їх внести з свого приводу запитання. Невідомо, чи вийшло що з сих скарг і прохань, безперечно тільки те, що в 1909 р., себ-то через 4 роки після видання указів про волю віри, можливі такі випадки нелюдського знущання над сектантами, випадки, які й за часів дореформних траплялись не дуже часто.

Другий аналогічний випадок мав місце в Валківському повіті на Харківщині. У селі Перекоші жив мирний сектант-євангеліст Демян Бондаренко. Він має 21-літнього сина, православного. Місцеві селяне запідозрили сього сина в злодійстві й послали за ним десятського, щоб привів його до волости. Десятський, не заставши сина, хотів повести до волости батька, але сільський староста сього не допустив, тим більше, що батько був дуже незадоволений сином за його непорядне поводження й за нахил до злодійства; до того ж, старий Бондаренко нездужав. Се на селі всі знали. Одначе, тут у справу вмішав ся стражник і став вимагати, щоб старий Бондаренко неодмінно поїхав у сусіднє село Кояги до урядника. Хворий старий Бондаренко мусів послухатись і приїхати до урядника. Тут у канцелярії урядника стражник Бурлюк почав допитувати Бондаренка, де його син. Бондаренко казав, що не знає, бо син давно вже не показував ся до-дому через те, що він, батько, сказав йому, аби він не смів являтись до-дому, як тільки він буде замішаний у яким-небудь недобрім ділі. Під час сього допиту в канцелярію ввійшов урядник з жінкою й запитав: „Ну, що, не признасть ся сей нехристь, де його син?“ — і підморгнув стражникови. Стражник узяв рушницю за ствол і став бити Бондаренка прикладом, приказуючи: „Ось я тебе примушу вірити в Ісуса Христа!“ А урядникова жінка в сей час стукала кулаком по столу й несамовито кричала: „Хрестись, падлюко, а то тут тебе забемо за Христа!“ І почала плескати стражникови, приказуючи, щоб бив дужче. Потім урядник схопив Бондаренка за волоссе й почав волочити його по хаті. А урядникова жінка все кричала, щоб Бондаренко хрестив ся на образ і щоб у себе вдома також повісив образи і хрестив ся на них. Назлуцавшись над бідолашним старим,

покалічивши його, урядник дозволив йому поїхати до-дому, пообіцявши ще прислати за ним. І се все зроблено головним чином через те, що Бондаренко був сектантом. Можна бути певним, що з його православним сином, хоч той і зlodій, поводилися б краще й гуманніше.

Невже ж проти сих знущань і нелюдських насильств над мирними людьми нема ніякого захисту?— запитає читач. На се можна відповісти коротко, але рішучо: нема. Єдина більш або менш безстороння власть у Росії — судова — поводить ся в сектантським питанню майже так саме, як і інші власті. Розуміть ся, судові власті не розшукують сектантів, не знущаються над ними, але в тих випадках, коли до запитання суду звертається адміністрація, сектанти зазнають чимало лиха. В деяких випадках суд ставить ся до сектантів ще більш строго, ніж сама адміністрація, бо остання все-таки зважає на міністерські циркуляри, основані на указах 17 квітня й 17 жовтня, а суд рахується тільки з законами „доконституційної“ епохи. Тим-то сектанти в особі сучасного суду знаходяться не оборонця, а суворого й невмолимого ворога.

Як суворо ставить ся суд до сектантів, се можна побачити з такого прикладу. Недавно полтавський окружний суд засудив проповідника секти „адвентистів 7-го дня“ Іполита Пилькевича до двох років арештанських рот ніби-то за пропаганду адвентизму на Полтавщині. Окрім того, Пилькевича ще позивають за скликання недозволеного зібрання в Полтаві. Таким чином, за мирну діяльність, що не загрожує ніякою небезпекою ні існуючому політичному, ні громадському ладові, людину покарано так, як не карають за першим разом зlodіїв і конокрадів.

З сього прикладу можна пересвідчитись, який-то захист можуть мати сектанти в особі сучасного суду. Суворість без краю й строгість без міри — ось принципи, які сучасний російський суд кладе в основу своїх відносин до сектантства. І на підставі наведеного прикладу, можна з певністю сказати, що тих 11 селян Балтського повіту, яких оддано під суд одеської судової палати за належність до штунди, або той Козятинський волостний писар, якого недавно мали судити за таке саме злочинство — вони напевне без тяжкої кари не зостануть ся.

Цікаво зазначити ще одну форму боротьби з сектантством — форму так би мовити, аматорську. Народилась ся оригінальна ідея на Харківщині, де, як відомо, сектантство розвинене з особливою силою. В кінці 1908 р. вь Харькові заклав ся гурток „ревнителів православія“, головною метою якого було навести на праведну путь харьківських сектантів і зосібна—баптистів евангельського напрямку, від яких, на думку православних місіонерів, поширюється „зараза“ сектантства на всі міста

й села гурернії. А впоравшись з харківськими сектантами, ревнителі православія гадали, що легко буде загальмувати розвиток сектантства і в повітах. І постановили ні перед якими засобами боротьби з сектантством не зупинятись. Для сього вони пролазять непроханими не тільки на молитовні зібрання сектантів, а навіть у приватні помешкання. Розуміється, що такими вчинками ревнителі тільки обурюють проти себе сектантів. Тому останні під усякими приводами ухляють ся від релігійних дискусій з такими ревнителами. До того ж, останні дуже нестримані й некультурні в полеміці, додержуючи тактики, зовсім чужої духови християнської кротости й релігійної терпимости. Та й взагалі інтерес до православних місіонерів ослаблюється тим, що не вірять сектанти в щирість їх пропаганди. „Се все, — кажуть сектанти, — ревнителі з обовязку, за гроші або за прихильність і ласку свого начальства“.

Щоб як-небудь урятуватись од настирливости приїзжих православних місіонерів і членів ревнительських гуртків, сектанти часто кажуть їм, що там у Харкові вони мають баптистів і інших сектантів. І коли члени брацтва ще нічого не зробили для православія там, де живуть, то за короткий час перебування на селі або на повіті вони запевне нічого не зроблять. Та напевне, що й іздять ревнителі на місця за-ради „суточних“, „проїздних“ і т. д.

Місіонерські гуртки вже існують по де-яких містах Харківщини, але гуртки сі непопулярні серед людности — головним чином, через те, що членами їх являють ся чини поліції, земські начальники й инше селянське начальство. Сі особи займають найвидатніші посади в гуртках: голови, віце-голови, скарбника, секретаря то-що. У своїх нових ролях вони проте не можуть зректи ся своїх начальственних звичаїв і способів впливання на людей. Для релігійних розмов вони вживають поліцейських заходів — розсилають повістки з наказом обовязково прибути на „собесѣдованіє“. Коли ж повістки не помагають, то посилають стражників згонити сектантів „на предметь собесѣдованія о словѣ Божіємъ“. Не дивно отже, що діяльність сих гуртків дає наслідки, як раз протилежні тим, яких хотять досягнути ревнителі: сектантство на Харківщині не тільки не зменшується, а, навпаки, видимо зростає, захоплюючи все нових і нових adeptів.

Коли такі сумні для пануючої церкви наслідки дає порівнюючи мирна боротьба з сектантством, то що инше, опріч гірких розчарувань, можуть дати репресії проти сектантів! Так воно в дійсности й виходить, і синодови останніми часами все частійше й частійше доводить ся констатувати, що на Україні „сектантское движеніе все усиливается“. Так недавно синод написав київській духовній консисторії, щоб вона нака-

зала місцевим місіонерам звертати більше увагу на зріст сектантства на Правобережній Україні, особливо ж на „принимающую угрожающие размеры секты последователей „Нового Израиля““. Поруч з сим надходять звістки і з місць про поширення сектантства. Волинську єпархію, напр., досі вражали за безпечну від штунди й баптизму, а тепер, на відомости „Ж. В.“, штунда завелась у багатьох кутках єпархії, особливо в повітах: Житомирським, Новоград-волинським і Старокостянтинівським. У м. Ковелі штундистів також сила, найбільше серед залізнодорожних служащих. Зявляеть ся штунда й по де-яких селах Ковельського повіту. Баптистів найбільше в Новоград-волинським повіті.

Такі наслідки дає політика насильства й нетерпимости в релігійнім питанню. Пануюча віра тільки дискредитуєть ся в очах людности, а сектанти оповивають ся славою мук і страждань, що пригадують перші віки християнства. Хто заінтересований у захованню такого стану річей — сказати трудно. Почасти тут напрошуєть ся аналогія між провокацією та революцією, з одного боку, й переслідуваннем сектантства — з другого. У всякім разі, де б не шукати причини сучасного тяжкого становища сектантів на Україні, поки-що ясно одне: надії на близьке поліпшення сього стану річей немає. Становище сектантів, очевидно, може змінитись на краще тільки після повного перебудування всього російського політичного життя.

ЛЬОНґИН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ.

З австрійської України.

(Хронічна хвороба парламента і укр. нац. справа. — Провкт постійної зміни парламентарного регуляміну. — Провкт закона про права національностей. — Три університетські справи. — Хто спричинив нове заострення укр. універз. справи? — Бравнімгова боротьба про універзитет. — Політичне значінє укр. універзитету у Львові. — Галицькі „Сїчи“ і „Соколи“ та питанє їх злуки. — Невдала проба зміни статута т-ва „Просвіти“ у Львові).

Останній наш огляд біжучого українського життя в межах австро-угорської держави, поміщений ще в мартовій книжці Л. Н. Вістника, закінчили ми між иншим пробою подати в найзагальнійших рисах діагноз хронічної хвороби австрійського парламентаризму, задля якої й українська національна справа в Галичині не може добити ся належного

трактування в австрійському парламенті, а тим самим і в рішачих державних кругах. Головною причиною ненормальних відносин в австрійському парламентаризмі назвали ми недостачу справдішньої і сильної опозиції в віденській „грецькій палаті“, спричинену крайне опортуністичним поведінням соціальної демократичної парламентарної фракції. Полишений лише своїм власним силам, двадцятичленний український парламентарний клуб не спроможен — ще й до того по заостренню парламентарного регуляміну — кидати правительству й правительственным партіям колод під ноги та приневолувати їх оглядати ся і на голос чотирьох мільонів австрійських Українців.

В отсім образі парламентарних відносин за останній чвертьрік не зайшла рівно-ж ніяка зміна. Австрійський парламент полагодив правительству т. зв. „державні конечности“, себ-то бюджет, та з днем 6 н. ст. липня с. р. цісарським розпорядком розпущено його на двомісячні ферії. Der Moor hat seinen Dienst gethan, der Moor kann gehen... Правительство одержало те, що йому було треба; правительственні партії вдоволені, що зуміли вдержати status quo; а поневолені нації та широкі круги населення вийшли знов з порожніми руками. Се одначе не спиняє соціально-демократичну пресу манячити про „демократичність народнього парламенту“ та показувати своїм читачам in dulce infinitum грушки на парламентарній вербі. Не хочуть одначе добачити сих грушок галицькі Українці та коли їх голос з парламентарної трибуни остає голосом „вопіючого во пустини“, пригадують конечну потребу полагоди свого національного питання иншими, далеко непарламентарними способами. Між безплідністю української парламентарної політики і бравнінговою боротьбою в коридорах львівського університету є очевидна психологічна звязь. Вина за криваві львівські події з 1 н. ст. липня с. р. паде не лише на правлячих у Галичині Поляків та центральне правительство і ті правлячі віденські круги, що випустили східну частину Галичини Полякам в „аренду“, але також і на парламент, і то так на партії правительственної більшости, що задля союза з „польським колом“ ігнорують голос Русинів, як і на „опозицію“, що не лише не веде ніякої опозиції, але й поводить ся так, наче-би не добачувала опозиції української. Сказане на останку відносить ся в першій ряді до австрійської соціальної демократії, що вправді дуже щедра на платонічні заяви про рівноправність усіх націй, в практиці одначе вповні ігнорує національні домагання поневоленних націй — хоч рівночасно сама дуже чутлива на національну борню двох найбільших австрійських народів: Німців і Чехів.

Окрім т. зв. „державних конечностей“ ще три справи набрали в.

останній парламентарній сесії ширшого значіння, а то: справа постійної зміни парламентарного регуляміну, справа т. зв. рамового закона про національності і справа універзитетів італійського, словінського і українського.

Як читачам Л. Н. Вістника вже з попередних наших статей відомо, в зимовій передріздвяній сесії парламенту т. зв. славянська унія закінчила свою обструкцію против німецького кабінету тим, що заскочила палату, головно ж своїх противників, Німців, наглядим внесенням про тимчасову зміну парламентарного регуляміну на оден рік. Сю зміну, яка унеможливила між иншим укр. клубови всяку обструкцію, ухвалено тоді і вона обовязує до нині. Правительственні партії, головно ж християнсько-соціалні Німці та „польське коло“, засмакувавши собі в таким обмеженню прав дрібніших парламентарних груп, задумали зробити його перманентним і для того перевести постійну зміну регуляміну. Вибрано ad hoc комісію та виготовлено проект зміни, який одначе так радикально обмежає права парламентарних груп і поодиноких послів, що навіть соціална демократія принципіально прихильна зміні — заповіла його поборованне зі свого боку. Досить сказати, що проект нового регуляміну дає президентови палати право рішати про се, які справи чи внесення мають піти під наради, дальше право конфіскувати кожде внесення, інтерпеляцію або петицію, котрі на його думку незгідні з законом або моралю; проект сей зносить цілком нагляді внесення, недоторканість інтерпеляцій газетною цензурою, першечитанне і генералні дебати над правительственными внесеннями (хиба що зажадає їх аж 100 послів); дальше проект дає більшости спромогу обмежити час промов, виключати послів навіть на 14 засідань від участі в нарадах палати за „нарушенне ладу і спокою“ в палаті і т. д. Автори проекту вистрілили з пушки за великого калібру та на разі самі пошкодили своїй справі. Все-ж таки зміна регуляміну остає на порядку парламентарних справ, повиснувши Дамоклевим мечем над дрібнішими групами парламенту, головно-ж над українським клубом.

В одній з попередних книжок Л. Н. Вістника згадували ми вже про утворенне в австрійському парламенті спеціальної комісії для полагоди національного питання, при чім з нашого боку зазначено, що вибір отсеї комісії засвідчає, що національне питання в Австрії починає вже входити в фазу реальної полагоди. Артикул XIX-й основного закона про політично-горожанські права австрійських горожан гарантує вправді кождому горожанинови та кождій нації свобідний розвиток національної культури та повну рівноправність націй — одначе доси остає він лише теоретичною законодатною максімою, якій не достає конкретних, викон-

них, законодавчих постанов. Як у кожній області суспільного життя, так і в сій виявило ся, що само голе ствердження певного права, без загарантовання його відповідними правовими інституціями, на яких мали-би вплив безпосередно заінтересовані в реалізації даного права, цілком не вистарчає для користування сим правом. Вся боротьба австрійських поневолених націй змагає саме до реалізації теоретично признаного їм в артикулі XIX основного закона про політичні і горожанські права австр. горожан права через видачу відповідних виконних законів та утворення відповідних політично-правих інституцій для реалізації береження національних прав.

Дальшим ступінем вперед у змаганню до сеї реалізації національних прав треба вважати проєкт чеських аграрних послів до т. зв. рамового закона про національні права себ-то загальнодержавного закона, на основі і в рамцях котрого краєві сойми мали-би обовязок поладнати національні відносини. Автором проєкту є посол Буквай, а головні постанови проєкту зводять ся до слідуєчих точок: 1) мова, котрою в данім окрузі говорить бодай 20 процент населення, вважають ся там мовою „краєвою“; 2) мови „краєві“ в своїм окрузі цілком рівноправні в усіх державних властях і інституціях; 3) в цивільних (гражданських) справах міродатна для власти мова дотичної сторони, в карних мова обжалуваного, в усіх інших виступах власти мова більшости населення даного округу; 4) знехтованне постанов сього закона потягає за собою неважність даного ділання власти, якої доходить ся жалобою неважности.

Розумієть ся, що німецькі партії, а так само „польське коло“ поставили ся ворожо до сього проєкту. Поляки закинули йому, що він нарушує їх „добре набуті права“ та відмовили парламентарови компетенції мішати ся в галицькі „домашні справи“. Стара пісенька, яку з польського боку чуємо вже сорок літ. Але навіть інші чеські партії (чеські радикали і молодочехи), стоючи на автономістично-краєвому принципі, противні сьому проєктові. Прихильно привитали його лише Українці, Словінці і Італійці, але задля малочисельности сих груп нема надії на його переведенне. З рештою пануючі нації подбали, щоби взагалі комісія для національних справ завісила свої праці аж до поновного скликання парламенту, ухвалюючи на внесенне Поляків відрочення своїх нарад до осені.

Найсильнішим одначе відгомоном в усій Австрії залунала справа університетська, а властиво справи університетські. Виринуло їх рівночасно аж три: італійська, словінська і українська, що надало університетському питанню загально-державне значінне, а вкінці стало одною з головних причин відрочення парламентарних засідань до осені. Здава-

ло-би ся, що справа креовання університету є наскрізь культурним питанням. В ще більшій мірі одначе така справа в державі з різнонародним населенням стає питанням політичним, а тим самим питанням політичної сили і політичних інтересів. З огляду власне на сей політичний характер університетських питань найблизша до реалізації справа креовання італійського університету для трьох четвертин мільона австрійських Італійців. Австрія числить ся з італійською ірредентою на своїх південних окраїнах, з другого-ж боку оглядаєть ся на свого тридержавного союзника — і з отсих політичних причин поспішає заспокоїти жаданне Італійців. Реалізація сього жадання натрапила одначе на перепони — раз задля трудности у виборі місця для італійського університету, а друге задля претенсій, піднесених Словінцями і Українцями. Словінці запротестували проти засновання італійського університету в Трієсті, а Італійці заявили, що на иншу італійську місцевість окрім Трієсту не згодять ся. В результаті правительство задумало примістити сей університет у... Відни.

Труднійша натомість справа з рівночасно піднесеними справами засновання університетів словінського і українського. Так Словінці як і Українці розуміють се, що з заснованням університету італійського позиція їх в університетській справі ослабає—і тому рішили ся приневолити правительство порішити враз з питанням італійського університету також їх університетські справи. Словінці загрозили в останнім часі літньої сесії обструкцією коли правительство рівночасно з проєктом креовання італійського університету не внесе проєкту креовання словінського університету в Люблянні, та справді зачали обструувати. Українська ж університетська справа прибрала як гострий характер, що довершила і так повну чашу парламентарних конфліктів висше берегів та стала мабуть останнім моментом, що спричинив розпущенне парламенту на літній відпочинок перед властивим часом.

Нове загостренне української університетської справи та видвигненне її між поважні питання австрійської державної політики спричинили таки самі її противники — Поляки, а саме вшехпольські провідники „польського кола“ та вшехпольський університетський сенат львівського університету тим, що, бажаючи при справі італійського університету впеци і свою печеню, видвигнули жаданне законодатного признання польського характеру львівського університету. Для підпори сего жадання зааранжовано з польських професорських і політичних кругів (треба тямити, що ректор львівського університету, д-р Гломбінський є, рівночасно головою „польського кола!“) в половині мая с. р. т. зв. блокаду університету вшехпольською молодіжю, котра блокада лежала в тім,

що кілька сот вшехпольських студентів (а також і не студентів), озброєних топірцями, боксерами і т. п. обложили вхід до університету та не допускали до нього Українців. Ся блокада не тревала одначе довше одного дня, бо коли українські студенти рішили силою здобути собі вступ на університет, вшехпольські політики і професори під натиском міністра-президента бар. Бінерта мусіли не лише спонукати свою молодіж до безпроволочного завішення блокади, але й були приневолені вдати ся до українських послів, щоби ті успокоїли спровоковану Поляками укр. молодіж. Ось так і виринула українська університетська справа з небувалою раніш силою на порядок дня, бо український парламентарний клуб підняв ся спомянутого післаництва лише під умовою, що „польські політики приймуть його плян розвязки львівського університетського питання.

По пляну українського парламентарного клубу розвязка ся мала би доконати ся так, що разом з законодатним признаннем польського характеру дотеперішнього львівського університету поставлено-би рівнож законодатною дорогою, заснованне з існуючих вже тепер українських катедр окремої української професорської колеґії з правом обсади дальших катедр аж до доповнення її до повного університету. Отсей плян в хвилі тривоги акцептували так бар. Бінерт як і д-р. Гломбінський — щоби по уступленню тривоги махнути на нього рукою. Які наслідки потягло отсе недодержанне умови — знають наші читачі з газет. Кількох ранених, оден труп і десятки арештованих, отсе плоди політики стеоретипного недодержування Поляками пактів, заключених з Русинами, та впертого неговання українським жаданням, і політики зволікання віденських правителів.

Результатом бравнінґової розправи між Українцями і Поляками на львівським університеті з дня 1 липня с. р. була смерть укр. студента Адама Коцка, поціленого бравнінґовою кулею в чоло в хвили, як пішов до приступу на польську барикаду, пораненне кількох Українців і кількох Поляків так кулями з стрільного оружжя як також полінами і киями, дальше інтервенція уоруженого в стрільне оружжя відділу поліції, що окружив і придержав лише Українців, лишаючи натомість вільну дорогу до виходу Полякам — а вкінци арештоване двох десятків Українців під замітом скритовбийства, доконаного ними на їхже товаришу бл. п. Адамі Коцку, а то на основі „зизнань“ тих самих Поляків, що боронили також стрільним оружжем барикади (збудованої ними на те щоби вічучим без призову сенату в університеті укр. студентам замкнути дорогу до виходу та віддати їх в руки власти!). Таке ориґінальне зааранжованне карного слідства, що учасників боротьби з одної нації посад-

жено на лаву обжалуваних, а їх противників з другої нації на лаву свідків, не могло, очевидно, не звернути на себе загальної уваги та стрінуло ся з досадною критикою на стовпцях віденської преси, а навіть спонукало в першій хвили міністра справедливости, д-ра Гогенбургера, вислати до львівських судових властей депешу з наказом, вести слідство об'єктивно. З приводу сего наказу „коло польське“ на останній своїй нараді перед розпуском парламенту рішило зажадати з усею рішучістю „в'яснень“ від міністра-президента і міністра судівництва та зробило се позапарламентарною дорогою, бо тимчасом правительство, між иншим і з огляду на немилу для него перспективу українсько-польської дебати в парламенті, парламент розпустило. Як доносять польські часописи, міністр судівництва мав д-ру Гломбінському заявити, що своєю депешою не думав обиджати польського судівництва, а міністр-президент мав знов обіцяти, що печатною дорогою ствердить, що бл. п. Адам Коцко впав не від польської кулі, але від української; коли-би се останнє стало ся, то таке „ствердження“ певного факту, остаючого предметом карного слідства, ще перед переведенням розправи і перед видачею правосильного вироку — було-би справді не лише унікатом в новочасній юдикатурі, але також впливаннем на опінію евентуальних суддів-горожан.

Як-небудь одначе скінчить ся карне поступоване в сій справі — кров бл. п. Адама Коцка остане між студентами і професорами, Українцями і Поляками. Дальше, спільне життє обох націй на теперішнім львівським університеті стало неможливим навіть в Австрії, де треба було аж револьверових баталій, крові і трупів, щоби питанне університету для чотироміліонової нації зробити пекучим питаннем дня.

Наш огляд українських справ у Галичині був-би неповним, як-би не згадати про три замітні прояви з поля т. зв. органічної праці гал. Українців: „Січове“ свято в Станиславові, „Сокольський здвиг“ у Тернополи та невдатну реформу статута львівської „Просвіти“.

„Січи“ і „Соколи“ вже більш десятка літ розвивають ся серед гал. Українців як гімнастично-пожарничі організації, ставлячи собі побіч гімнастики і пожарництва за ціль ширенне національної свідомости та в'творюванне характерности, енергійности, почувань єдности, солідарности і карности та смілости й бадьорости в народних масах. Щойно одначе останніми часами зросло серед укр. загалу в Галичині зрозумінне великої ваги сих організацій для виховання і освідмлення народних мас, а разом з тим і загальне заінтересованне сими організаціями. Причинили ся до сего і масові виступи „Січий“ та „Соколів“ на „здвигах“ в Станиславові і Тернополи, де обі сі організації — в перший раз дружно та в імпазантнім числі — представили ся укр. публиці. На оба свята зложили ся промови, маніфестаційні походи через місто в військовім ладі

і дефіляда під командою старшин, з співами і походними музикантами, гімнастичні продукції соток осіб та бенкети з промовами. Станиславське „Січове“ свято згуртувало в рядах 3.500—4.000 „Січовиків“, „Січовичок“ і „Соколів“ — в тернопільськiм „здвизі“ взяло участь 1.600 мужа „Соколів“ і „Січовиків“. Оба свята заімпонували так своїм, як і чужим. Числячи всіх незнасічених „Січий“ і „Соколів“ лише на одну тисячку (крім того буде ще з 250—300 занепавших), а на одну „Січ“ і одного „Сокола“ пересічно лише по 50 активних членів (а є „Соколи“ і „Січи“ з 300, 400 і 500 членами!) — дістаємо поважне число 50.000 мужа, зорганізованих, карних, здісціплінованих, свідомих та одnodумних. А обчисленне повисше можна вважати дуже скупим і песемістичним.

Світлі успіхи обох згаданих організацій були-би безперечно ще кращими, коли б вони злучили ся в одну могучу корпорацію, при чім очевидно — назві „Січ“ як наскрізь національній треба дати першенство. Злука фахових сил і фахового знання, вироблених міськими „Соколами“, з ідейним розмахом „Січий“ може дати справді лише світлі результати. Автор сих рядків підносив ту думку ще перед кількома роками на шпальтах „Діла“ та кинув клич злуки обох організацій в імя спільних задач і цілий також на останнім „здвизі“ в Тернополі. Справді нема причини, для чого б задля ріжних осіб організаторів мало дальше продовжати ся таке роздвоєнне нашого „новочасного козацтва“.

Дня 16 червня с. р. відбули ся у Львові надзвичайні загальні збори т-ва „Просвіта“, скликані в цілі зміни статута. Головна зміна полягала в тім, що замість безпосередної участі членів (є їх коло 12.000) в загальних зборах товариства заводжено систему репрезентаційну через делегатів, вибраних членами по повітам на зборах повітових філій товариства. Зміна ся не знайшла одначе більшости на зборах з 16 червня с. р. і цілу справу реформи статута відрочено, передаючи випрацьоване нового проєкту зміни статута окремо вибраній комісії з тим, щоби в тім будучім проєкті заховати безпосередну участь членів в загальних зборах товариства. Таке звязанне комісії в її реформаторській праці свідчать досадно про настрій загалу членів до проєктованої Виділом товариства системи репрезентаційної — Репрезентаційна система була б потрібна коли б — права звичайних членів „Просвіти“ надати всім членам читалень „Просвіти“. При 75.000—100.000 членів, яких тоді зискала би „Просвіта“, їх безпосередна участь в зборах стала-би вже абсурдом, а репрезентаційна система неоспоримою konieczністю. Доки однак такого розширення членських прав не переводить ся, доси репрезентаційна система у „Просвіті“, дійсно, може принести лише злі свої сторони, а не принести добрих.

ВІБЛІОГРАФІЯ.

Нові книжки по історії нашої літератури.

В. Лепкий. *Начерк історії української літератури.* Книжка I (до нападів Татар) „Загальна Бібліотека“, ч. 1—6. Галицька накладня Я. Оренштайна в Коломиї, ст. 320, мал. 8°, ц. 2.20 к.

І. Франко. *Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.* З портретом автора. Писаня Івана Франка, I. Накладом укр.-р. видавничої Спільки. У Львові, 1910, ст. V+2 нел.+434, мал. 8°, ц. в оправі 4 кор.

О. Грушевський. *З сучасної української літератури.* Начерки і характеристики. Київ, 1909, ст. VI+237, 8°, ц. 80 к.

Не можна сказати, щоб українська наука була бідна розвідками з історії рідної літератури — є їх досить, але надто убога вона на загальні огляди цілого нашого надбання на сім полі, або принаймні на огляди певних періодів.

Не говоримо, звичайно, про давніші спроби в мові російській (Петрова, Дашкевича і нарешті д-ра І. Франка в великій енциклопедії Брокгауза і Ефрона), але саме про праці в українській мові. Тут, окрім галицьких шкільних підручників дд. О. Барвінського, О. Макарушки et tutti quanti, дуже низької зрештою якості, ми не мали до останніх часів просто таки нічого, коли не рахувати давно розпроданої історії Огоновського з її допотопним обробленням. В той час, як в області історії ми маємо таку величну пам'ятку, як історія України - Руси проф. Грушевського, і цілу купу популярних оглядів історії рідного краю і народу — проф. Грушевського, Грінченка, Коваленка, Аркаса (не говоримо вже про видані в російській мові „Очерки“ проф. Грушевського, дві книжки п—ні О. Єфименкової—ширшу і популярнішу), в області української літератури ми не маємо нічого подібного. Тим часом для популяризації певного знання і розвіяння хибних і невірних поглядів серед ширшого загалу далеко більшу вагу має легка артилерія оглядів, як тяжка монографій. Не відмовляю значіння останніх — се річ цілком зрозуміла, що без них і огляди неможливі, але поруч з науковим обробленням певних тем, письменників, років — важна ї систематизація наукової роботи в загальних прагматичних курсах.

Останніми часами в нашій літературі появили ся книжки, котрі як раз ставлять своєю цілю таку систематизацію, таке збирання фактів нашої літератури. Не всі вони однаково складені, ріжну мають вартість, але сама вже поява їх відрадна і вимагає від нас докладніше приглянути ся до сих спроб.

„Начерк“ д. Лепкого се спроба дати нашій молодіжи популярний огляд рідної літератури. Автор сам не вважає свою книжку за працю наукову, а лише за компіляцію, котра має на цілі пособити тим, що хочуть в головних рисах пізнати розвій рідної літератури. Вказавши на труднощі, які заходять для кожного, хто береть ся до уложення такої компіляції, просить автор читачів і рецензентів „прикладати особливу міру“ до його праці. Не думаємо відмовляти трудностей — вони великі

і часом надто діткливо, але знов не треба перебільшувати тих трудностей. Не хочемо, щоб автор робив нові досліди, але не годилося з висказом його передмови що до оригінальності думок. Що можна скласти оригінальний (по думкам) підручник, не вдаючись самому в наукові досліди, се чей-же не підлягає сумнівам. Нещо давно добрий приклад сього дав д. Келтуяла в своїх, по російськи писаних „курсах“. Але конечною річю для сього є самостійне вивчення і опанованне всього того, що на полі даної науки до тепер зроблено. Не можна сказати, щоб зробив усе се д. Лепкий. Надто в ньому відчувають ся чужі думки, особливо Грушевського і Пипіна. Де-які партії просто живцем узяті з відповідних розділів „Історії русскої літератури“ О. Пипіна на (стор. напр. уступ про „Паломник Данила“ в гл. III з гл. X—I-го тому Пипіна*) та історії Грушевського, що й зазначає сам автор, рясно пересипаючи своє оповідаше цитатами з сеї історії.

В своїй книжці автор старав ся показати молоді, що в нашій, літературі гарного, нового і свого, як вони мимо тяжких перепон росли й розвивали ся, як плекали почуття краси та волі“ і т. д. Але кожен, хто перегляне його книжку, переконаєть ся, що сеї цілі автор не досягнув. Де-які партії у нього, — такий самий нудний і сухий катальог, як і в шкільних писаннях д. Барвінського (див. напр. ст. 92 і далші, або хоч в гл. III). Коротке вичислення творів з парю уваг що до змісту—се-ж за мало — ні розвитку не показує, ні чого иншого. Автор більше поет як дослідник літератури, він сам признаєть ся, що йому більше до серця промовляло би „розслідати, як почуття естетичне обявляло ся у нас в творах словесних“ (ст. 21), тому не дивно, що обмежив ся він сухою переповідкою того всього, де краси не помітив, замість того, щоб дати ясний образ існуючого, завязків його і наслідків; тому не дивно, що любіше йому було говорити про сліди народної пісенної творчости в літописях, а особливо про славетне „Слово о Полку Игоревім“, котрому присвятив він цілий 6-й розділ. І справді живе заінтересованне автору предметом виявило ся в сім розділі як найвиразнійше — виклад легкий і живий і цікавий.

Але нехай книжка д. Лепкого і неоригінальна, а в де-яких надто суха і конспективна (особливо шкода що так короткі уступи про апокрифи і легенди — по своєму впливу на творчість укр. народу та й сами по собі вони заслуговували б на більшу і живішу мову), — відмовити їй значинне в нашій убогій на такі книжки літературі — не можна. Все-ж се краща з популярних книжок по історії старої літератури, або ліпше — єдина, яку можна порадити учневи. Д. Лепкий думає продовжувати свої нариси. Надіємо ся, що в книжці, присвяченій новійшій літературі буде його оповіданне інтереснійшим і оригінальнійшим, хоча б для того одного, що матеріал буде ближший його душі. Побажаємо йому також більшої рівности в мові. Загалом вона добра, але в підручнику повинна бути строго видержана, тримати ся кращих зразків літературної мови і не давати місця провінціалізмам. У д. Лепкого ми бачимо: „ту“

*) Сліди читання Пипіна видко і в передмові. За Пивіном наводить д. Лепкий думки Тена, Брінетера, минаючи немеш цікавих Гійо. Геннекена та инш., про котрих той згадує побіжно. Можна би порадити д. Лепкому і тут більшої самостійности!

(ст. 9), „олуво“ (192) „літературної“ (11), літературня (131), органічної (192), рідньої, тощо, і рівночасно „літературної“ (16), всенародну (23) і т. д. Він скрізь пише „письменство“ (7,19), духовенство, християнство (122) і т. д., вживає „борба“ зам. гарного „боротьба“, а українізуючи правопис в закінченнях на н (н) є, т (т) є, лишає з офіційної шкільної галицької — такі написання, як Григорій, Византия, поезия, істория.

Не вдовольняє нас і нарис д-ра І. Франка. Признати ся — чекали ми від високоученого і високоталановитого автора прегарної статі „Южнорусская література“ і безконечного ряду прегарних начерків і монографій по історії нашого письменства чогось иньшою, суцільнішого, повнішого, а головно науковішого. Тимчасом „нарис“ що до сього всього відбігає назад від свого первозору в енциклопедії Брокгауза. Найліпше оброблені перші розділи, присвячені старій літературі, хоча надто вони короткі, побіжні і неповні перші. 35 сторін присвячені до дотатарському періоду; 36 — 84 — літературі до Котляревського. Дальше йде новіша література до року 1890. Конспективність і побіжність викладу літератури до XIX в. можна, звичайно, оправдати (хоча б ми хотіли мати замість коротеньких згадок на 30 — 40 стор. цілих дві такі книжочки, як сей нарис, для давньої і середньої доби нашого письменства і словесности) — сей виклад являєть ся тільки неминучим введенням до основного предмету книжки — літератури так зв. відродження. Але в такім разі треба було б основнійше спинити ся на сім предметі і дати більше-менше докладний його огляд. Тим часом бачимо чимало прогалин. Що, напр., маємо про попередників Котляревського, про той ґрунт, на яким зріс співець „перелицьованої Енеїди“, про ґенезу його драм? На двох сторінках присвячених батькові нової укр. літератури — трудно про все це сказати. Тим часом з праць самих тільки Дашкевича і Житецького міг би шановний автор зачерпнути не одно цікаве для свого викладу.

Так само надто побіжно росповіджено про харківську Україну, про попередників Шевченка, про кирилометодієвців, про 60 роки на Україні і т. д. Нема ширших характеристик, ані спроби вияснити розвій літератури, її течії і напрями на ґрунті суспільнім, звязку з суспільним життям. Перша четверть XIX в. в історії Росії не такий глухий час, що б його обійти побіжно. Боротьба літературних поглядів і формування політичних програм і партій, пробудження інтересу до народности, романтизм і вплив його на замилування до всього народного і т. д. — все се надто цікаве для історика нашої літератури, бо все се впливало на її діячів. Автор сам писав свого часу про народолюбство в польській літературі і життю, про їх часом карикатурні форми, про польське українофільство, але тут про се згадуєть ся в двох-трьох рядках і не на місці див. ст. 121, а хиба все се не цікаве для історика укр. літератури? Зовсім не освітлено, нпр., ґрунту, на яким зріс Антонович. Так само нічого не говорить ся про соціально-політичні умови дальших часів, а прецінь годі вияснити собі український рух 70 — 80 рр. (як і перед тим) без звязку з тодішнім життям. Не краще освітлена й необхідність літературного відродження Галичини і дальша його еволюція. По за самими фактами літературними не бачимо

того, що для нас було б найважливішим — звязку цих фактів, картини розвитку літератури. Без усього цього нема історії літератури, а є тільки суха бібліографія. І чим ближче до наших часів, тим більше сторінки нарису нагадують каталог, при чому автор не відрізняє половини від доброго зерна і з однаковим замилюванням вичисляє широко-літературні твори, як і різну газетну писанину.

Тому ми не можемо оцінити „нарис“ д-ра Франка, так як би хотіли, так, як би заслужував на те шан. дослідник, що положив великі заслуги на полі нашої науки і літератури. Але ми не будемо дивувати ся, чому „нарис“ не стоїть на рівні з „Южнорусской літературою“, „Старою Русю“, „З останніх десятиліть“ і т. д. Досить прочитати перші рядки передмови, щоб зрозуміти, де причина такого, а не инакшого укладу книжки. „Мало який твір, каже д-р Франко, не тільки в нашій, але і в інших письменствах був писаний серед таких прикрих і важких обставин, як отсей мій „нарис“. Позбавлений свободи обох рук від кінця цвітня 1908 р. я мав утруднену всяку духову роботу і користуване книжками не тільки сею фізичною безвладністю, але ще більше може псіхічним неспокоєм. Се нехай буде оправданем, що мій „Нарис“ виходить не так повний і не так може викінчений у деталях, як би мені бажало ся“ (ст. III). З глибоким пієтизмом приймаємо сей прояв невсипущої енергії автора, його щире бажання навіть в таких невимовно трудних обставинах працювати для своєї суспільности.

Звичайно і в теперішнім своїм вигляді книжка має чималий інтерес і може служити користним доповненням книжки д. Лепкого. Ми ж поважаємо авторова тим часом видати якомога скоріш прекрасні свої нарис, що друкували ся в своїм часі в „Л.-Н.-Вістнику“.

В книжці помітили ми де які дрібні огріхи — lapsus memoriae або помилки переписчиків. Отже — Григорій Полетика названий Антоном (98) Гоголь — родом з Миргородського пов., а не ніженського (та сей останній на Чернігівщині, а не Полтавщині) (87), повість Свидницького — зветь ся „Люборацькі“, а не „Люборадські“, як її перехрестили в Галичині (150), Єфремов написав статейку про національне питання в Норвегії (ст. 148) і т. д. Але се дрібниці. „Показчик імен і річій“ ліпше було дати петітом в дві шпальти.

„Начерки і характеристики“ д. О. Грушевського торкають ся найновішої нашої літератури, отже природно закінчують обі вище згадані книжки. Написані ще 10 літ тому (ще був живий пок. О. Кониський) і трохи перероблені і доповнені (додано другу частину „Загальний погляд на українську літературу XIX в.) — являють ся вони, мабуть, чи не першою літературно критичною пробою шан. автора. Та хоч і носять вони сліди ще маловиробленого пера — характеристики його, що появляють ся час від часу в останніх річниках „ЛНВ.“ (напр. Куліша, Винниченка et set). стоять далеко вище — проте становлять вони дуже користний вклад в нашу бідну загальними оглядами літературу. Автор коротенько знайомить нас з ліпшими творами того чи иншого письменника надаючи при сїм кілька уваг що до змісту й напряду цих творів, послугуючи ся часто відповідними цитатами з них. Тон автора спокійний, епічний, автор говорить про літературні факти з спокоєм цушкінового Пимена: „добро и зло внимаая равнодушно“. Особливою

експресією і виразністю характеристики не виначають ся.—Але хоч автор і не дав яскравого образу кожної індивідуальности, то все ж головні прикмети літературної фізіономії поодинокого письменника зазначені. Зачинає автор від 60 років (з Ганни Барвінок) і оглядає діяльність тих чи інших письменників (кожного з окрема), по десятиліттям, коли хто почав писати. Бере він тільки белетристів, поминаючи поетів і драматургів, торкаючись політичної і драматичної літератури остільки, оскільки вибраний автор визначив ся і на сіх полях літературної творчости (тому поминув Щоголева, Старицького, Лесю Українку, Тобилевича, Пачовського та інших). Вибрана д. О. Грушевським система оглядів по окремих письменникам має свої, як саме він зазначає, добрі і негативні сторони. Повніше можна сказати про окремого письменника, але розриваєть ся до певної міри звязок його діяльности з іншими, труднійше представити розв'їй письменства, змалювати його течії і напрями. Проби такого повязання добачуємо і у д. Грушевського, але більше механічні (початок характеристики того чи іншого автора навіязуєть ся до попереднього оповідання). Єсть у нього змагання поставити літературні факти в звязку з суспільними умовами, але знов проба і тільки, широкої картини сеї взаємности не бачимо. Відгук сеї взаємности бачимо в оглядах так зв. тенденційних творів („Хмари“ Левицького, „Юрій Горовенко“ Кониського, „Соняшний промінь“ Грінченка, „Товаришки“ О. Пчілки), але все се ліпше б було оглянути разом, долучивши сюди відповідні драми Старицького, Тобилевича, Грінченка, Марковича, оповідання Подолєнка, Кононенка (Школиченко) і т. д. Хотіло ся б також, щоб автор давав не стільки епічно-спокійний нарис, а й живу оцінку тих чи інших творів, показував не тільки причини повстання того чи іншого твору, а також і причини їх хиб, переказував не тільки зміст їх, а й оцінював його — з погляду психолога і соціолога. Художня критика виконання твору, його викінченности і стійности, разом з виясненнем суспільних причин, що викликали сей твір, — ось що потрібно, на наш погляд, для історика літератури. Розуміє се і д. Грушевський (див. напр. ті рядки, де він говорить про „Хмари“ і „Над Чорним морем“ Левицького, або повісти Грінченка), але треба було б різчих рис, виразнійшого зазначення.

Хиби своїх начерків з свого боку д. Грушевський виправляє в „Загальнім погляді“, де подає огляд течій і напрямків. Тут торкаєть ся автор також і поезії і драми, зазначаючи головні мотиви їх. Огляд сей невеличкий (коло 50 сторін), але найголовніше внім зазначене; читаєть ся він з інтересом; взагалі видно тут уже вирівнійше перо.

Треба ще зазначити у д. Грушевського деякі пропуски. Написані начерки його досить давно, тому не дивно, що дещо з пізнішого проминено, хоч автор і переглянув їх перед друком в ЛНВістнику. Отже не знаходимо згадки за повість В. Левенка (Леонтовича) „Старе і нове“ — цікаву спробу схопити нові типи серед українського робітництва і селянства, — пробу першу в сім роді; не згадано й про стару його повістку „Per pedes Apostolorum“; так само нічого не говорить автор про цікаві повісти пок. Грінченка — „Серед темної ночі“ і „Під тихими вербами“ — малюнки сучасного села з прекрасним змалюваннем негативних типів і надто слабим позитивного — Зінька; промовчано також

дрібні оповідання Грінченка — одні з краших з його прози; проминено також чимало з останніх творів Коцюбинського, Григоренка та інших про що не можна не пожаліти. Не можна згодити ся з залученням Г. Барвінок до сучасної нашої літератури. Автор говорить про неї тому лише, що Г. Барвінок ще живе і пише. Але се ще не дозволяє зачислити її до новішої літератури. Та неважаючи на все се його „начерки і характеристики“ не можна не привітати — вони заповнюють справжню прогалину в історії новішої нашої літератури. Тому, кожному, хто хоче познайомити ся з фактами її, радимо обернути ся до сих начерків. Шкода лишень, що автор не подав бібліографічних вказівок про розбірані твори — для людини мало знайомої сї вказівки були б дуже помічними. В книзі на початку кожної характеристики треба було подати рік, місце появи і ціну збірників творів чи окремих творів дотичного письменника.

На закінченне згадаємо, що для давнього і середнього періоду нашого письменства, знайдуть читачі багато цікавих уваг і цілі огляди у відповідних розділах „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського (див. т. III і VI) там же подана і найголовніша бібліографія. Не стратили інтересу також бібліографічні праці для історії укр. літ. XIX в. М. Костомарова (для України рос.) і І. Левицького (для галицької України). Деяку користь має і студентська робота (добре порізана цензурою) д. Д. Дорошенко „Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью“ (Спб. 1904). Огляд новіших праць по історії укр. літератури до XIX в. див. в статі д. А. Яцимирського в моїм перекладі і з моїми доповненнями („Наша школа“ 1910, кн. 3 і 4).

Вол. Дорошенко.

*Микита Шаповал: „Сни віри“ Поезії. Збірник перший *) у Харкові 1908. ст. 144—8^о.*

Поезія з років 1906—1908. Ціла книга пронята духом того часу, пересичена його настроєм. Се витискає на ній характер особливу печать: вона неначе набирає більше історичного значіння, як документ пореволюційної психіки і настрою одиниці:

„Я почав тоді співати Як братів моїх із хати
Як загрюкало над нами, Вели, скutih кайданами“.

І в значній частині вона посвячена протестови проти насильства і неволі, обуренню на сучасне положення, а з другого боку вигукам енергії, сміливого і бадьорого настрою одиниці, що готова піти на бій проти усеї злости та нікчемности життя. Але се тільки зверхній характер тої поезії. Яка внутрішня структура тої психіки поета?

Властиво кажучи, тут не маємо вражіння чогось готового, закінченого. Поезія не виступає тут зовсім в своїй повній, скристалізованій формі, а представляєть ся нам радше, як процес творчий, в своїй переходовій фазі від творчого задумання — до втілення в плястичний образ. Через те ми не можемо тут захопити ся якимсь готовим вже настроєм, перспективою малюнка, — бо те все автор тільки що приготує, йде до того: можемо тільки бачити, як він стараєть ся опанувати матеріял, переробити його, надати йому поетичну цільність. Він намагаєть ся допер-

*) Книжка була сконфіскована зараз по виході і щойно в марті сього року „поступила въ продажу по снятіи ареста“.

сторону козаччини, до слабих — недостачу артизму, розробленне, надуживанне грубих, крикливих рис. Не сумніваємось, що шан. автор при більшій увазі міг би дати образи тоньше вироблені і ліпше викінчені. На початку якийсь lapsus calami: говорить ся про гайдамаччину, а виходило б, що діяло ся се тому триста літ. Z.

Мин. Торг. и Пром., Отд. Пром. Сводъ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ за 1907 годъ. Спб., 1909 ст. XLII+156.

Знову перед нами сухий „свод“ звідомлень фабричних інспекторів, а не самі звідомлення. Правда, сьогорішній „свод“ трохи повніший і докладніший проти „сводів“ попередніх років, але все ж таки замінити собою оригінальні звідомлення він не може. Там індивідуальне жите кожного фабричного округу обкреслено цілком виразно, розуміеть ся, поскільки се взагалі можливо в офіціальнім виданні. Тут же читач має перед собою загальну й, треба сказати, досить туманну картину, з якої він уже самотужки й на підставі одних тільки сухих цифрових даних повинен „умозрительно“ змалювати собі картину фабричного життя в кожному окремім окрузі. Не всякий схоче й зможе бити ся над сею сізифовою працею. Одначе, поки нема нічого кращого й повнішого, „своди“ все ж являють ся одним із найголовніших джерел для дослідження робітничого питання в Росії взагалі й на Україні — зосібна. Тому нам нічого иншого не зостаєть ся, як розглянути останній „свод“ з можливою докладністю.

Перш за все зупинимо ся на статистиці підприємств, підлеглих фабричній інспекції, й на кількості робітників, занятих у сих підприємствах. „У своді“ відповідні відомости наведено в двох табелях, з яких перша характеризує початок 1907 року, а друга — кінець його. Ми тут наведемо числа з другої табелі, як найбільш свіжі й близькі до нашого часу. Отже було з кінцем 1907 року:

Губернії	Число підприємств підлеглих фабр. инспек.	Число робітників у вих.
Волинь	364	18 000
Київщина	481	70.927
Поділле	289	30.260
Полтавщина	248	9.577
Таврія	143	7.784
Херсонщина	557	32.717
Чернігівщина	305	22.978
Катеринославщина	310	26.145
Харківщина	294	41.971
По всій Україні	2.991	260.559
По всій Росії	14.885	1.811.267

Зрештою, наведені числа не можна вважати чимсь певним. З одного боку, тут треба мату на увазі вічну недугу російської офіціальної статистики — її неточність. З другого боку, число українських робітників не вичерпуєть ся тими 260 тисячами, що показано в „своді“, бо сюди не причислено гірничих робітників, підлеглих не фабричній, а гірничій інспекції. Нарешті, треба мати на увазі, що 1907-й рік визначав ся дуже лихою промисловою конюктурою, й фабрично-заводські підприємства то закривались і відправляли робітників, то знов ставали до праці й приймали робітників наново. Так, окружний інспектор Харківського округу пише: „Як що й можна згадати про незначне поліпшене конюнк-

тури в де-яких підприємствах, що виробляли їстівні продукти (борошно, цукор то-що), то зате необхідно сказати, що одна з найголовніших галузей місцевої промисловости — металургічна — зазнала в 1907 році ще тяжчої скрути, ніж у попереднім 1906 р. Мимо того, що де-які великі фабрики зовсім позакривали ся, багато інших великих підприємств ледве дихали... Між иншим, зменшено число робітників і на Луганським заводі Гартмана й на Харківській фабриці паровозів. При с'м треба ще мати на увазі, що в реєстрах робітників де-яких великих фабрик (Брянський завод, Харківська фабрика паровозів) у минулім році числилось робітників значно більше, ніж працювало в дійсности, бо через значне зменшене замовлень і через необхідність відповідно зменшити число робітників підприємства завели систему довгих відпусків, себ-то щоб не платити дурно робітникови й щоб разом з тим зоставити за ним право поступити на завод, як тільки зявиться ся робота, його „відпускали“ з заводу на невідомий час, розумієть ся, без жалування. Коли ще прийняти на увагу, що в багатьох підприємствах працювали не постійно й не цілий тиждень, а тільки вдень і по 4 чи по 5 днів на тижневи, то стане ясно, що робоча сила робітників у минулім році не була використована в повній мірі (ст. IV — V).

Сю характеристику становища нашої промисловости в 1907 р. можна з однаковим правом прикласти й до всіх інших українських губерній і районів. Таким чином, подану вище статистику робітників треба приймати цілком умовно.

Переходимо тепер до діяльности фабричної інспекції, в точнім значінню сього слова. На першій місці тут треба поставити скарги й прохання, подані робітниками проти своїх підприємців. Ось статистика й класифікація сих скарг.

Губернії	Число випадків скарг і прохань.	Число робітників, що подавали скарги й прохання.	Число робітників, прохання й скарги яких інспекція відкинула.	Число робітників, чиї скарги розглянуто й скінчено взаємною згодою.	Число робітників, скарги яких зоставлено без наслідків або наслідків невідомі.
Волинь	575	616	69	500	47
Київщина	955	2.361	755	1.173	433
Поділля	58	154	21	27	106
Полтавщина	169	486	41	196	249
Таврія	128	1.434	168	1.136	130
Херсонщина	548	3.705	142	3.192	371
Чернігівщина	59	135	16	107	12
Катеринославщина	506	1.868	202	1,550	116
Харківщина	427	821	135	471	215
По всій Україні	3.425	11.580	1.549	8.352	1.679
По всій Росії	25.324	180.845	39.084	112.837	28.924

Як бачимо, й в минулім році інспекція досить недбало ставилась до своїх обовязків що до охорони робітничої праці. Розглядаючи останню таблицю, ми бачимо, що рубрики третю („число робітників, прохання й скарги яких інспекція відкинула“) й п'яту („число робітників, скарги яких зоставлено без наслідків або наслідки яких невідомі“), власне можна, зеднати до купи. Бо хіба неоднаково для робітника, чи його скаргу відкинута з самого початку ніби-то „по неосновательности“, чи коли скаргу розглянуто, а тоді її зоставлено „безь посл'їдствій“? Зв'язуючи отже

до купи сі дві рубрики, ми бачимо, що з усіх 11.580 українських робітників, що звертались у 1907 р. зо скаргами й проханнями в інспекцію, більш або менш задовольнено тільки 8.352 робітників, або коло 72/100 усього їх числа. Та й се задовольненне має досить проблематичний характер, бо відповідна рубрика в самім „своді“ зредагована так: „Состоялось миролюбивое соглашение или устранень поводъ жалобъ“. Тут найцікавіше отсе „или“, цілком тут неслухне. Одначе, се маленьке слово дало змогу редакторам „своду“ напустити такого туману, що тепер у нім і розібратись не можна.

Цікаво тепер поглянути, які саме причини примусили робітників удаватись до фабричної і інспекції з скаргами й проханнями. Всі причини в „своді“ поділено на 24 рубрики, й на Україні знаходимо причини всіх категорій, окріч, правда одної. Не зареєстровано на Україні в 1907 р. ні одної скарги робітників на примушуване брати замість зароблених грошей харч або крам. Попереднього 1906 р. такі скарги були, отже видно, що truck system помалу зникає на Україні. За те що до інших причин, то тут справа стоїть по-старому. Не помітно не тільки ніякого поліпшеня, а в де-яких групах помітне погіршене.

На першій місці серед причин, що дали робітникам привід до скарг, стоять низькі заробітки, — всього 1934 приводів, з яких 457 знайдено законними. Далі йдуть скарги на дочасну відправу — 1876 приводів, із них 1.324 законних. На третім місці стоять скарги на незаконне позбавлене заробітку після хвороби, довголітньої служби то-що—1.451 привід, із них тільки 133 законних. Тут або в „своді“ трапилась друкарська помилка, або інспекція занадто вже несправедливо ставить ся до скарг сієї категорії, бо напр., проти Херсонщини поставлено 1.874 таких скарг, а законними з них названо тільки... 5! Четверте місце належить скаргам на невчасний виплат і на затримуване заробітку — 898 приводів, законних 821. Великий відсоток законних приводів у сій групі скарг показує, що підприємці ще й тепер вважають заробіток робітника своєю законною здобичю, якою можна користуватись до волі.

Далі йдуть такі приводи до скарг: незадоволеність сумою, виданою за втрату здоровля, або небажане видати току суму (859 приводів, 470 законних), несправедливе обчислене й зменшене заробітку (852 пр., 702 зак.), лихе поводжене й бійка (427 пр., 385 зак.), зменшене робочого часу (382 пр., 343 зак.), небажане видавати лікарську допомогу (352 пр., 269 зак.), небажане видати роцотні книжки й контрамарки (283 пр., 256 зак.), примушуване виконувати иншу працю (220 пр. 193 зак.), неправдиві записі в роцотних книжках (154 пр., 150 зак.), недодержане умов що до харчу (139 пр. 23 зак.), примушуване до надобовязкової праці (138 пр., 131 зак.), незаконні вичоти (132 прив., 84 зак.), всякі утиски, звязані з продовженем робочого дня (100 пр., 93 зак.), невидача паспортів (78 пр., 54 зак.), невидача допомоги з штрафного капітала (48 прив., 38 зак.), недодержане умови що до забезпечення квартирами (37 прив., 36 зак.), несправедливий продаж із фабричних крамниць (37 пр., 37 пр., 37 зак.), несправедливі штрафи (28 прив., 17 зак.), невидача свідочств про попередню службу (26 прив., 12 зак.) і всякі инші причини (3.262 прив., 1943 зак.). Усього ж причиною до скарг

по всій Україні послужили 13.713 приводів, з яких 8.171, або коло 60%, фабрична інспекція признала законними.

Докладно аналізувати наведені числа не маємо змоги та й нема в сім великої потреби: сами цифри досить виразно промовляють за себе. зауважимо тільки, що число випадків лихого поводження й побоїв у сім році значно переважає число попереднього року; очевидно, „раззудилась“ рука! Характерно, що більше половини сих випадків (258 з 427) припадає на Таврію; виходить, що в одній Таврії фізично над робітниками більше знущають ся, ніж по всій Україні.

Як реагує фабрична інспекція на сі випадки самоправства й ламання законів з боку підприємців — се ми почасти бачили вище. Але найбільш яскраво виступає мізерна роля інспекції, коли переходимо до даних про зареєстровані самою інспекцією випадки ламання законів з боку фабричної інспекції. Енергія підприємців з сього боку була досить велика й ріжнобічна. Ламали вони закони що до роцотних книжок, що до плати, що до штрафування робітників і штрафних капіталів, що до робочого дня, що до праці дітей і жінок. Вони також не додержували де-яких установлених законом формальностей, вони не дбали про охорону жити, здоровля й моральности робітників, вони продавали не по правді крам з фабричних крамниць, вони не виконували правил що до парових котлів і т. д. Одначе, фабричні інспектори досить прихильно ставились до таких випадків. Так, по всій Україні за рік зареєстровано 3.900 випадків ламання законів з боку підприємців, одначе, протоколи складено тільки в 254 випадках, се-б то ледве в 7% загального їх числа! Особливо курйозні цифри знаходимо при де-яких окремих губерніях. Так, на Поділлі зареєстровано 143 випадки ламання законів з боку підприємців, а протоколів складено всього 2. Так саме, на Чернігівщині на 277 зареєстрованих випадків ламання законів складено всього 2 протокола. Нарешті, в Харківщині на 389 незаконних випадків припадає тільки 9 протоколів, але се вже, очевидно, повинно вважатись великим числом. Мізерна роля, що й казати!

Не більше значіння має діяльність фабричної інспекції в справі ліквідації нещасливих випадків з робітниками. Так, за весь 1907-й рік інспекцію 9 українських губерній повідомлено про 9978 нещасливих випадків, з яких 79 вип. скінчились смертю робітників, а решта — иншими наслідками. Число се може бути правдивим і неправдивим — то вже така доля всеї офіційальної статистики. Але що тут дивно, то се число нещасливих випадків, досліджених фабр. інспекцією. Виявляєть ся отже, що з усих 9978 нещ. вип. органами фабр. інспекції досліджено тільки 1050 випадків, себто менше 11% загального їх числа. А як реагувала інспекція на решту 8849 нещ. випадків? Про се „свод“ скромно мовчить.

Для закінчення наведемо ще кілька чисел про штрафи, накладені на українських робітників протягом 1907 р., й про розміри зарібної плати в сім році, хоч сі цифри й належать більше до сфери „чистої статистики“, проте всякий, хто хоче мати понятє про становище робочого класу на Україні, не може пройти мимо них без уваги.

Губернії.	Сума накладених штрафів (в карб.)	На 100 карб. заробітку припадало штрафів (у коп.)	На кожного робітника припадало штрафів (у коп.)	Пересічний річний заробіток робітника (в карб.)
Волинь	386,64	3,2	5,6	175,76
Київщина	1571,64	3,7	5,3	140,91
Поділля	745,30	4,1	4,4	108,22
Полтавщина	124,16	3,8	6,8	177,96
Таврія	878,45	3,4	10,3	306,26
Херсонщина	1586,57	3,1	8,8	288,20
Чернигівщина	924,21	4,5	5,5	123,45
Катеринославщина	2989,60	4,3	16,6	382,75
Харківщина	2967,81	16,9	45,0	266,57
По всій Україні	11674,48	5,2	12,0	219,00

При порівнянні наведених чисел з числами що до цілої Росії, кидаєть ся в вічі одна характерна подробиця. В той час, як для цілої Росії пересічний річний заробіток одного робітника виносить 257,71 карб., для України се число виносить тільки 219 карб. Виходить отже, що заробіток українського робітника менший не тільки від заробітку чужоземного робітника, а навіть від заробітку робітника загально-російського.

Входити в чисто бібліографічну оцінку рецензованого видання вважаємо зайвим. Зауважимо тільки, що даремне впорядчики сих „сводів“ не включають до них відомостей про робітничі страйки: інспекція напевне має такі відомости, й місцеві інспектори в своїх щорічних звідмленнях напевне зупиняють ся на сім питанні.

М. Гехтер.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

- С. Томашівський.** Етнографічна карта Угорської Русі. (Одільный оттискъ изъ „Сборника по славяновѣдѣнію“. III. СПетербургъ, 1910. Ст. 94, 40+карти.
- Етнографічний збірник.** Видає Етнографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXVI. Народні оповідання про опришків. Зібрав Володимир Гнатюк. У Львові, 1910. Ст. XVI+354, 80. Ціна 4 кор.
- Боротьба за право.** По роману К. Е. Францова. Переклав з російського Мих. Атаманюк. (Народня Бібліотека. ч. 25). Чернівці, 1910. Ст. 200, 80. Ціна 1.60 кор.
- Опришон і інші оповідання** Юрія Федьковича. (Народня Бібліотека. Ч. 20). Чернівці, 1910. Ст. 34, 80. Ціна 30 сот.
- За громаду.** Історія одного села на Поділю. Написав К. Т. Подолєнко. (Народня Бібліотека. Ч. 18). Чернівці 1910. Ст. 140, 80. Ціна 1 кор.
- О. Тит Войнаровський** Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. Історично-економічна розвідка Львів, 1910. Ст. 60, 80.
- Др. Константин Лучанівський.** До історії видавництва українських шкільних книжок. У Львові, 1910. Ст. 16, 80.
- Микола Чайковський.** На стрічу гостеві. Про комети. Львів, 1910. Ст. 18, 80.
- Іван Юцишин.** Гаділки для школи. Десять народних забав зі співами в 2 і 3 голоси. Львів, 1910. Ст. 24, 80.
- Іван Юцишин.** Проби етично-інтелектуального експерименту в класі. Львів, 1910. Ст. 26, 80.
- Дванацять заповідей шовководства:** як треба викохати шовкові гуселниці. З двома таблицями та 74-ма образами. Видає Краєва Управа шовководства у Сексарді при уг.-Королівськоть Міністеріф Земледѣля. Переклав из малярського: Др. Гіядор Стрійський. Будапешт, 1910. Ст. 44+2 таб., 80.

- Русалка Дністрова. В друге видана з нагоди столітних уродин Маркіана Шашкевича з портретом і подобиною поета (Ювілейна бібліотека Т. 1). Тернопіль, 1910. Ст. 95. Ц. 1 коп.
- В. Щербанівський. Архітектура у різних народів і на Україні. Львів—Київ, 1910. Ст. 254 + 2. Ц. 2:50 кор. (на велін. пап. 4 кор.).
- А. Ільченко. Молочарські спілки в чужих краях і у нас. (Економічна бібліотека ч. 13). У Львові, 1910. Ст. 27. Ц. 20 сот.
- І. Ільченко. Про заснування спілок. З додатком літератури про кооперацію. Економічна бібліотека ч. 14). У Львові, 1910. Ст. 20. Ц. 20 сот.
- Chronik der ukrainischen Sevcenko—Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. I. 1909. N. 1. № 37. (У Львові, 1909). Ст. 60.
- Др. Іван Копач. Новий австрійський нормальний плян науки для гімназій, у Львові, 1909. Ст. 72.
- Волховський. Казка про царя Семена. Переказ П. Українець. Катеринослав, 1910. Ст. 48, 16^о. Ціна 5 к.
- Ів. Фр—но. Далекий Схід і його заселення. У Києві, 1909. Ст. 24, мал. 8^о. Ціна 10 коп.
- Календарик для дітей на звичайний рік 1910. (Діточа бібліотека. Ч. 8). Чернівці, 1909. Ст. 32, 16. Ціна 10 сот.
- Малий колядник. (Діточа бібліотека. Ч. 7). Чернівці, 1910. Ст. 32, 16. Ціна 10 сот.
- Учительський Альманах за рік 1910. (Наклад Видавничої Спілки українського учительства в Коломиї) Коломия, 1910. Ст. 216, 8^о. Ціна 4 кор.
- Ю. Місевич. Сон і ява. (Вірші). Львів, 1910. Ст. 48, 16^о.
- Володимир Тимченко. Мертві пісні. (Вірші). Львів, 1910. Ст. 64, 16^о.
- Українсько-руський Архив. Видає Історично-філософська секція Наукового Товариства імени Шевченка. Т. V. Філософські праці Івана Могильницького: Видав Михайло Возняк. У Львові, 1910. Ст. VIII—242, 8^о.
- Alfred Jensen. Les emigrants ukrainiens en Suède (Відбитка з „Записок Н. Т. ім. Шевченка“ т. XCII), Léopol, 1909. ст. 77+24.
- Григорій Хомшинь єпископ Станіславський для Духовенства своєї Епархії о частомъ и щоденномъ св. Причастію після Декрету Папського Святійшого Отця Пія X зъ дня 17 грудня 1905 року. Станіславовъ, 1910. Ст. 80.
- М. Дивосир. Тарас Шевченко — Неофіти. Сценічний образок в V відслонах. Станіславів—Жовква, 1910. Ст. 39, 8^о.
- Іван Франко. В поті чола (вибір з оповідань), з переднім словом А. Крушельницького. Видане філії Т-ва Учительська Громада в Коломиї. Коломия, 1910. Стор. 83+XV 8^о, ціна 60 сот.
- Б. Грінченко. Брат на брата. Оповідання. Львів, 1910. Накладом автора. З друкарні Ів. Айхельбергера. Стор. 66 8^о, ціна 80 сот.
- Звіт Сокола-Батька у Львові за р. 1908. Львів, 1909. Стор. 41, 4^о.
- Іван Франко. Вибір поезій, з переднім словом А. Крушельницького. Видане філії Т-ва Учительська Громада в Коломиї. Коломия, 1910. Стор. 63+XV, 8^о, ціна 60 сот.
- Шематизмъ всего клира греко-католицької Митрополічон Архієпархії Львівської на рік 1910. Львів, 1910. Ст. 500.
- Від школи до насарні. Провідник для молодців. За Штольцом переповів Х. (Видавництво чина св. Василя В. в Жовкві) Жовква, 1910. Ст. 37, 16^о.
- о. Д. Ткачун, ЧСВВ. Рішення апостольського Престола о частім і щоденнім св. Причастію (Видавництво Чина св. Василя В. в Жовкві. Кн. XLVII). Жовква, 1910. Ст. 292+4, 8^о.

В кн. VI на ст. 605 пропущено при статі: Творчість М. Кропивницького імя автора: Ол. Грушевського.